সুরেন্দ্র-গ্রন্থাবলি

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

પુ૦ ૧ એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા

ભાગ ૧ ૧-૮-૦

પુ૦ ૨ એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા

ભાગ ૨ ૧-૪-૦

*પુ૦ ૩ મારી જન્મટીપ [પૂર્વાર્ધ] ૨-૦-૦

*પુ૦ ૪ મારી જન્મટીપ [ઉત્તરાર્ધ] ૨-૮-૦

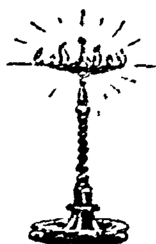
પુ૦ ૫ ઈશ્વરનો ઈનકાર ૧-૦-૦

પુ૦ ૬ ગાતા આસોપાલવ ૧-૮-૦

* જપ્ત થયા છે

ગાતા આસોપાલવ

સ્નેહરશ્મિ

પ્રકાશક

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમદાવાદ

કિં. ૧–૮–૦

સંચાલક અને પ્રકાશક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મીસ્ત્રી. પ્રસ્થાન કાર્યાલય· પારસી અગિયારી સામે: અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ

જેઠ : ૧૯૯૦

મારાં

પરમ પૂજ્ય માતુશ્રીને

નિવેદન

કોઈક દિવસ હું વાર્તા લખીશ એવો મને કદી વિચાર આવ્યો ન હતો; એટલે આ સંગ્રહમાની વાતો અને એની પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ ' તૂટેલા તાર ' માંની વાતોને હું એક અકસ્માત જ લેખું છું.

એ અકસ્માત અનેક અકસ્માતોની પરંપરાના એક છેવટના મણકા જેવો છે. તે બધા અકસ્માતોની વિગતમા તો મારાથી નહિ ઊતરાય. પરંતુ એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ અનિવાર્ય છે જો કોઈ એકાદ અકસ્માતથી મારે સાબરમતી જેલની એકાન્ત કોટડીઓ–'અંધારી' માં થોડાક મહિના ફરજિયાત રહેવાનુ થયુ ન હોત, અને તે અંધારીમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ અને ઊંચી સાહિત્યાભિરુચિવાળા યુવાન ભાઈ ભગવાનદાસના સાથનો અકસ્માત સાંપડયો ન હોત તો આ વાતો કદી લખાઈ ન હોત.

એ એકાન્તવાસને લીધે જે જે મેં જોયુ હતું, અનુભવ્યું હતું, વાંચ્યું, વિચાર્યું કે સાંભળ્યું હતું તે બધુ અનેક રીતે મનમાં

વારંવાર ઘૂટાવા લાગ્યું તેમાના અનેક પ્રશ્નો, પ્રસંગો વગેરે મૂર્ત સ્વરૂપ પામવા જાણે તોફાન કરી રહ્યા ભાઇ ભગવાનદાસને વાતવાતમાં એ બધુ મે કહ્યુ, ને તેમણે સૂચવ્યુ "આ બધાને તમે ટૂંકી વાતોમા કેમ ન વણી લો ?" પહેલા તો મે એ સૂચના તરફ ધ્યાન ન આપ્યુ, પણ ભાઇ ભગવાનદાસ સતત મંડયા જ રહ્યા, અને જેલમાં માથા પર બેમી મુકાદ્દમ જેમ વરદી પૂરી કરાવે તેમ તેમણે મારી પાસે રોજની રીતસરની વરદી લેવા માડી. પરિણામે, ત્રણ મહિના જેટલા સમયમા લગભગ ૪૦-૪૫ જેટલી નાનીમોટી ટૂકી વાતો અને એટલાં કાવ્યો લખાયાં. તેમાથા વીણીને સત્તર આ સગ્રહમાં મૂકું છુ

વાતો સબધી આથી વધુ મારે બહુ ઓછુ કહેવાનુ છે, તે એથી કે વાતો સંબધી ખરેખર જો કઇ કહેવુ હોય તો તે દરેકનો ઇતિહાસ અપાવો જોઇએ, અને એમ કરવા જતા પ્રસ્તાવના કદાચ વાતો કરતાં લાંબી બની જાય, એટલે એટલું જ નોંધીશ કે 'કવિ' અને 'હસનની ઇજાર'ના અપવાદ સિવાય આ સંગ્રહમાની બીજી કોઈ પણ વાત કોઈ અન્ય વાતના સૂચન ઉપરથી કે અનુવાદ તરીકે નથી લખાઈ. 'કવિ' વાત 'હસનની ઇજાર' નામની એક રશિયન વાતના એક કેન્દ્રસ્થ વિચાર ઉપર વારવાર ચિન્તન કરવામાથી જન્મી હતી. 'હસનની ઇજાર' તેની લાક્ષણિક શૈલી માટે મને અસાધારણ લાગેલી હોવાથી, અને જે એ વાતને અંગ્રેજીમા વાચવાનો લાભ લઈ શકે એમ નથી તેને પણ એનો લાભ મળે એ હેતુથી, અને 'કવિ' ઉપર કેટલે અંશે એનું ઋણ છે તેની પણ કલ્પના આવી શકે તેથી 'હસનની ઇજાર'નો ગુજરાતી અનુવાદ કરી આ સંગ્રહમા મૂકયો છે. 'ગરીબનો દીકરો' એક સાચી ઘટના છે અને મને તે શ્રી રવિશકર વ્યાસ પાસેથી તેમના અનુભવોના વિપુલ રત્નભડારમાથી સાપડી હતી. 'ગૌરી' વાતમાનો એક પ્રસગ-બટાકા તોળતા ગૌરી પત્રિકા સેરવી દે છે તે-૧૯૩૦ અને '૩૨ પછી ગુજરાત માટે નવો નથી કે જેથી

મૅક્સિમ ગોર્કીની 'મધર'માં આવતી એવી એક ઘટનાનું એની ઉપર ઋણ બતાવવાની જરૂર હોય. 'મધર'માંથી એ પ્રસંગ વાંચ્યો ન હોત તો પણ 'ગૌરી'મા વર્ણવાએલી ઘટના એ જ રીતે ચીતરાત એમ નમ્રતાથી છતાં કોઈ પણ જાતના સંકોચ વિના નોંધું છું. બાકી "જુજવે રૂપ અનન્ત ભાસે" એવા આ વિશ્વક્રમમાં દેખીતાં વૈવિધ્ય પાછળ એક દુર્નિવાર એકતા રહેલી છે તે જ બધી વાતોના મૂળમાં નથી ?

અન્તમાં, જે જેલવાસી મિત્રોની પ્રેરણાથી આ વાતો લખાઈ તેમનો તથા આ બધી વાતો અને 'તૂટેલા તાર'ની બધી વાતોનાં પ્રૂફ તપાસવાનું અતિ કંટાળાભર્યું કામ અપાર સ્નેહ અને કાળજીથી કરનાર મારા મિત્ર ભાઈ શંકરદત્ત શાસ્ત્રીનો, અને જેમની કાળજી અને ઉત્સાહથી બધી વાતો આટલી જલદી પ્રકાશમાં આવી શકે છે તે મારા સ્નેહી ભાઈ રણછોડજી મિસ્ત્રીનો આભાર માની, જેલના સળિયા પાછળ લાધેલી આ વાતોને તે સળિયાની બહાર આજ વિનીત ભાવે મૂકું છું.

વીલે પારલે (વેસ્ટ),
૨૧–૬–૩૪

ઝીણાભાઈ ર. દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

গল্প আশীর্বাদ

ગાતા આસોપાલવ

સૂરજને પશ્ચિમની ક્ષિતિજરેખા તરફ ઢળતો જોતાં મને ચિન્તા થવા લાગી. આ એકાન્ત જંગલમા જો રાતવાસા માટે કોઈ સુરક્ષિત સ્થળ ન મળ્યું તો પછી ખુદ વિધાતા પણ મને નહિ ઉગારી શકે પાસેની એક ઊંચી ટેકરી ઉપર હુ ચડ્યો. મેં ચારે બાજુએ નજર નાખી. દક્ષિણ દિશામાં માઇલેક ઉપર હરિયાળાં ઝાડોની ઘટા જેવું દેખાયું ઝાડોની બે સમાન્તર હાર પણ માલમ પડી કોઈ એકાદ ગામડું ત્યાં હોવું જોઈએ એવી મને ખાતરી થઈ અને આશામાં ને આશામાં મે તે દિશામાં ચાલવા માડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં મારા પગ ભરાઈ આવ્યા. મને લાગ્યુ કે માઈલ તો ક્યારનો થઈ ગયો, પણ હજુ ગામ કેમ દેખાતુ નથી ? તેમાં અધૂરામા પૂરો ભાણ પણ ડૂબ્યો, અને થોડી વારમા તો અંધકારનાં પગલાં પણ સંભળાવા માડ્યા. સૂકા પાંદડાઓમાં પવન અટ્ટહાસ્ય કરી રહ્યો હતો. મારા હૃદયમાં જાગતી ભીતિને નિવારવા સિસોટીમાં હું એકાદ રાગના સૂર વગાડવા મંડ્યો પગમાં કળતર તો હવે પારવિનાનુ થવા માડ્યુ, અને ચાલવાનું કામ પગે કર્યું હતુ

છતાં હાથ પણ જાણે થાકી લોથપોથ થઈ ગયા હોય તેમ જડ જેવા બની શરીર ઉપર ભાર લટકાવ્યો હોય તેવા બની ગયા. મને ભીતિ લાગી તેવુ જ છેક મારું દુર્ભાગ્ય ન હતુ કોઈ વાછરડીના બરાડવાનો અવાજ સાભળી, જાણે તારણહારનો જ તે સાદ ન હોય તેમ મને લાગ્યુ—તેમા મને કોઈ અનુપમ સગીતનો ભાસ થયો ટેકરી ઉપરથી કરેલુ અનુમાન છેક ખોટું ન હતુ એ ઝાડો માણસોની વસ્તીના સૂચક હતા હુ કોઈ એક ગામની ભાગોળે આવી પહોચ્યો હતો તે વિશે હવે મને જરા પણ શકા રહી નહિ ગામ નાનકડુ પણ રળિયામણુ લાગતુ હતુ ભાગોળે એક નાનુ સુદર તળાવ હતુ તળાવ ઉપર એક મદિર હતુ. મદિરમાં દીવો બળી રહ્યો હતો તે ઉપરથી ત્યા કોઈક હોવુ જોઇએ એમ મેં અનુમાન કર્યું. ગામમા જઈ કોઈ અજાણ્યા પાસે આશ્રય માગવા કરતા મદિર જેવી સાર્વજનિક સસ્થાનો આશ્રય શો ખોટો એમ મારા મનમા સ્ફુર્યું મે મદિર તરફ ચાલવા માડ્યુ મંદિરના આગણામા બે આસોપાલવના ઝાડો એકબીજાની તદ્દન નિકટ, જાણે એકબીજાના કાનમા કઈ વાત કરી રહ્યા હોય, જાણે એક-બીજાને ગળે વળગી રહ્યા હોય એવા મે જોયા સ્થળની આવી રમણીયતા જોતા જ મારો થાક ઊતરી ગયો અંદર પેસતા મને પૂજારી સામો મળ્યો. મે તેને નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યુ

"મહારાજ, રાતવાસો અહી કરવો છે. એકાદ ઓરડી આપશો તો ઉપકાર"

મહારાજ મારા તરફ ધારીધારીને જાણે જોઇ રહ્યા હોય એમ મને લાગ્યુ મેં તરત જ વાત ફેરવી.

"આરતી થઈ ગઈ? મને દર્શન નહિ કરાવો?" એમ કહી હુ પગથિયા ચડવા લાગ્યો મહારાજ પાછળ પાછળ આવ્યા. મદિરમા કોની મૂર્તિ હતી તે તપાસ્યા કર્યા વિના કે બીજી કોઈ

પણ જાતની પૂછપરછ વિના હુ પગે પડયો અને ગજવામાથી એક રૂપિયો કાઢી મે ઉબરા પર ધર્યો. રૂપિયો જોતા મહારાજ જાણે કોઈ ચિરપરિચિત મિત્ર હોય તેમ બોલી ઊઠયાઃ

"આ જુગલદેવતાનુ સત તો ભારે હો. એ જાગતા દેવ છે"

પણ મારે આજે જાગતા દેવની જરૂર ન હતી. મારે જાતે ઊંઘતા દેવ બનવુ હતુ, પણ તે પહેલા આ મહારાજદેવને પ્રસન્ન કર્યે જ છૂટકો હતો, એટલે મે કહ્યુ

"એમ કે? ત્યારે તો આપણા બધા મનોરથો પણ એ પાર પાડતા હશે?"

"જરૂર," મહારાજે ઉમળકાભેર જવાબ આપ્યો. તેમને રાતવાસાની વાત યાદ આવી એટલે બોલ્યાઃ

"આ પાસેની ઓરડીમા તમે સૂઈ રહેશો તો વાંધો નથી અને અહી ભો જેવુ પણ કઈ નથી"

"ના રે, મારે ડરવા જેવુ પણ શુ છે? આ તો ઠીક છે કે રસ્તો જડી આવ્યો, નહિ તો જગલમા જ સૂવુ પડત ને?"

રૂપિયાએ પોતાનુ ધાર્યું કામ કર્યું હતુ. મહારાજે મને એક ઓરડી ખોલી આપી. એક ગોદડું, ઓશીકું ને ચાદર પણ તે આપી ગયા મારે તેની જરૂર ન હતી, પણ તેમણે આગ્રહ કરીને મને તે આપ્યા થાક અને ક્ષુધા મને ક્યારનાં લાગ્યા હતા, પણ મારી પાસે ભાથું હતુ તે ભાણુ ડૂબતા પહેલા જ વાપરી નાખી ક્ષુધાનુ તો મે ક્યારનુ સમાધાન કરી દીધુ હતુ એટલે મહારાજે ખાવા સબધી પૂછપરછ કરવાનો વિવેક કર્યો તેનો મેં સીધો ઉત્તર આપી ટૂકમા પતાવ્યુ.

મહારાજને વદાય કરી હુ નિરાતે સૂતો. નિ:સ્તબ્ધ શાન્ત રજની ધરતી ઉપર પોતાની પાંખ પસારી રહી હતી. બારીમાંથી ડોકિયા કરતી શીતળ ચાદની તેના અમૃતમીઠા સ્પર્શથી મારો

થાક ઉતારી મારા પોપચામા ઘેન ભરી રહી હતી. ધીરેધીરે હુ ગાઢ નિદ્રામા પડચો. આમ લગભગ ત્રણેક કલાક હુ ઊંઘ્યો હોઈશ, ત્યા ઊંઘમા મને ભાસ થવા માંડચો કે મારી નિકટ કોઈ ગાઈ રહ્યુ છે! મને લાગ્યુ કે હુ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છુ. પણ એ ગાન તો ધીરેધીરે વધતુ જ ગયુ. તેના નાજુક ધીરા સૂર વાતાવરણમાં ઘૂમવા લાગ્યા અનંત નભમા પાંખ ફફડાવી વેદનાનું કોઈ પખી સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્રો અને તારાઓની પાર જવા મથે એમ તે સૂરમા રહેલુ દર્દ, તેમાં રહેલી વેદના ચારે બાજુએ ઘૂમવા લાગી. મારી ઊંઘ ઊડી ગઈ. ગાનના સૂર મને વધુ સ્પષ્ટ થયા. આખું જગત મને એ ગાનની અસર હેઠળ અશ્રુ સારતુ લાગ્યું. આવું સગીત તો મેં કદી પણ સાભળ્યુ ન હતુ. મને લાગ્યુ કે હું હજી સ્વપ્નમાં જ છુ. મે મારા હાથ ઉપર હું જાગું છું કે સ્વપ્નમા છુ તે જોવા ચૂંટી ખણી. મને દુઃખ થયુ, પણ તે પણ જાણે મારા સ્વપ્નનો જ એક ભાગ હોય એવો મને ભાસ થયો. પથારીમાથી હુ બેઠો થયો, ઓરડામા આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો ગાન તો અવિશ્રાન્ત રીતે ચાલ્યા જ કરતુ હતુ તે જ દર્દ, તે જ વેદના, તે જ આતુરતા! કોણ ગાતું હશે એ? સામેના આસોપાલવમાથી એ સૂર આવી રહ્યા હોય એમ મને લાગ્યુ. હવે મારી ધીરજ ન રહી આવુ અદ્ભુત સગીત કોણ કરી રહ્યુ છે તે જાણ્યા વિના મારાથી કેમ રહેવાય? હુ ઓરડીમાથી બહાર નીકળ્યો. મને ન સમજાય એવી ભીતિ લાગવા માડી પણ ગાનનું એ ઘેન તો ભારે હતુ અસહાય બની હુ આસોપાલવ તરફ યન્ત્રવત્ ગયો, પણ ત્યા જતા ધ્રૂજી ઊઠચો. ત્યાં તો કોઈ જ ન હતુ! એ બે આસોપાલવમાથી જાણે એક સગીત કરી રહ્યો હોય અને બીજામાથી જેમ સતાર ઉપરના મુખ્ય તારોમાંથી નીકળતા સૂરોને ઝીલી સાથેના બીજા તારો વધુ સંગીતમયતા અર્પે તેમ તે સગીતનો પ્રતિધ્વનિ

ગુંજતો હોય એવો મને ભાસ થયો હું દિઙ્મૂઢ બની ગયો મારી છાતી ધડકવા લાગી. આવું અશરીર સગીત ! અને આવુ વેદનાભર્યું ! ભૂતપ્રેતની વાતોમાં હુ માનતો નથી, પણ આનો અર્થ શો ? પણ વધુ વિચાર કરવાની મારી શક્તિ જ ન હતી. મારા આખા પ્રાણમાં કોઈ અસહ્ય ગમગીની, કોઈ પારાવાર વેદનાનુ મને ભાન થવા લાગ્યુ. મારી આખમાંથી આસુ ટપકવા લાગ્યાં. આ કેવુ ! હુ અકળાયો. એ સગીત મને અસહ્ય થયુ. મારું ચાલત તો હુ એ બંધ કરાવત; પણ સગીત તો પસરતુ જ ચાલ્યુ. ચારે બાજુએ જાણે કરુણતાનો સાગર લહેરાતો હોય એમ મને લાગ્યુ આજે પણ તેનો વિચાર કરતા તે ગાન તેની એ અસહ્ય કરુણતાસહ મારા કાન આગળ ગુજે છે, અને મારુ મન ઉદાસ બની જાય છે લગભગ મળસ્કે ચાર વાગ્યા સુધી એવી રીતે એ ગાન ચાલુ રહ્યું. પછી ધીરે-ધીરે તે દૂરદૂર જાણે જઈ રહ્યુ હોય, અને આસુ સારતા ઊભેલા શાન્ત પહાડોની પાર કોઈ અગમ્ય અણદીઠ ગૂઢ સ્થળ તરફ વિરાટના પ્રસુપ્ત હૃદયના એકેએક તારને કપાવતુ તે વિલીન થઈ રહ્યું હોય એમ મને લાગ્યુ. પછી પ્રશાન્ત નીરવતા પસરી, પણ આ તે શાન્તિ હતી કે મૃત્યુની ગાઢ નિદ્રા !

પહેલા ત્રણ કલાક ઊંઘ્યો તે માફ—ત્યારપછી આખી રાત મટકું પણ શાનુ માડયું હોય ? પણ એ ચાર વાગ્યા પછીના કલાકો તો મને કેવળ અસહ્ય થઈ પડયા ક્યારે સવાર પડે ને મહારાજને એ સંગીત સંબધી હુ પૂછુ તેની જ મને તાલાવેલી લાગી, પણ સવારે મહારાજ આવતા તેમને હું કંઈ પણ કહૂ ને પહેલા તો તેમણે જ પૂછ્યુ.

"રાતે તમે કોઈને ગાતા સાભળ્યુ ? તમને એ તો હું કહેવાનું જ ભૂલી ગયો."

મે કહ્યુ "હા પણ કોઈ માણસ ગાતુ ન હતુ જાણે પેલા આસોપાલવ ગાતા હોય એમ લાગતુ હતુ."

"હા, ભાઈ, તમારી વાત ખરી છે પણ સારું થયુ કે તમને બીક ન લાગી અજાણ્યાને એ સાભળતા જરૂર ડર લાગે. દર સુદ નોમને દિવસે આ જ રીતે આસોપાલવ ગાય છે આ જુગલદેવતાની સ્થાપના પણ એ ગાનને અગે જ થયેલી છે અને ભાઈ, જુગલદેવતાનુ સત એવુ છે કે અમારા ગામમાં કોઈ સ્ત્રી વિધવા નથી બનતી."

મહારાજની વાત હું આતુરતાપૂર્વક સાભળી રહ્યો હતો. પણ આસોપાલવના ગાનનુ રહસ્ય એમા ન આવ્યુ. એટલે મે કહ્યુ

"પણ એ જુગલદેવતાની અને આસોપાલવના ગાનની મને તમે આખી વાત માડીને કહો"

"ચાલો, હુ તમને માધાકાકા પાસે લઈ જાઉં અમારા ગામમા સૌથી ઘરડા એ છે તમને તે જુગલદેવતાની વાત કહેશે"

માધાકાકાની ઉમર કળવી એ મુશ્કેલ હતુ મહારાજે મને રસ્તામા કહ્યુ હતુ કે માધાકાકાની ઉમર એકસોદસ વર્ષની છે. તેમને જોતા તે મને સાવ ખોટુ તો ન જ લાગ્યુ તેમની પાપણુ સુદ્ધા સફેદ બની ગઈ હતી તેમના આખા શરીર ઉપર એક કાળો વાળ શોધ્યો જડે એમ ન હતુ મહારાજે મારુ ઓળખાણુ કરાવ્યુ માધાકાકાએ મને ભાવપૂર્વક બેસાડયો, અને જે વાત તેમણે અનેક વખત કહી હશે તે મને કહેવા માડી

"ઘણા વર્ષ ઉપરની આ વાત છે. તે વખતે તમે તો શુ પણ કદાચ તમારા પિતા પણ નહિ જન્મ્યા હોય અમારા ગામમા બધાનો ધધો ખેતીનો પણ એક જુવાનને જુદો જ છદ લાગ્યો અમારા બધામા નાનપણથી જ તે જુદો પડી આવતો ઈશ્વરે તેને ભૂલથી અહીં જન્મ આપ્યો હતો, કોઈ મોટા રાજાના મહેલમા

રાજકુમાર તરીકે શોભવાને જ તે યોગ્ય હતો. પણ વિધિના ખેલ કોણ જાણે ? કેટલીક વખત તે એવીએવી વાતો કરતો કે અમને સમજાણુ ન પડે તેની બધી વાત જ જુદી ફરવા ગયા હોઈએ અને કોઈ એકાદ ઝરણા પાસે જઈ ચડીએ તો તેના ખળખળ વહેતા પાણી તરફ જ મીટ માંડી તે કલાકો સુધી બેસી રહે. કોઈ વાર વળી રસ્તે તારાઓને નીરખતો તે કલાકોના કલાક સુધી જાગે કેટલાક લોકોને તે આથી ઘેલો પણ લાગતો. પણ ભાઈ, તે ઘેલો ન હતો અમે ન જોઈએ એવુ તે જોતો હું તો ત્યારે પણ માનતો હતો કે કોઈ યોગભ્રષ્ટ આત્મા એ હોવો જોઈએ બધા જુવાનોમા મારી જોડે તેને સૌથી વધુ હળતુ; પણ તેની વાતોમાં મને બહુ સમજણ પડતી નહિ વારંવાર તે કંઈ ગૂઢ અને અગમ્યની વાતો કરતો કોણ જાણે તેને સંગીતનો નાદ કોણે લગાડ્યો ? પણ જ્યારે જ્યારે હુ તેને જોતો ત્યારે લગભગ હમેશ તે પોતાની સારંગી ઉપર મડ્યો જ હોય. તેના બાપ તેને વારંવાર ખેતીમાં ચિત્ત લગાડવા કહેતા પણ તેને તો તેની સારંગી ભલી કે વાંસળી ભલી આથી કેટલાક લોકને મન તો તે વહી ગયેલા જેવો પણ લાગતો. મને સંગીતમા બહુ ગતાગમ નહિ, પણ વારંવાર મને તે ખેંચી જાય અને મારી સાથે બેસી કલાકોના કલાક સારંગી વગાડે. મને તેનું સંગીત ઘણું ગમતું, પણ તેની આગળ પૂરા વખાણ કરતા મને ડર લાગતો કારણકે તેની ખેતી તરફ તેનુ બિલકુલ ધ્યાન જ ન હતુ. તેની આ સંગીતઘેલછાથી થતી લોકનિંદા તેને કાને પણ આવતી; પણ તેની તો તેને ચિન્તા જ ન હતી

"એક દિવસ તે ગમગીન જેવો મારી પાસે આવ્યો સાંજના ચારેક વાગવા આવ્યા હશે કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના તે મને હાથ પકડી એક ઝાડ હેઠળ ખેંચી ગયો ત્યાં બેસી તેણે તેની

સારંગી હાથમા લીધી મારું હૃદય ધડકવા લાગ્યુ. આજનો તેનો દેખાવ જુદો જ હતો. નાજુકતાથી સારંગી ઉપર તેની આગળીઓ ફરવા માડી. તેની આગળી હેઠળ જાણે સૂતેલા તારો આતુરતાથી ડૂસકા લેતા જાગી ઊઠ્યા કોઈ ગેબી ગાન તેમાથી ઝર્યું. આકાશમા ઊડતા પખીઓ તે સાભળતા અસ્વસ્થ બન્યા, ઝાડપાન, વિશાળ આકાશ, આખી ધરતી જાણે અસ્વસ્થ બની રહ્યા હોય એમ મને લાગ્યુ મારો પ્રાણ પણ અસ્વસ્થ થઈ ગયો. ચારે બાજુએ ગાનની ગમગીન લહરી ફેલાઈ હળ ખેડતા ખેડૂતો ચાસ અધૂરા નાખી ઉતાવળા ઉતાવળા ઘર તરફ દોડવા મડયા. પખીઓ માળા તરફ ઊડવા મડયા ગાય, ભેંસ જાણે આતુર બરાડા પાડતી ઘર તરફ પોતાનાં વાછડાંને ભેટવા દોડવા મડી જાણે પ્રાણમાં કોઈ અસહ્ય તૃષા જાગતી હોય, જાણે આખું જીવન કોઈ અપૂર્વ મિલનને માટે તલસી રહ્યુ હોય એવુ તે સગીત ઝર્યે જતુ હતુ. ભાઈ, એ સગીત ન હતુ; સગીતના રૂપમા તેનુ દિલ તે નિચોવી રહ્યો હતો. અને કોઈનુ દિલ નિચોવાય ત્યારે કુદરત કેમ સ્થિર રહી શકે? આખું જગત તેની સાથે અશાન્ત બન્યુ હતુ. મારાથી પણ હવે સ્થિર બેસાય એમ ન હતુ હુ અકળાઈ ગયો. તેના હાથ થંભાવવા મેં તેને આજીજી કરી. પણ સાભળવા તેને કાન જ ક્યા હતા? તેને જગતનુ ભાન જ કયા હતુ? ને તો કોઈ ગૂઢ વેદનામા ડૂબ્યો હતો અંતે મારાથી ન રહેવાયુ. મે તેના હાથ અટકાવ્યા તેણે મારા તરફ એક વેદનાભરી દૃષ્ટિ ફેકી.

"મે કહ્યુ 'ભાઈ, તારું આ ગાન તો બાળી મૂકે છે જાણે આખા પ્રાણમા કોઈ જ્વાળા ભભૂકે છે એ નથી સહેવાતુ. તુ બધ કર.'

"'ખરુ છે, પણ મારી જ્વાળા કોણ શમાવે?'

"મેં પૂછ્યું. 'પણ છે શું તે તો કહે. એવી કઈ જ્વાળા છે જે તને તાવે છે?'

"તેણે એક ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. તેનું મૌન મને અસહ્ય થઈ પડ્યું ને મેં તેને અત્યંત આગ્રહ કર્યો, એટલે તેણે મને કહ્યું:

"'થોડાક દિવસ ઉપર મને એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું કોઈ અનંતતાને આરે જાણે હું ઊભો હોઉં, એક બાજુ કોઈ વિશાળ નિ:સીમ રણ વિસ્તરતું હોય અને બીજી બાજુ કોઈ ગહનઘેરો ઉદધિ ગર્જતો હોય એમ મને લાગ્યું રણની રેતી સુવર્ણની હતી. ઘડીકમાં હું રણની એ ભવ્ય ક્ષિતિજરેખા તરફ જોતો તો ઘડીકમાં સાગરની ગહનતા માપવા મથતો આમતેમ આંટા મારી રહ્યો હતો. પણ મારી ઉંમર આજે છે તેટલી ન હતી હું જાણે આઠ-નવ વર્ષનો કિશોર હોઉં એવું લાગતું હતું મને એકાન્ત લાગવા માંડ્યું. આવી સુંદર સોનેરી રેતી, આટલો સુંદર કિનારો, તેમાં કોઈ રમનાર સાથી હોય તો કેવું! મારું દિલ સોબત માટે તલસવા મંડ્યું, મેં રેતીમાંથી જાતજાતની આકૃતિઓ સર્જી; પણ તેની પ્રશંસા કરનાર મારા સિવાય બીજું કોઈ ન હતું મારા પ્રાણમાં કોઈ આતુર તૃષા જાગી એવામાં એકાએક થોડે દૂર એક બાલિકાને મેં રમતાં જોઈ. મારું હૈયું આનંદથી કૂદી ઊઠ્યું શું તેનું રૂપ! નરી કોઈ દેવકન્યા જ! તે પણ આઠનવ વર્ષની હશે તેના વાળની કાળાશ આ જગતમાં બીજે ક્યાંય ન જડે—જાણે દિવસ અને રજનીએ એકસાથે બેસી ગૂંથ્યા ન હોય! અને તેનું ગૌર સ્નિગ્ધ વદન! તેની વિશાળ ભાવભરી આંખ! એ બધું કેવી રીતે, કઈ ભાષામાં વર્ણવું? તેને જોતાં મેં સ્મિત કર્યું. જવાબમાં તેણે એક સ્નિગ્ધ મોહક સ્મિત કર્યું. તેણે તેનાં એ ભોળાં વિશાળ સ્નેહાર્દ્ર નયન વડે, જાણે કોઈ નાનકડું પ્રફુલ્લ કમળ વિકસ્યું હોય એવી નાજુક હથેળી વડે—અરે! જાણે તેના આખા પ્રાણ વડે મને પોતાની નિકટ બોલાવ્યો. હું મારી રેતીની રમત પડતી મૂકી તેની તરફ દોડ્યો પણ આ શું! હું દોડ્યાં જ કરું પણ અંતર

તો તેટલુ ને તેટલુ જ ! કેમે કરીને અંતર ખૂટે જ નહિ, અને તેની નાજુક અંગુલિઓ તો જાણે મને તેડ્યા જ કરે અને એ નીલઘેરો ગભીર ઉદધિ, એ નિ સીમ અફાટ રણ અને તેની રૂપાળી સુવર્ણવાલુકા એ તો જાણે હુ યુગાન્તર સુધી દોડ્યા કરું તો પણ નિ સીમના નિ સીમ જ રહે એમ મને લાગ્યુ. વળી પેલી બાલિકા ઘડીકમા નિકટ, ઘડીકમા દૂર, તો ઘડીકમા અદૃશ્ય થઈ જાય દોડતા દોડતા મને ખ્યાલ પણ ન રહ્યો કે તે બાલિકા મટી એક કિશોરી—એક યુવતી બની ગઈ હતી. અને હુ એક યુવાન બની ગયો હતો ! તેના યૌવનમાથી માદકતા નહિ—નરી સાત્ત્વિકતા નીતરતી હતી તેના પ્રત્યેક અગ જાણે તેજતત્ત્વના ઘડ્યાં હોય, જાણે બ્રહ્માએ કવિતા, કલા કે સગીતની દેવીને ઘડવાના સ્વપ્નાં સેવતા તેને સર્જી હોય 'એમ મને લાગ્યુ. તેના લલાટના બન્ને ખૂણા ઉપર ઝૂલતી લટો તેના કાન ઉપર અર્ધચદ્રની જેમ ફેલાઈ તેના વાસા ઉપર સેર બની લટકતી હતી તે સેરમા ત્રણ ગુલાબ સ્મિત કરી રહ્યા હતા, અને તેના દોડવાથી સેર જ્યારે હાલતી ત્યારે કલાની દેવી જ એ સેરમા આવી નૃત્ય કરી રહી હોય એમ મને લાગતું—પણ ના, ના, એ બધુ હુ તને પૂરું ન જ સમજાવી શકું, નહિ વર્ણવી શકું. અમે બન્નેએ જાણે આમ દોડ્યા જ કર્યું. એવામા એ રણના અન્તરમાથી જાણે કોઈ સ્વપ્ન ઊઠતુ હોય, જાણે અનત સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા રણ પોતાનો હાથ ઊચો કરી રહ્યુ હોય એવો મે આકાશના અગાધ ઊડાણમા અદૃશ્ય થઈ જતો એક મિનારો જોયો પેલી યુવતીને મે મિનારાની સીડી પર ચડતા જોઈ હવે મને આશા આવી મને થયુ કે અહીં જ તે રહેતી હોવી જોઇએ હવે તો જરૂર તેને મળી શકાશે હુ મિનારા નિકટ પહોચી ગયો પણ તેની ઊચાઈ જોતા આખુ બ્રહ્માડ મને ચક્કરચક્કર ફરતુ દેખાયુ. મારી પીઠ ઉપર કાટ-

ખૂણાકારે મારુ માથુ ઝુકાવું તો જ મિનારાના શિખર સુધી નજર પહોચી શકે એટલો તે ઊંચો હતો. આમ છતા કેવુ આશ્ચર્ય! આટલી અસાધારણ ઊંચાઈ ઉપર પણ તે તો નજીકથી જેવી દેખાતી હતી તેવડી જ મને માલમ પડી તે જ મધુર, મોહક, પ્રેરક સ્મિત! તેડી રહેલા તે જ ભાવભર્યા વિશાળ નયન! મિનારા ઉપર ચડવા હુ સીડી તરફ દોડયો ઉપર પહોચતા તો હુ છેક લોથપોથ થઈ ગયો, પણ આશામા, મિલનના ઉલ્લાસમા મને એ થાકની પરવા ન હતી પણ ઉપર જતા મે શું જોયુ? ત્યા તો કોઈ જ ન હતુ એવામા નીચેથી જાણે સગીતની કોઈ પ્રચડ હેલી ઊછળી રહી હોય, જાણે દશે દિશામાં સ્મિતનો કોઈ ઉજ્જવલ પ્રકાશ રેલી રહ્યો હોય એમ મને લાગ્યું મે નીચે જોયું તો—'

"'અરે! હુ તો અહી કયારની રાહ જોતી ઊભી છું તમે કયા ચડયા?'– એવો તેનો મધુર અવાજ આવ્યો અને તેણે વહાલભર્યું સ્મિત કર્યું પણ એ અવાજ હતો કે સારગીના નાજુક સૂર? અરે! સારગીમાથી પણ એવા સૂર ન નીકળે! તેના એ શબ્દો દિશાઓએ ઝીલી તેમાંથી અદ્ભુત સગીત પ્રગટાવ્યુ. નીચે જવા હુ સીડી તરફ દોડયો પણ સીડી કયાં? મિનારાને સીડી જ ન મળે! ત્યારે હુ ઉપર આવ્યો કેવી રીતે? અને નીચેથી તેનો આતુર સાદ તેનુ નિમત્રણ તો આપ્યે જ જતો હતો. મે નીચે જોયુ. મને આખે તમ્મર આવ્યા કેવી ઊચાઈ! નીચે જોવાની પણ હિંમત કેમ કરી શકાય? પણ શું મારે એ ઊચાઈથી ડરી જવુ અને તેને મળવા કઈ જ ન કરવું? કેવી તે બોલાવી રહી હતી! તેના પ્રત્યેક અંગમા મિલન માટેની ઉત્સુકતા કેવી ગાઢી બની મને ઇસારા કરી રહી હતી! મે આંખ મીચી દીધી. એ ભયકર ઊચાઈએથી જમીન ઉપર પડતુ મૂકયુ. મને ખાતરી હતી કે હું નીચે પહોચુ તે પહેલાં તો બીજી દુનિયામાં ચાલ્યો ગયો

હોઈશ. પણ ના, મને એ કોણે ઝીલી લીધો? અને મારા બન્ને ગાલો પોતાની કુસુમ જેવી હથેળીમા દબાવી મારા મુખ સામું અપાર સ્નેહથી ગાડુ બની કોણ જોઈ રહ્યુ હતુ? અમે બન્ને કોઈ સુદર કમળમા જાણે બેઠા હતા—એકબીજાની તદ્દન નિકટ, એક-બીજાના પ્રાણ સાથે જાણે તાદાત્મ્ય સાધીને—પણ યુવક યુવતી જેવા નહિ. જ્યારે મે પહેલા તેને જોઈ ત્યારે હુ જેવો બાળક હતો અને તે જેવી બાલિકા હતી તેવા! અને એટલામા મારુ એ સ્વપ્ન ઊડી ગયુ હુ જાગી ગયો. તે દિવસનો હુ અશાન્ત બન્યો છુ મારા સ્વપ્નાની એ હૃદયદેવી જગતમા કોઈક ખૂણે, કોઈક અજાણી જગ્યાએ અવશ્ય છે, અને મારી રાહ જોઈ રહી છે એ વિશે મને શકા ન રહી. .'

"પણ તેને આગળ અટકાવી મે કહ્યુ · 'ગાડો થયો? એવુ તે કઈ બને? મારે પણ હવે બીજાઓની માફક તને ગાડો જ કહેવો પડશે. સ્વપ્ના કઈ સાચા થોડા જ હોય?'

"તેણે કહ્યુ. 'સાચા ન હોય? તને શકા છે? મે તેને સદેહે જોઈ—તે જ રેખાઓ, તે જ વદન, તે જ નયન અને ત્યારથી તો હુ વધુ અશાન્ત બન્યો . . .'"

ત્યારપછી અકસ્માત એક દિવસ કેવી રીતે એક લગ્નપ્રસગે તેણે તેને જોઈ તેની મને વાત કરી 'ગામમાં પાસેના ગામની એક જાન આવી હતી વરઘોડો જોતો આગણામા તે ઊભો હતો. વરરાજાના ઘોડા પાસે કોઈ એક કિશોરી વરરાજા ઉપર ચોખા અને ફૂલ નાખતી ચાલી રહી હતી. વરની તે બહેન હતી. તેને જોતા તે ચમક્યો. પોતાની સ્વપ્નદેવી તે એ જ! તેની એકેએક રેખામા તેને તેની છાપ માલમ પડી જે ઘરમા જાનને ઉતારો આપ્યો હતો તેને સામે બારણે તેનુ બીજુ ઘર હતુ .'

મેં માધાકાકાને વાતમાં અટકાવી કહ્યુ "પણ તમે મને

તમારા એ મિત્રનું કે યુવતીનું, બેમાંથી કોઈનું નામ તો કહ્યું જ નથી !"

' અરે ! હા, એ તો ભૂલી જ ગયો." માધાકાકાએ આગળ ચલાવ્યુઃ "તેનું નામ હતું રાહુલ અને પેલી યુવતીનું રાધા. રાહુલનું બીજું ઘર ઉતારા સામે હતું, પણ તેમાં કોઈ રહેતુ ન હતુ માત્ર રાહુલ જ્યારે તેને સારંગી વગાડવી હોય ત્યારે તે ઘરમા જતો અને ત્યાં બેસતો. બીજે દિવસે તેણે સવારથી સારંગી વગાડવા માડી. તે દિવસે બધા જાનૈયા પણ તે સાંભળી ગાંડા બન્યા આખુ ગામ ગાડું બન્યું. આવા આનંદના સૂરો તેણે આ પહેલા એ નિર્જીવ યત્ર પર કદી જગાડ્યા ન હતા પશુપખી, ઝાડપાન, અરે ! રસ્તા ઉપરના પથરા, ઘરની ઈંટો—સૌ કોઈ જાણે આનદના એક પરમ મહાસાગરમા નાચવા મડ્યાં. એ સંગીત કોણ કરી રહ્યું છે તે જોવા રાધા વારંવાર બારણામાથી ડોકાવવા મંડી. એક વખત બન્નેની નજર મળી ગઈ ! બસ, થઈ રહ્યું. જાણે જુગજુગથી તેઓ એકબીજાને શોધી રહ્યાં હોય તેમ તેમના આત્મા એકબીજાને જાણે ગાઢ આશ્લેષમાં મળ્યા. રાહુલ ત્યાર પછી અનેક વખત રાધાને મળ્યો. પોતાના પિતાને પણ તેણે એ વાત કરી. રાહુલના બાપે રાધાના બાપ ઉપર કહેણ મોકલ્યુ. તેણે જવાબ આપ્યોઃ

" ' રાહુલ પોતાની સગીતની કુટેવ છોડે તો મારી દીકરી આપુ ' રાહુલના બાપને આ સાભળતા ગુસ્સો ચડ્યો. તેણે જોયુ કે રાધાના બાપને પોતાના કુળનું અભિમાન હતુ. તે પોતાને ઊંચો સમજતો હતો તેથી આમ બહાના કાઢી નાહક પોતાના દીકરા ઉપર આળ ચડાવે છે. તેણે રાહુલને સભળાવી દીધું.

" ' હવે તે મુખમા તરણા લઈ પગે પડતો આવે તો પણ તેની દીકરી મારે ઘેર નહિ '

"રાહુલને આ વજ્રપાત અસહ્ય થઈ પડ્યો ને દિવસનો તે ગાડા જેવો ભટકતો, અને પોતાની સારંગીમાંથી દર્દના જ સૂર કાઢતો તેણે મારી આગળ હૈયુ ખાલી કર્યું. તે જરા સ્વસ્થ થયો મે તેને આશ્વાસન આપ્યુ તેના બાપાને સમજાવવાનુ માથે લીધુ. તેના બાપને અનેક રીતે સમજાવી મેં મનાવી લીધા રાધાના બાપ પાસે પણ હુ ગયો, પણ તે તો પોતાની જીદમા મક્કમ જ રહ્યો 'જો તે સગીત છોડી દેવાનુ વચન આપે તો મારી દીકરી હુ તેને આપુ' એમ તેણે મને છેવટનુ સભળાવી દીધુ. પણ આ વાત મે રાહુલને કરી નહિ છેવટનો એક પ્રયત્ન કરી જોવાનો મે ફરીથી નિશ્ચય કર્યો દરમિયાન રાહુલ ગાડાની જેમ ભટકવા મડ્યો અમારા ગામની પેલી સીમ દેખાય ત્યાં જે તળાવ છે તે રાધાના ગામની અને અમારા ગામની સીમા વચ્ચે આવ્યું છે રાહુલ તે તળાવ પર જાય અને ત્યા તળાવના નીરને, તળાવ ઉપરના વડને અને પશુપખીઓને રડાવે. રાધા છાનીમાની ત્યા આવી પહોચે, અને બન્ને થોડીક ક્ષણ ચુપચુપ પોતાની પ્રેમવાર્તા કરી લે. રાધાએ ચાદા-સૂરજની સાખે રાહુલને ભવોભવનું વચન આપ્યુ; પણ આવી વાત છૂપી રહે ખરી? રાધાના બાપને કાને તે આવતા તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ તેણે તેને ઘરબહાર પણ નીકળવા દીધી નહિ રાહુલ દિવસોના દિવસો સુધી તે તળાવ પર પોતાની વિરહની આતુર સારગી વગાડે પણ બીચારી રાધા તેના જવાબ આપવા ક્યાથી જઈ શકે? રાહુલની નિરાશા હવે માઝા વટાવી ગઈ તે રાધાના બાપ પાસે ગયો અને તેને તેણે પૂછ્યુ

"'હુ સંગીતનુ પાણી મૂકુ તો તમે મને રાધા સાથે પરણાવશો?' રાધાનો બાપ પહેલા તો હસ્યો પણ જાણે તેની મજાક કરતો હોય તેમ તેણે કહ્યુ

" 'હા, પણ તેં સંગીત છોડયુ છે તેની ખાતરી શી ? તારું વચન મને આપ આજથી એક વર્ષ સુધી તેં સારંગી હાથમા નથી લીધી એવી મને ખાતરી થાય અને ત્યાર પછી નથી લેવાનો એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ થાય તો હું તને ગધા જોડે પરણાવવાનો વિચાર કરુ '

"રાહુલે જાણે તે સ્વપ્નમાં બોલી રહ્યો હોય તેમ કહ્યું: 'જરૂર પણ મને આજે એક છેલ્લી વખત સારંગી વગાડી લેવા દો બસ એક જ વખત ! અને પછી રાધાને ખાતર જીવનભર સારંગીનું નામ પણ નહિ લઉં.' તેની આખ જાણે કોઈ અદૃષ્ટને જોઈ રહી હોય એવી બની ગઈ તેના મુખ ઉપર કોઈ અસાધારણ તેજ ચમકયુ રાધાના બાપે તેની માગણી કબૂલ રાખી. યંત્રવત્ રાહુલ ત્યાથી ચાલી નીકળ્યો બીજે રસ્તે દોડી રાધા તેને હાફળીફાફળી મળી.

" 'અરે ! તમે આ શુ કર્યું ? આવુ વચન અપાય ? ' તેણે દુ ખથી ચિરાતા હૃદયે ઠપકો આપ્યો

" 'તારે માટે શું ન થાય, રાધા ? તને આજ મારા પ્રાણના સંગીતમા એવી ગૂંથીશ કે અનંત કાળ સુધી આપણને કોઈ છૂટાં નહિ પાડી શકે. અને મારા પ્રાણનો પ્રકાશ, મારા પ્રાણનું સંગીત, તું જ્યારે હૃદયને આરે આવી આજે આતુર બંસી બજાવી જગાડી રહી છે ત્યારે મારી આ સારંગી શી વિસાતમા ?' તે રાધાને સમજાવવા મથતો હતો, પણ ભાઈ, શબ્દો દિલના દર્દને થોડા જ છુપાવી શકે ?

"તે રાતે પોતાની વહાલી સારંગીને છેલ્લી વખત હાથમાં અત્યંત વહાલથી ઉપાડી તે તળાવની પાળ ઉપર બેઠો ધીરેધીરે એક અસહ્ય વેદનાની લહરી વાતાવરણના ઉરને ચીરવા મંડી. આખી અવનિ જાણે રડી રહી હોય, આભ જાણે ઊંડા નિઃશ્વાસ નાખી રહ્યું હોય તેમ નિઃશ્વાસભર્યું એ સંગીત તળાવના નીરમાંથી,

તેની પાળોમાથી, ઝાડોની શાખાઓમાથી પ્રતિધ્વનિત થવા માડ્યુ ગામના લોકો તળાવ ઉપર દોડી આવ્યા. રાધા, રાધાનો બાપ, રાહુલનો બાપ, સહુ કોઈ દોડતા આવ્યાં. બધાનાં નેણુ સજળ હતા 'ભાઈ, બધ કર! રાહુલ, બધ કર! આ તારી સારગી અમારાં હૃદયને વલોવી રહી છે અમારા હૈયાં બધ પડી જાય છે! ઓહ! કેવુ દર્દ! કેવી વેદના! રાહુલ! રાહુલ!' એમ સૌ કોઈ કરગરવા મડ્યા. પણ ગાન શાનુ અટકે? બ્રહ્માએ સ્વપ્નમા જ્યારથી જગત ઉત્પન્ન કર્યું ત્યારથી આજ સુધી વિરહની દેવીએ સાચવી રાખેલા નિશ્વાસની ધારા સારગીના એકેએક તારમાથી વહેવા માડી ગધાનો બાપ બૂમ પાડી ઊઠ્યો·

"'રાહુલ, રાહુલ, બધ કર! વચનમાથી હુ તને મુક્ત કરુ છુ આજથી રાધા તારી. ભાઈ, બધ કર, આ નથી સહેવાતુ જો તારા બાપા હા પાડે તો કાલે જ લગ્ન કરીશું.'

"રાહુલના બાપના નેણુમાથી નીર વહેતાં હતા. તેણે રાહુલ-ને કહ્યુ 'બેટા, બધ કર. મારી હા છે.'

"પણ રાહુલ શાનો સાભળે? સગીત તો આગળ વધ્યે જ જતુ હતુ. એવામા કોઈકે કહ્યું.

"'રાધા. તુ સમજાવ. તારા વિના આજે હવે એને કોઈ નહિ અટકાવી શકે.'

"પણ આ બધાની હાજરીમા શરમથી રાધા ડગલુ પણ કેમ ભરી શકે? લોકો એ સમજ્યા. ભારે હૃદયે બધાં ત્યાથી ઘર તરફ વળ્યા. પણ તે સગીત! તેના સૂર તો વધુ ને વધુ વેદનાભર્યા બન્યે જતા હતા. તળાવની પાળ ઉપર માત્ર બે જ જણુ એકબીજાને અડીને, એકબીજાના પ્રાણુના ઊડાણમા ડોકિયા કરતા બેઠાં—રાધા અને રાહુલ! સંગીત આખી રાત ચાલુ રહ્યુ. તે રાતે કોઈ ઊંઘ્યુ નહિ રાધાના બાપે વચન આપ્યુ હતુ એટલે

બીજે દિવસે તો કોઈ પણ રીતે રાધા-રાહુલનો વાગ્દાનવિધિ કરાવવાનો ઘણાએ વિચાર કર્યો હતો. મળસ્કે લગભગ ચારેક વાગ્યે સગીત બધ થયુ; પણ તે બંધ થતાં વાતાવરણમાં એક કારમી શાન્તિ ફેલાઈ —સમુદ્રમા ઊછળેલુ કોઇ ભયકર તોફાન અનેક વહાણોને ડુબાડી શમી જતાં જેવી મૃત્યુગાઢ શાન્તિ ફેલાય તેવી! સવારે રાધા અને રાહુલના પિતા અને બીજાં અનેક જણ તળાવની પાળ ઉપર દોડયાં. પણ રાધા અને રાહુલ ક્યાં? જ્યા તે બેઠા હતા ત્યા બે નાનકડા આસોપાલવના છોડ, જાણે એકબીજાને ભેટવા તલસતા, એકબીજાના કાનમા જાણે સુધાબિન્દુઓ રેડતા ઊગ્યા હતા તેમની આજુ બાજુ થોડાક તાજા ફૂલ વેરાયા હતા. સહુને આશ્ચર્ય થયુ એક રાતમાં આસોપાલવના આવા છોડ કેમ કરીને ઊગે! પણ કોઈ કંઇ સમજાવી શક્યુ નહિ, અને રાધા રાહુલ ક્યા ગયા તે પણ કોઇ કહી શક્યુ નહિ."

આટલુ કહી માધાકાકા જરા શ્વાસ લેવા થંભ્યા. એ વાતથી મારું હૃદય પણ ભારે બની ગયું હતુ. તેમણે આગળ ચલાવ્યું:

"તમે જે બે આસોપાલવ જોયા અને જેમાંથી આવતુ સંગીત સાંભળ્યું તે જ આ બે આસોપાલવ. તે રાત સુદ નોમની હતી. અને ત્યારથી દર સુદ નોમે એ સગીત નિયમિત રીતે વહે છે. મને સો વરસ થઈ ગયાં છે છતા હજી પણ મને કોઇ વખત થઈ આવે છે કે રાહુલ અને રાધા પાછા આવશે!"

આમ કહી માધાકાકા ચૂપ થઈ ગયા. તેમની ઘરડી આંખના ખૂણામા મે એક એક અશ્રુબિન્દુ જોયું. તેમને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરી હુ ચાલી નીકળ્યો એ વાતને આજ અડધી સદી થઇ હશે, પણ જાણે મે ગઈ કાલે જ સાભળી હોય તેવી હજી પણ તે મારા

મનમા તાજી જ છે. મારાં બાળકો અનેક વખત મારી પાસે એ વાત કરાવે છે. અને કોઈક વખત મને મજાકમાં હસે છેઃ

"બાપા, તમને સ્વપ્નું આવ્યું હશે—સ્વપ્નું"

તે ભલે મને એમ હસતા, પણ હું તમને ખાતરી આપુ છું કે મારા સગા કાને મેં એ ગાતા આસોપાલવનુ સંગીત સાંભળ્યું છે, અને રાહુલ-રાધાની કથા ગાધાકાકાએ કહેલી તેવી ને તેવી જ મેં યાદ રાખી છે.

બાળક

યૌવન, રૂપ, એકાન્ત ને પતિપત્નીનો સંબંધ—આવી કોઈ ચતુરાનનાના નેત્ર-જાદુથી યોગીઓ પણ નથી બચી શક્યા તો કિશોર ને કાન્તાનું બીચારાંનું શું ગજુ ! કિશોર વકીલાતનો અભ્યાસ કરતો હતો, કાન્તા ઈન્ટર આર્ટસમા ભણતી હતી. બન્ને એક બીજાના પ્રસંગમાં આવ્યાં. પ્રસંગમાથી ઓળખાણ થયું, ઓળખાણમાંથી સ્નેહ થયો, સ્નેહમાથી લગ્ન થયું. કાન્તા-કિશોરનાં સ્નેહલગ્નની સમાજે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી. પણ એક વાત તો બેમાથી કોઈએ વિચારી જ ન હતી બેમાંથી ત્રણ થાય ને ચાર પણ થવાય એવો વિધાતાએ અત્યાર સુધી જગતનો ક્રમ યોજ્યો છે, અને એ ક્રમમાં જો એ બન્ને ફ્રસી જાય . . તો . . તો . . કાન્તા તેની ઈન્ટરની પરીક્ષા ન આપી શકે, કિશોરને વકીલાતની પરીક્ષા અધવચથી ઊંચી મૂકી ક્યાંક કારકુનગીરી સ્વીકારવી પડે કે પંતુજી થવું પડે પણ જાણે એ દુઃસ્વપ્નનો વિચાર જ ન કરવો હોય તેમ બન્ને વરવહૂ કોઈ વખત જરાક એ પ્રસગ છેડાય કે તરત જ બીજી કંઈ વાતમા સરી જઈ અન્તે પેલી ચતુરાનનાની જાળમાં ફસી પડતા. તેમાં તેમનો કઈ વાંક હતો ?

એક દિવસ કિશોર ટ્યુશન આપી જરા મોડો ઘેરે આવ્યો રસ્તામા વીજળીના દીવા ઝગમગતા હતા. તેના ઓરડાની બારીમાથી પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો. કાન્તા તેની રાહ જોઈ બેસી રહી હશે એમ તેને વિચાર આવ્યો. આજ તો તેણે હવે તેને તે વાત કહેવાનો નિશ્ચય જ કર્યો હતો. તેને માટે આવશ્યક હિંમત તે ભેગી કરી રહ્યો હતો 'ટાઈમ્સ'મા તાજેતરમાં આવેલો ડૉ એના કલાર્કનો લેખ પણ તેણે સાથે રાખ્યો હતો તેમ ડૉ મેરી સ્ટોપ્સનું એક નવુ બહાર પડેલું પુસ્તક પણ તેણે આજે ખરીદ્યુ હતું. એક કેમિસ્ટની દુકાનમા જઈ સાધનોના નમૂના, તેનો કેમ ઉપયોગ કરવો તેના સચિત્ર ખુલાસા વગેરે તે લાવ્યો હતો. પણ કાન્તા માનશે? એ વિચારમા તેણે તેના ઓરડામા પગ મૂકયો ન મૂકયો ત્યાં "કિશોર, કિશોર, જલદી આવ તો! મને બીક લાગે છે—બીક લાગે છે!" એમ કાન્તા બૂમ પાડી ઊઠી તેની આંખ ગભરાએલી દેખાતી હતી. તેનુ મોં ફીકું પડી ગએલું હતું તેનો એ અવાજ સાભળતાં ગભરાએલા કિશોરે શબ્દો એક બીજા પર જાણે ધસી પડતા હોય તેમ પૂછ્યુ "શું છે? શું છે? ડાર્લિંગ, કેમ? આમ ગભરાઈ કેમ ગઈ?"

"કિશોર, એક છોકરાએ મને બીવડાવી. હાશ! જોને હજી પણ મારી છાતી ધડકે છે," એમ કહી કિશોરનો હાથ પકડી તેને તેણે તેની છાતી સરસો ખેચ્યો તેની છાતી માચે જ ધડકી રહી હતી. એટલે કિશોર વધુ આશ્ચર્ય પામતા બોલ્યોઃ

"પણ કયો એવો છોકરો તને બીવડાવી જાય? આપણા પાડોશીને ત્યાં તો કોઈ છોકરા છે જ નહિ."

"ના, ના; પાડોશીનો નહિ. તે તો અહીંથી જ આવ્યો હતો."

"અહીંથી એટલે ક્યાંથી? કંઈ ગાંડી તો નથી થઈ?"

"નહિ કિશોર, ગાંડી નથી થઈ. વાત એમ બની કે હું ટેનીસનનું પ્રિન્સેસ વાંચી રહી હતી. વાંચતા વાચતાં મને સહેજ ઝોકું આવી ગયું પણ એટલામા તો ચોપડીમાંથી હાથ લાંબા કરી, તોફાન કરતો કરતો તે મારી તરફ દોડી આવ્યો . ના, એમ તું હસ નહિ, કિશોર. તે સાચે જ મારી તરફ દોડી આવ્યો. મને ગળે વળગવા તેણે તેના તોફાની હાથ લંબાવ્યા. હું ચમકી ઊઠી. મેં તેનાથી દૂર ભાગી જવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ કેમે કર્યો તે પીછો જ ન છોડે. મારી સાડીને તે બાઝી પડયો. જો! જો! હજી પણ મને લાગે છે કે મારા સોડીઆમા તે સંતાઈ બેઠો છે—કિશોર! કિશોર! મને એ છોકરો કેવો હેરાન કરે છે!" હતાશ બની ધબ દઈ કાન્તા ખુરશી પર પડી. કિશોર હસી પડયો

"કાન્તા, તું હજી એવી જ રહી. વનિતા કહેતી હતી કે તું કવિ થવાની છે તે સાવ ખોટું નથી લાગતું. પણ તને ખબર છે ને કવિ બધા ગાંડા હોય? નહિ તો વળી ગાંડી ગાંડી કલ્પનાઓ શેના કરે? અહીં તો કંઈ એ છોકરો નથી કે બોકરોએ નથી."

"તું નહિ માને, કિશોર પણ સાચેસાચ મેં તેને જોયો. ના, કિશોર—હું હવે અહીં નહિ રહુ. આ ઓરડીમાં મને બીક લાગે છે. પાછો તે ક્યાંકથી આવી રહેશે. . ."

"જો કાન્તા, તું આમ ઘેલા ન કાઢ આજ તો હું તારે માટે સુંદર ભેટ લાવ્યો છું.' એમ કહેતાં કેમિસ્ટને ત્યાથી આણેલાં સાધનો અને ડૉ. મેરી સ્ટોપ્સનું પુસ્તક કાન્તાના ટેબલ પર મૂકતાં આંખ નચાવતા તે બોલ્યોઃ

"મને પણ બજારમાથી આવતા ભાસ થયો કે કોઈ છોકરો

તને ખીવડાવી રહ્યો છે, એટલે તેને હાંકી કાઢવા હું આ લઇ આવ્યો છુ. જો હવે કદી તને તે નહિ સતાવે . . ”

કાન્તાએ ચોપડી તરફ, જોયું, પેલા સાધનો તરફ જોયું ઘૃણાથી તે બોલી ઊઠીઃ “છી· ! કિશોર, તને શરમ નથી આવતી ?”

સપાટાભેર ત્યાંથી બીજા ખૂણામાં દોડી આરામખુરશીમાં પડતું મૂકી તેણે પોતાનુ મો ઢાકી દીધુ. કિશોર જરા અસ્વસ્થ બનતો તે જોઈ રહ્યો. પણ તેણે હિમત છોડી ન હતી. કાન્તા બોલતી સંભળાઈ.

“કિશોર, અત્યારે ને અત્યારે મને બાપાજીને ત્યાં મૂકી આવ . . . ના—હુ અહીં નહિ રહુ ”

કિશોરે કાન્તાની ખુરશી નજીક આસ્તેથી પોતાની ખુરશી ખસેડી તેની સુંવાળી અલક લટમા ડાબા હાથની આંગળીઓ ગુંથતો, જમણા હાથે તેના ગાલ સાથે સહેજ લાડ કરતો તે બોલ્યો

“લિટલ ડાર્લિંગ ! કેવી તુ સેન્સીટિવ છે ! તને તે નથી ગમતું તો લે આજ ને આજ તેને ગટરમા પધરાવી દઉ . . . પણ હવે જરા મારા તરફ જો તો ખરી ! ઓહો ! હો ! એમાં આવડો રોષ . . .” તે આરામખુરશી પર જરા નમ્યો કાન્તા એક સુખદ અસહાયતા અનુભવી રહી

*

કિશોર હવે તદ્દન પ્રફુલ્લ રહે છે થોડા જ વખતમા તે એક મોટા એડવોકેટના મદદનીશ તરીકે પોતાની પ્રેકટીસ શરૂ કરવાનો છે હા, કાન્તા જરાક ગમગીન, જરાક અસ્વસ્થ રહે છે. પણ બી. એ.ની પરીક્ષા આપી દીધા પછી તેની એ અસ્વસ્થતા પણ દૂર થઈ જશે એવી કિશોરના મનને ખાત્રી હતી. વારંવાર તે

તેના સંબધી વિચાર કરતાં શોચતો કે હવે તો નાહક એ ચિન્તા કરે છે હવે શેની બીક છે? પણ તે સમજતી જ નથી. કેટલીક સ્ત્રીઓ નાહકની હદ કરતાં વધુ લાગણીપ્રધાન હોય છે. શા માટે તેઓ જીવનમાં સાયન્ટીફિક આઉટલૂક—શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ નહિ કેળવતી હોય? એથી જ તો આ બધું દુઃખ છે. બીજી કોઈ સ્ત્રી હોય તો જાણે સમજ્યા. પણ આ તો કાન્તા—મોડર્ન વુમન—નૂતન સ્ત્રી! તે આવો અણગમો દેખાડે, આવા વેવલાવેડા કરે એ જરા શરમભરેલું તો ખરું જ. પણ યુરોપ અમેરિકાની સ્ત્રીઓ જુઓ. આ ડૉ. મેરી સ્ટોપ્સનો જ દાખલો લો. કેવી શાસ્ત્રીય તટસ્થતાથી, નિર્ભીક રીતે સ્પષ્ટપણે તે પોતાના વિચારો રજુ કરે છે! કિશોરને હિંદુ સ્ત્રીઓ હજી પૂરા એક સૈકા જેટલી પાછળ લાગી

કાન્તા રોજ કૉલેજ જાય, ઘેરે આવે, અભ્યાસ કરે અને પરીક્ષાના વિચાર કરે. પણ પહેલાંનું તેનું તોફાન હવે ક્વચિત જ દેખાય છે. તેની આંખમાની તે સરળતા—તે નિર્દોષતાને બદલે હવે એક અસ્પષ્ટ વ્યગ્રતા—ઝાંખી ઘૃણા નજરે પડે છે. તેનુ હૃદય જાણે વિચારી રહ્યુ હતું: 'શું પુરુષો બધા આવા જ હશે? શા માટે લગ્ન પહેલા એ બધુ સ્પષ્ટ નહિ કહી દેતા હોય? અને પ્રેમ? . . . કેવો ઢોંગ! કેવો દંભ! કોણે કહ્યુ પુરુષોને હૃદય છે—તેમને રસવૃત્તિ છે! ના, ના; તેમને હૃદય જ નથી તેમને પ્રેમ જ નથી. તેમને કેવળ સ્વાર્થ છે. પોતાના આનદ માટે આખું જગત તેમને મન એક સાધન માત્ર છે. પત્ની પણ એવુ એક સજીવ સાધન જ—જ્યાં સુધી તેમાથી આનંદ મળે ત્યાં સુધી કામનું—નહિ તો ફેંકી દેવાનું. નહિ તો કેમ **મને** એવો વિચાર ન આવ્યો? હુ રસિકતાની ભૂખી નથી એવું કઈ થોડું જ છે? મારા હૃદયમા ઊર્મિઓ નથી જાગતી એવુ પણ કઈ થોડું જ છે?

અને કિશોરની વિશાળ છાતીમાં સમાઈ જવા કઈ કેટકેટલી વાર મારા હૃદયમાં લહરો ઊઠી હશે ! પણ તેને તેની તો પડી છે જ ક્યાં ? કેવળ સ્વાર્થ—હાય ! કેવું ઘૃણાજનક . . . "

કાન્તાની ઘૃણા—તેની વ્યગ્રતા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી. એ ફેરફાર પહેલાં કિશોરે દુ:ખ સાથે વિલોકયો. ધીમે ધીમે તેનાથી તે ટેવાયો તે ટેવે તેનામા તટસ્થતા આણી તે તટસ્થતાએ કાન્તા પ્રતિ તેને બેદરકાર બનાવ્યો કાન્તાની કોમળ લાગણીઓ આ આઘાત પરંપરાથી સદા દુ:ખભરી ઝણઝણવા લાગી.

અભ્યાસ તરફ તેનું ધ્યાન બહુ જતુ નહિ. જીવનમાં તેને સ્થળે સ્થળે કંટાળો લાગતો. એ કંટાળાએ તેને કલાકના કલાક વિચારમાં ડૂબી જઈ એમને એમ એક જગ્યાએ બોલ્યાચાલ્યા વિના બેસી રહેવાની ટેવ પાડી. તે ટેવથી તેની કલ્પનાશક્તિ વધુ તીવ્ર બની, અને તીવ્ર બનેલી એ કલ્પનાશક્તિએ તેને ગાંડી જેવી બનાવી દીધી.

રાત્રે ઊંઘમાથી અનેક વખત તે ઝબકી જાગી ઊઠતી. પાસે કિશોરને નિરાતે ઊંઘતો જોતા તેને ચીડ ચડતી—અદેખાઈ આવતી. " તેના પાપ હુ ભોગવુ—અને તે કેવો નિરાતે ઊંઘે છે !" એમ તેના ઉરમાથી ઘૃણાભર્યા શબ્દો નીકળી જતા.

હવે તો વારંવાર તેને જાણે લાગતુ કે પથારીમાં પોતાને વળગી કોઈ બાળક સૂતુ છે તે બાળકને તેણે મારી નાખ્યું છે. તેની પાસે વળી બીજું બાળક આવી પહોચ્યુ. તેને પણ જાણે તેણે મારી નાખ્યુ ! આમ જાણે અનેક બાળકોના મુડદાં વચ્ચે તે સૂતી હોય એમ તેને લાગતું. એક અંધારી રાતે આવા ખ્યાલમાં તે બેબાકળી જેવી જાગી રાત્રિની શાન્તિમા કિશોરનો ઘોરવાનો

અવાજ ભયંકર લાગતો હતો જાણે અનેક બાળકોનાં મુડદાં પોતાના તરફ ઘૃણાથી જોઈ રહ્યા હોય—કોણ તું સ્ત્રી?—હત્યારી! ડાકણ! એમ જાણે તેને તે કહી રહ્યાં હોય એમ તેને લાગ્યુ. ફાનસનો ઝાંખો પ્રકાશ કિશોરના મો પર પડતો હતો. તેને જોતાં તેનુ મન ઘૃણાથી, ક્રોધથી ઊકળી ઊઠયુ. તેના મુખની રેખાઓમાં જાણે 'ખૂની!' 'ખૂની!' શબ્દો ચીતરાઈ રહ્યા હોય એવો તેને ભાસ થયો. એક અસહ્ય આઘાત સહ તેણે પોતાની દૃષ્ટિ તેના મો તરફથી ખેંચી લીધી સફાળી તે ઊભી થઈ ગઈ. બાવરી જેવી તે બારણા તરફ દોડી. અડફટમા સામે ટેબલ પર મૂકેલું ફ્લાવર વાઝ હેઠે પડતા તૂટી ગયુ. એ અવાજથી કિશોર જાગી ઊઠયો. કાન્તા આગળો ઉઘાડી રહી હતી કિશોરને કંઈ સમજણ પડી નહિ. તે બોલ્યો· "કાન્તા, શું કરે છે?" કાન્તાએ કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો. બારણુ ઉઘાડી તેણે પોતાનો એક પગ બારણા બહાર મૂકયો કિશોર હવે પૂરો જાગી ગયો હતો. તેણે ફરીથી પૂછ્યુ: "કાન્તા, કયા જાય છે? અરે! તને સોમ્નામ્બ્યુલિઝમ (ઊંઘમાં ચાલવાનો રોગ) તો નથી થયુ?" તેનો પણ કાન્તાએ કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો. એક છલંગે કિશોર તેની પાસે જઈ પહોચ્યો. તેણે તેનો હાથ પકડયો. કાન્તાએ રોષમા આચકો મારી હાથ છોડાવ્યો. કિશોર અકળાયો. તેણે પૂછ્યુ. "પણ કહે તો ખરી તુ શું કરી રહી છે?"

"બાપાજીને ત્યા જાઉં છું"

"તે સવારે નહિ જવાય?"

"ના."

"પણ અત્યારે—મધરાતે?"

"હા. અત્યારે જ—મધરાતે જ. એક ઘડીભર પણ આ મુડદા વચ્ચે મારાથી અહીં નહિ રહેવાય!"

કિશોરને લાગ્યું કાન્તાને કોઈ ક્ષણિક ઘેલછા લાગુ પડી છે. તેનો એક પણ શબ્દ સાંભળવાની પરવા કર્યા વિના કાન્તા બહાર નીકળી ગઈ હતી. દ્વિધામાં પડેલો કિશોર બારણા પર હાથ ટેકવી ઊભો રહ્યો. રજનીની નિદ્રિત નીરવતા કાન્તાનાં પગલાથી જાગી ઊઠી. ક્ષણમાં કિશોર પણ કાન્તાના પથમાં અંધકારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આ પતિપત્નીઓની અનેક રજનીઓના સાક્ષી જેવું ઘડિયાળ જાણે અતૃપ્ત વાસનાની જેમ શૂન્ય ગૃહની નીરવતાને કારમી બનાવી રહ્યું હતું.

ગરીબનો દીકરો

કુંકુ ડોશીનું કુટુંબ એટલે જાણે અનેક સુદામાઓનો મેળો. તેને પાચ દીકરા. દરેક દીકરાના સ્ત્રી–બાળકો મળી કુટુંબમા ખાસાં વીસપચ્ચીસ માણસો. થોડોક વખત તો કંકુ ડોશીએ બધાને એક ચૂલે નભાવ્યાં. પણ પૂરતું પેટ ભરાય નહિ, અને રોજરોજ રોટલાને માટે લડાલડી પડાપડી થાય તેના કરતાં સૌ સૌના નોખા ચૂલા સારા એમ નક્કી કરી પાંચે ભાઇઓએ પોતપોતાના જુદા ચૂલા કર્યા. ચૂલા જુદા થતાં કંકુ ડોશીના નિત્યક્રમમાં થોડીક ઉણપ આવવા પામી.

ગરીબ કંકુ ડોશી ઉદારતાનો અવતાર હતી. તેના અંગ ઉપરનાં લૂગડામા પદરવીસથી ભાગ્યે જ ઓછાં થીંગડા હોય, તેમ ઘરમાં બધાને પેટપૂરતા દાણા પણ ભાગ્યે જ હોય. છતાં તેના બારણામાં કૂતરાંનો મેળો જામ્યો જ હોય, અને તેમને બધાંને નિરાશ થવાના પ્રસગો બહુ ઓછા બનતા કકુ ડોશી સવારના પહોરમા પોતાની ઝૂંપડી સામેના ખેતરમાં ચારપાચ કુડાઓમાં પાણી ભરી આવતી, અને પખીઓ રોજ તેમાંથી પાણી પી ત્યાં

કલ્લોલ કરતાં. પારકાંના છોકરાને પણ કંકુ ડોશી કોઈ કોઈ વખત ખાવાનુ આપતી. તેની અપાર ગરીબાઇમા કંકુ ડોશીનો આ ઉદાર સ્વભાવ જુદી જ ભાત પાડતો નોખા ચૂલા થતા તેની ઉદારતાને મુશ્કેલ સન્જોગોમા મૂકાવું પડયું છતા પંખીઓ ને કૂતરા વગેરેને તે નિરાશ કરી શકી નહિ એથી કોઇ કોઈ વખત કોઇ છોકરાને કદાચ તદ્દન ભૂખ્યાં જ ઊંઘી જવુ પડતુ. પણ ત્યારે તે પોતાનો વહાલભર્યો હાથ તેમને કપાળે ફેરવતી ફેરવતી તેમને ઉંઘાડી દેતી

એક વખત તેના મોટા દીકરા છબાના છોકરા બનાને એક હડખાયુ કૂતરુ કરડી ગયુ કંકુ ડોશીએ તેની ઉપર ઉપચાર કરવામાં કશી મણા રાખી નહિ—પણ તે ઉપચારો એટલે શાસ્ત્રીય વૈદકીય ઉપચારો નહિ. તેની ગામડિયા ઢબે જે કંઈ સૂઝયુ તે તેણે અજમાવી જોયુ પણ છોકરાને મટવાના કોઈ ચિહ્ન દેખાયાં નહિ. હતાશ કંકુ ડોશી મારી પાસે આવી. હુ કંકુ ડોશીને સારી રીતે ઓળખતો હતો આસુભરેલી આખે તેણે મને હડખાયા કૂતરાની વાત કહી. કકુ ડોશીનુ માતૃહૃદય કેવું છે એનો એક વખત મને સુદર અનુભવ થયો હતો. વાત એમ બની હતી કે એના એક દીકરાના નાના છોકરા દીપાને જોતા મને થયુ કે એ છોકરાને જો ભણાવ્યો હોય તો જરૂર તે નામ કાઢે ગરીબાઈ ને ભૂખમરાને લીધે તેનુ શરીર માત્ર હાડપીંજર જેવું જ હતુ, છતા તે હાડપીંજરમાથી પણ રૂપાળી રેખાઓ ડોકિયાં કર્યા વિના રહેતી નહિ. મારા એક મિત્રે પછાત કોમના બાળકોને મફત કેળવણી મળે એવી યોજના કરી હતી. તે યોજનાનો દીપાને લાભ મળે એવી ઇચ્છાથી મે કંકુ ડોશી પાસે દીપાની માગણી કરી. કકુ ડોશીએ ત્યારે મને કહેલુંઃ

"ભાઇ, છોકરું નજર આગળ રહે તો ધીરવાનુ મન થાય. પણ આવડા છોકરાને પરગામ કેમ મોકલાય ? તમે અહીં કોઇને ત્યા એને ઢોર ચરાવવાનુ શોધી આપો તો સારુ."

મેં કંકુ ડોશીને ખૂબ સમજાવી, દીપો ભણશે તો આખા કુટુંબને કેવો લાભ થશે વગેરે સવિસ્તર મેં તેને વર્ણવી બતાવ્યુ, પણ પોતાની નજર આગળથી તે છોકરાને કાઢવા તે તૈયાર ન હતી સભવ છે કે એમા અનેકને કકુ ડોશીનું અજ્ઞાન કે તેની મૂર્ખતાનો જ ભાસ થાય પણ મારા મન ઉપર એથી ઊલટી જ છાપ પડી હતી. આવી ગરીબાઇમાં ખાનાર એક ઓછું થાય તો ઘણાને છૂટકારાનો દમ ખેંચવાનું મન થાય, પણ કકુ ડોશીનું માતૃહૃદય બધી ગરીબાઈ, બધી ગણતરીથી પર હતુ સાધનોની અપૂર્ણતા તેના નિસ્વાર્થ પ્રેમથી પૂરાઈ જતી.

આજે હતાશ બની તે મારી પાસે, જો હું કંઈ તેમને મદદ કરી શકું એમ હોઉં તો પૂછવા આવી હતી તરત જ હુ તેની સાથે જવા નીકળ્યો વૈશાખનો સૂર્ય માથે તપી રહ્યો હતો આખું જગત જાણે બળુબળુ થઇ રહ્યું હતુ ધરતી તપીને અંગારા જેવી બની ગઇ હતી. કકુ ડોશીના પગમા કોઇ પણ જાતનુ પગરખું ન હતુ તે અંગારા જેવી રેતી ઉપર જાણે ફૂલ પર ચાલી રહી હોય એવી રીતે ચાલી રહી હતી. એ વૃદ્ધ શરીરને હું જોઇ રહ્યો. ગરીબાઇના કેટકેટલા ભીષણ ઝઝાવાત પાર કરી તે આજ સામે કાઠે આવી પહોચ્યુ હતુ! માણસાઈને મીટાવી દે એવા કેટકેટલા પ્રસગો સામે એના મૂગા ઉરે અનેક દારુણ યુદ્ધો ખેલ્યા હશે! કુટુંબમાં બીજાં અનેક માણસો હતા જે બનાને માટે મારી પાસે આવી શકે એમ હતા, પણ ડોશી પોતાના પગ ચાલે ત્યાં સુધી બીજા કોઈની મદદની અપેક્ષા જ રાખતી ન હતી.

છબાની ઝૂપડીમા પેસતા એક ભયકર દુર્ગંધ મારા નાકમાં પેસી ગઇ. છમાનો આઠનવ વર્ષનો છોકરો એક ખૂણામાં ફાટ્યા-તૂટ્યા ગાભા પર પડયો હતો. તેના શરીર ઉપર પાર વિનાની

માખી બણબણી રહી હતી. ઝૂંપડીમાં પેસતાં જે દુર્ગંધ મારા નાકમાં ભરાઇ ગઈ હતી તે બનાના શરીરમાંથી આવતી હતી. આ દશ્ય જોતાં મારાં રૂવાડાં ખડાં થઈ ગયાં. ગરીબાઇ અને અજ્ઞાનનું આવું ભયંકર પ્રતીક ભાગ્યે જ મેં અગાઉ જોયું હતું. છબો ઝૂપડામાં એક બાજુએ શૂન્ય મનસ્કની જેમ બેઠો હતો. મેં તેને સબોધી કહ્યું:

" છબા, બનાને કૂતરું કરડ્યાને કેટલા દિવસ થયા ?"

" થયા હશે આઠદસ દહાડા."

" તે તમે એની શું દવા કરી ?

" દવા તો બીજી શું કરીએ ? જે કંઈ હાથઓસડ સૂઝે તે કરીએ."

મેં જોયું કે છોકરાની સ્થિતિ ગભીર હતી. તરત જ ગામમાંથી મારા એક ડૉક્ટર મિત્રને મે તેડી મંગાવ્યો. તેણે બનાને તપાસી જણાવ્યું કે એને શરીરે ઝેર પસરી જવા આવ્યુ છે. કોઇક મોટી ઇસ્પિતાલમાં એને ખસેડયો હોય તો જ કદાચ બચે

તરત જ મેં તેને ડફરીન હોસ્પિટલમાં લઈ જવાની યોજના મારા મન સાથે ઘડી કાઢી. છબાને મેં તે જણાવી તે તો આભો જ બની ગયો. તે બોલ્યો:

" ભાઈ, હુ વડોદરે કેમ કરીને આવુ ? એને એકને બચાવવા જાઉં તો આ બીજાં ચાર અહીં મરી જાય. એ બધાને રળીને ખવડાવે કોણ ?"

છબાની આ વાત સાંભળતા મને વિશેષ આઘાત લાગ્યો. એનો અર્થ તો એટલો જ ને કે બનાએ મરી જવું ! મે છબાને કહ્યું:

" તારે એ છોકરાંઓની ચિંતા નથી કરવાની. હુ બધી

ગોઠવણુ કરી દઇશ. કાલ સવારની ગાડીએ આપણે વડોદરા જવાનું છે. તું તૈયાર થઈ રહેજે."

છબાને માટે અને બનાને માટે મેં તે જ દિવસે કપડાંની વ્યવસ્થા કરી. બનાના શરીર પરથી આવતી દુર્ગંધ ઓછી કરવા મેં લોશન વગેરે મોકલાવ્યું. બીજે દિવસે બનો છબો ને હું એમ ત્રણ જણા વડોદરે જવા નીકળ્યા. કંકુ ડોશી અમને ભાવભર્યા નેણે દૂર સુધી જોઇ રહી.

બનાના શરીર ઉપર માખીઓનુ બણબણવું તો ચાલુ જ હતું. પેલી દુર્ગંધ પણ કઈ ઓછી થઇ ન હતી છબાને એનો કંઇક ખ્યાલ આવ્યો. તે સહેજ મુઝાયો. તેના ભાંગ્યાતૂટ્યા શબ્દોમાં તેણે મને કહ્યું: " મુઓ સોડે છે, તમે મોં જરા પેલી બાજુ રાખો તો સારુ." હું મનમાં મનમા હસ્યો. એ બીચારાને પોતાની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવી હતી, નહિ કે પોતાના દીકરાને અળખામણો કરવો હતો, પણ તેને માટે તેને યોગ્ય શબ્દ મળતા ન હતા.

સ્ટેશન ઉપર અમારી નિકટ તો કોઇ આવે જ શાનું ? પણ આગગાડીમા બેઠા પછી ભારે થઈ પડ્યું. અનેક જણની અનેક પ્રકારની ગાળો સાંભળવાની મળી : "આવા સડેલા છોકરાને લઈને અહીં બેસતાં તમને શરમ પણ નથી આવતી ?" "એવું હતું તો કોઇ ડબ્બો રીઝર્વ કેમ ન કરાવ્યો ?" "ભાઇ સાહેબ મોટા ધરમ રાજાના અવતાર બનીને નીકળ્યા છે. કોણ જાણે દાળમા શું યે કાળું હશે ?" પણ મારે તો એ બધાનો જવાબ આપવાપણું જ કયાં હતુ ? છબા તરફ મારુ ધ્યાન ગયું. ગાડીમાં બહુ ઓછી વાર અગાઉ તે બેઠેલો હોવો જોઇએ એમ મને લાગ્યું. સામી દિશામા દોડતા ખેતરો અને ઝાડો તે બાળકના જેવી કુતૂહલ

વૃત્તિથી જોઈ જાણે મનમાં મનમાં રાજી થતો હતો. એને નિખાલસપણું કહો, ભોળપણુ કહો કે મૂર્ખાઈ કહો—પણ રસપૂર્વક હું તે જોઈ રહ્યો.

અનેક પ્રયત્નો પછી, અનેક લાગવગ પછી હૉસ્પિતાલમાં બનાને દાખલ કરવામાં આવ્યો. તેના સારા થવાની આશા બહુ ઓછી હતી એમ ડૉક્ટરોએ અભિપ્રાય આપ્યો, પણ મેં એક પણ ઉપાય બાકી ન રાખવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો બે દિવસ પછી છબો અકળાયો

"ભાઈ, પટેલનું ખાતર હજુ કાઢવાનું છે. વરસાદ બરસાદ આવ્યો તો બધું રહી જશે."

છબાની જગ્યાએ બીજો કોઈ માણસ હોત તો હું તે હૃદય-શૂન્ય છે એમ કહી તેના પર ચીડાત. પણ છબાની અસહાયતાની મને દયા આવી મેં તેને પાછા જવા ટિકિટ કઢાવી આપી જતાં જતા છેલ્લી વખત બના તરફ નજર નાખી નીસાસા સાથે તે બોલ્યોઃ

"ભાઈ, મારા બધામા સૌથી સારો આ હતો. કોઈ દહાડો તેણે ખાવાનો કજિયો કર્યો નથી કકડો તો કકડો, નહિ તો ભૂખો પણ તે સૂઈ જતો. બીજાંની જેમ કદી તેણે મને પજવ્યો નથી . . ."

એક ઊંડા નિ.શ્વાસ સાથે તેના એ દર્દભર્યા બોલ હું સાંભળી રહ્યો. કેટકેટલાં કંકુ ડોશી, છબા અને બનાના મૂક નિઃશ્વાસથી આજ માનવતાનું ઉર ધબકતુ હશે !

નારીહૃદય

જાણે સૂતેલા કોટિ કોટિ પ્રલયકાળને જગાડી રુદ્ર તાંડવ કરી રહ્યો હોય એવો ભયંકર ગ્રીષ્મ વર્ષાની મધ્યમાં તપતો હતો. વર્ષા તો બીચારી બેભાન થઈને પડી હતી ત્યાંથી જાગી પણ શકી ન હતી પશુ, પખી, ઝાડપાન અને માનવી સહુ કોઈ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહ્યા હતા. ધરતી પર નીર અને અન્ન બન્ને ખૂટ્યાં હતા અને તેની શોધમા જગ્યાએ જગ્યાએ હાડપીંજર જેવાં માનવીઓ અને હાડકાંના માળખા જેવા ઢોરોની હારની હાર એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ભ્રમણ કરી રહી હતી. લોકો કહેતા હતા કે આવો દુકાળ છેલ્લાં સો વર્ષમા તો કદી પડ્યો ન હતો વૃદ્ધ નારાયણ શાસ્ત્રી પણ પોતાની દીકરી લલિતાને લઈને પેટનો ખાડો પુરાય એવી ધરતીની શોધમા નીકળી પડ્યા

નારાયણ શાસ્ત્રી એક વખત સારી ખેતી કરતા હતા. કાળે કરી અનેક આસમાનીસુલતાની તેમને માથે આવી પડી, અને તેમણે બધુ ગુમાવ્યું—રહી ગયું માત્ર તેમનું સ્વમાન, તેમની ટેક, તેમનુ ચારિત્ર્ય સસારમાં તેમને હવે માત્ર એક જ રસ રહ્યો

હતો—પોતાની એક પૂરી નમાઈ દીકરીનું ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ. તે નાની હતી ત્યારથી આખા ગામની લાડીલી થઈ પડી હતી સહુ કોઈ તેની ઉપર વહાલ વર્ષાવતુ અને તેને જોઈ રાજી થતુ સ્ત્રીઓ કહેતી. 'અહો! લલિતાનુ તે કઈ રૂપ! નરી પરી જ!' અને લલિતા પણ જેટલી તે સ્વરૂપવતી હતી તેટલી જ સ્નેહાળ, તેટલી જ ભોળી, અને તેટલી જ નિર્દોષ હતી અત્યાર સુધી તેણે વૃદ્ધ નારાયણ શાસ્ત્રીની આંગળી કદી છોડી ન હતી તે તેર વર્ષની થઈ હતી, ગરીબાઈમાં તેનુ જીવન વ્યતીત થયુ હતુ, પણ નારાયણ શાસ્ત્રીની હેતાળ છાયામા તે ગરીબાઈનો તેને કદી પણ ખ્યાલ આવ્યો જ ન હતો પોતાના આવા અણમૂલ રત્નને યોગ્ય સ્થળે સોપી નારાયણ શાસ્ત્રી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છતા હતા; પણ હજુ સુધી તેમને એવુ કોઈ સુપાત્ર મળ્યુ નહતુ અને તેવામા આ દુકાળ આવી પડ્યો. એક ઊંડા નિ:શ્વાસ સાથે તેમણે પોતાની જન્મભૂમિની રજા લીધી

નારાયણ શાસ્ત્રીએ યજમાનવૃત્તિ કરી હતી, છતા આજે પેટને ખાતર આમ ગામેગામ ભટકવાના વિચાર માત્રથી તેમનુ હૃદય કપી ઊઠ્યુ. તેમાં પણ લલિતાને આ બધાં દુ:ખો, અપમાનો વગેરે વેઠવાનુ આવશે તે વિચારે તેમનુ હૃદય ચિરાતુ હતુ પણ તેમને કોઈ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ દુ:ખથી ફરતા ફરતા તે એક ગામમા આવી પહોચ્યા. ત્યા કોઈ એક શેઠે સદાવ્રત ઉઘાડ્યું હતુ, અને દરરોજ સેકડો માણસો તેનો લાભ લેતા હતા. તે ગામની ધરમશાળામા જઈ નારાયણ શાસ્ત્રીએ ઉતારો કીધો. જગતની દુષ્ટતા તેમણે ઠીકઠીક જોઈ હતી, પણ છેલ્લા થોડા દિવસના અનુભવે તો તેમનું હૃદય તૂટી રહ્યુ હતુ પોતાને મદદ કરવા અનેક જણને તેમણે તત્પર જોયા—પણ તે બધાની આંખ હતી લલિતા પર, અને તે આખમા નારાયણ શાસ્ત્રી કઈ એવુ જોતા જેથી તેમનુ હૃદય

કમ્પી ઊઠતુ. જગતની એ કારમી પાપપૂર્ણ આંધીથી પોતાના એ નિર્મળ નાજુક ફૂલનુ શે જતન કરી શકાશે ? એ બીચારી દુનિયાના પ્રપંચ સામે કેવી રીતે ટકી શકશે ? લલિતાને હવે એક ક્ષણ પણ વીલી મૂકતા તેમનું હૃદય ધ્રૂજવા લાગ્યુ

નારાયણ શાસ્ત્રી રોજ સદાવ્રતમા જાતે જાય, અને બન્નેને માટે ખાવાનું લઈ આવે. પણ તેમનું વૃદ્ધ શરીર એક વખત લથડયુ. લલિતાને મોકલ્યા સિવાય કોઈ આરો ન હતો લોહી ટપકતી આખે તેમણે લલિતાને મોકલી આમ ત્રણચાર દિવસ પસાર થઈ ગયા પણ નારાયણ શાસ્ત્રીની તબિયત સુધરવાને બદલે વધુ બગડી લલિતાનુ મુખ કરમાવા લાગ્યુ વિપત્તિ ચારે બાજુએ ઝઝૂમી રહી હતી એક દિવસ લલિતા નારાયણ શાસ્ત્રી માટે થોડાક ફળ લઈ આવી ડોસાની આંખ તે જોતા ચમકી. તેમણે ખિન્ન સ્વરે પૂછ્યુ.

"બહેન, કોણે આપ્યા એ ?"

"શેઠના છોકરાએ બહુ ભલો છે બીચારો"

"પણ તેણે ફળ કેમ આપ્યાં ?"

"તેમણે મને એક દિવસ પૂછ્યું હતુ કે 'તારા બાપા કેમ કઈ દેખાતા નથી ?'–ત્યારે તમે માંદા છો તે મે તેમને કહેલું ત્યારના રોજ તે તમારી ખબર પૂછે છે. આજ તો ડૉક્ટરને પણ લઈ આવવાનુ કહેતા હતા પણ મે ના પાડી"

નારાયણ શાસ્ત્રીએ પોતાની આખ મીંચી દીધી જે માણસે આવું ભારે સદાવ્રત ખોલ્યુ હતુ તેના દીકરામાં પણ એવી ઉદારતા હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતુ એટલે ક્ષણભર પોતાના મનમા આવેલી શંકા માટે તેમણે પોતાની જાતને ઠપકો આપ્યો.

આમ રોજ ફળ આવવા માડયા પણ ફળની સાથે બીજા ફેરફાર ધીમેધીમે થઈ રહ્યા હતા તેણે શાસ્ત્રીજીને અસ્વસ્થ

બનાવી દીધા લલિતાના જૂના કપડાંની જગ્યાએ નવાં સુંદર કપડાં તેની રૂપાળી દેહકાન્તિને ઔર ખીલવી રહ્યા હતા. આ ફેરફાર તેમના ઉરને નહિ રુચ્યો તેમણે લલિતાને બોલાવી કહ્યું·

" બહેન, ત્યાંથી ખાવાનું જ લઈ આવજે બહુ વાતો કરીશ નહિ તુ હવે એવી નાની નથી કે મારે તને બધુ સમજાવવુ પડે."

લલિતા નીચું જોઈ ગઈ. શાસ્ત્રીએ જલદી સાજા થઈ જવા ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો પણ તેમની તબિયત વધુ ને વધુ લથડતી ગઈ તે જોતા લલિતા વધુ ને વધુ ગભરાવા લાગી

એક દિવસે નારાયણ શાસ્ત્રીની તબિયત જરા વધુ બગડી તે વધુ અસ્વસ્થ બન્યા. લલિતા તે જોતા ગભરાયેલી હરિણીની જેમ સદાવ્રત તરફ દોડી. થોડી વારમાં દોડતી દોડતી તે પાછી આવી અને શાસ્ત્રીજી પાસે બેસી બોલી.

" બાપુજી, ચાલોને આપણે કોઈ એક સારુ ઘર રાખીએ. અહી તમને જલદી નહિ મટે "

" બહેન, આપણી પાસે પૈસા કયા છે કે ઘર રાખીએ ?"

" જુઓને, આટલા પૈસાએ તો ખાસ્સા બે મહિના નીકળી જશે—અને ત્યાર પછી સૌ થઈ રહેશે " પોતાની ચોળીના ગજવામાથી નોટની એક થોકડી બહાર કાઢતા તે બોલી

" પણ એ પૈસા તુ લાવી કયાથી ?"

" શેઠના દીકરાએ આપ્યા "

નારાયણ શાસ્ત્રી જોઈ રહ્યા તેમના મો ઉપર અમુક શબ્દો આવુઆવું કરી રહ્યા હતા, પણ જીભ ઊપડતી ન હતી તેમને એટલી તો ખાતરી થઈ કે આ બધુ બરોબર ન હતુ પણ મૌન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય તેમને સૂઝ્યો નહિ.

તે દિવસે સાજે તો શેઠનો દીકરો જાતે તેમની ખબર લેવા આવ્યો. તેનુ નામ હતુ ચપકલાલ માડ વીસ એકવીસ વર્ષનો તે

જુવાન હતો તેનામા ખામી કાઢી શકાય એવુ કંઈ જ દેખાતુ ન હતું, પણ નારાયણ શાસ્ત્રીને તેની આખ બહુ સારી લાગી નહિ. તેના હોઠ ઉપર તેમણે વિલાસિતાની રેખા દીઠી. તેના અંગમાના ચાંચલ્યે તેમના ઉરમા અવિશ્વાસ પ્રેર્યો. પણ તેમણે તે માટે પોતાનો જ દોષ કાઢ્યો સંભવ છે કે એનામા કંઈક દૂષણ પણ હોય, પણ તેથી પોતાને ડરવાપણું શું હતુ ? લલિતા તો સાક્ષાત પાર્વતીજીનો અવતાર હતી આવી શકાઓ કરી પોતાની નિર્દોષ બાળકીને અન્યાય કરતાં શરમાવુ જોઈએ—નારાયણ શાસ્ત્રીએ પોતાની જાતને ઠપકો દીધો ચપકલાલના અત્યાગ્રહને વશ થઈ શહેરના એક સારા લતામા આવેલા ઘરમા નારાયણ શાસ્ત્રી અને લલિતા રહેવા ગયા ત્યા તેમની બધી સગવડઅગવડ સચવાવા લાગી

પણ નારાયણ શાસ્ત્રીનુ મુખ આવા અણધાર્યા સુખમાં પ્રફુલ્લ થઈ શક્યુ નહિ તેમના ઉરમા ઊંડેઊંડે કોઈ એક ભીતિ ઘર કરી બેઠી તેમની તબિયત વધુ બગડી ચપકલાલ હવે રોજ ત્યાં આવવા મડ્યો પહેલાં તો તે શાસ્ત્રીજી પાસે જ બેસી રહેતો પછી ધીમેધીમે પાસેના ખડમા બેસી અવારનવાર શાસ્ત્રીજી પાસે આવી જવા મડ્યો લલિતા પણ એ બન્ને ખડમા હેરાફેરા ખાતી હતી એક દિવસ પાસેના ખડમા થતી વાતચીતના કંઈ અસ્પષ્ટ ભણકારા નારાયણ શાસ્ત્રીના કાન પર આવ્યા તેમનુ વૃદ્ધ શરીર ધ્રૂજતુ ધ્રૂજતુ પથારીમાથી ખડુ થઈ ગયુ તેમણે લથડતા પગલા તે ખડ તરફ માડ્યા તે ખડમા તેમની નજર પડી ન પડી ત્યા તે ઢગલો થઈ જમીન પર પછડાઈ પડ્યા એ અવાજ સાભળતા લલિતાના ખભા પરથી પોતાનો હાથ ખેચી લઈ ચપકલાલ શાસ્ત્રીજી તરફ દોડ્યો લલિતા પણ બાવરી જેવી દોડી આવી

તે દિવસે નારાયણ શાસ્ત્રીની તબિયત વધુ બગડી. તેમના ઉરમાથી અનેક ઊંડા નિસાસા નીકળ્યે જતા હતા રાત્રે પિતા-

પુત્રી એકલા પડયા નારાયણ શાસ્ત્રીએ, લલિતાને પોતાની નિકટ બોલાવી તેના વાસા પર વહાલથી હાથ ફેરવતા ફેરવતા, કલાક સુધી નીરવે તેના મુખ પ્રતિ અમીભર્યા નયને જોયા કર્યુ. પછી એક ઊંડા નિઃશ્વાસ સહ એક પડીકું લલિતાના હાથમા તેમણે મૂક્યુ. આસુ ભરેલા કણ્ઠે તેમણે કહ્યુ

"બેટી, તુ જાણે છે ને, આ શુ છે ? ઇશ્વરનુ નામ લઈ તે લઈ લે" તેમણે વેદનાથી પોતાની આખ બીડી દીધી.

લલિતા ધ્રુજી ઊઠી હાય ! આમ તે કેમ મરાય ? ગરીબોને સ્વપ્ન નથી હોતા, તેમના ઉરમા આશાઓની લતાઓ પ્રફુલ્લતી નથી હોતી એવુ કંઈ ઓછુ જ છે ? તે રડી પડી નારાયણ શાસ્ત્રીની છાતીમા પોતાનુ મુખ તેણે છુપાવી દીધુ શાસ્ત્રીજીએ એક ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. ભારે વ્યથાથી તે બોલ્યા

"બેટી, એક દિવસ કદાચ એવો આવશે જ્યારે આ જ પડીકાને માટે તુ વલખા મારશે—ત્યારે તને કોઈ એ પણ નહિ આપે વારુ—તને જીવવુ ગમે છે તો ભલે તેમ કર . . ."

બીજે દિવસે સવારે લલિતાના કરુણ ક્રન્દનથી આખું ઘર રડી રહ્યુ હતુ. નારાયણ શાસ્ત્રીએ પોતાની જીવનભરની વેદનાનો બોજો એ ઊગતી બાલાના નાજુક શિર પર લાદી અનન્ત પથની યાત્રા શરૂ કરી દીધી હતી ઉપર આભ અને નીચે ધરતી સિવાય લલિતા માટે જગતમા હવે કયાય સ્થાન રહ્યુ નહિ

*

જિજીવિષાની માનવોને ભેટ આપી ઇશ્વરે તેનું કલ્યાણ ઇચ્છ્યુ હશે કે અકલ્યાણ તે તો કોણ કહી શકે, પણ લલિતા આવા ભીષણ દુ ખમા પણ પોતાના જીવનના નાજુક તારોને મમતાપૂર્વક વળગી રહી તેને બીચારીને જગતના કાદવકિચ્ચડનો હજુ અનુભવ

ન હતો. ચપકલાલ સાચે જ તેને ઉદાર અને ભલો લાગ્યો હતો. નારાયણ શાસ્ત્રીના અવસાન પછી તે તેની વધુ કાળજી રાખવા મંડચો. કોઈ પણ દિવસ લલિતાને તે કોઈ પણ જાતની અગવડ પડવા દેતો નહિ પણ આમ કોઈ પણ જાતના લક્ષ્ય વિના લલિતાનું જીવનનાવ કયા ધપ્યે જતુ હતુ ? તેને પોતાને પણ તેનો કંઈ ખ્યાલ ન હતો. તે ચૌદ વર્ષની થઈ હતી. સંસારસાગરમાં ફરતા મગરમચ્છોની લાલસાભરી દૃષ્ટિ તેની આસપાસ ભમ્યાં જ કરતી હતી લલિતાને પોતાને કંઈ સમજ જ પડતી ન હતી કે શું થઈ રહ્યુ છે, શું થવાનુ છે જેને પોતાનું આત્મીય ગણી શકે એવું જગતમા તેનુ કોઈ રહ્યુ ન હતુ. તેને પોતાને ખબર પડે કે શું થઈ રહ્યુ છે તે પહેલા તે ચપકલાલની જાળમા સપડાઈ ગઈ હતી. થોડા જ વખતમા તે માતા બનનાર છે એ વિચારે તે ધ્રૂજી ઊઠી. નારાયણ શાસ્ત્રીના તે છેલ્લા શબ્દો તેને યાદ આવ્યા, પણ જે નવું જીવન તે ધારી રહી હતી, તેના ઉરમાં જે નવો પ્રાણ સ્ફુરી રહ્યો હતો તે પ્રત્યે તેને મમતા બધાઈ. તેને શા માટે અકાળે કરમાવી નાખવુ ? ચપકલાલે, તેની બીજી અનેક દુષ્ટતાઓ હોવા છતા, લલિતાને તેની આવી વિષમ પળે ત્યજી દીધી નહિ તે તેને મુંબઈ લઈ ગયો. તેને માટે સારું સરખુ મકાન રાખ્યુ. બૅંકમા તેના નામ ઉપર એક મોટી રકમ પણ જમા કરાવી. તેને નોકર-ચાકર પણ આપ્યા. પૈસાથી જેટલુ સુખ ખરીદી શકાય તેટલુ તેણે લલિતાને આપ્યુ, પણ લલિતા તેની પત્ની ન હતી—રખાત હતી, એ ભેદ થોડા જ વખતમા લલિતાને સમજાઈ ગયો હતો. પણ હવે બાજી તેના હાથમા રહી હતી નહિ.

લલિતાએ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. ચંપકલાલ વારંવાર મુબઈ આવતો, અને બન્ને ઉપર પોતાનુ વહાલ વર્ષાવતો પણ લલિતાને હવે એક વસ્તુ મૂઝવવા માંડી. પોતાનુ કલકિત જીવન

પોતાના બાળકથી કેવી રીતે છાનું રાખી શકાશે ? તે જ્યારે તેને પોતાના પિતા વિશે પ્રશ્નો પૂછશે ત્યારે તે શુ જવાબ આપશે ? પણ તે તેટલી ઉંમરનો તો થાય, એમ વિચારી તે વારવાર પોતાનુ મન મનાવતી લલિતાને સગીત, ચિત્રકળા, સાહિત્ય આદિ અનેક નવીનવી વસ્તુઓ શીખવવાની પણ ચપકલાલે પૂરતી સગવડ કરી આપી હતી લલિતા તેમાં પોતાનુ ચિત્ત પરોવી કટાળાભર્યા પોતાના જીવનમાથી થોડોક વખત દુ ખને ભૂલતી. એવામા એક દિવસ તેને સમાચાર મળ્યા કે ચંપકલાલનુ હૃદય બંધ પડી જવાથી એકાએક અવસાન થયુ છે. એ તેને માટે શુભ સમાચાર હતા કે અશુભ તે કોણ કહી શકે ? પણ લલિતાએ તેને પોતાના આસુઓની અંજલિ અર્પી તેણે તેનુ જીવન વિષમય કર્યું હતું, તેને તેણે પતિતા બનાવી દીધી હતી, છતા મૃત્યુની ગાઢ છાયામાં તેનાં બધા પાપોની માફી બક્ષવા આજે તેનુ હૃદય પોકારી ઊઠયુ.

લલિતાને ચપકલાલ જતા ભૌતિક સાધનોની સગવડ કંઈ ઓછી ન થઇ. ચપકલાલે બીજી પણ એક સારીસરખી રકમ તેને નામે ચડાવી હતી આમ તેની પાસે દ્રવ્ય તો સારા પ્રમાણમાં હતું ખુશીથી તે ગાડીઘોડા નોકરચાકર રાખી શકે એમ હતી. પણ તેના જીવનમા ભારે વિષાદ ભર્યો હતો.

એ ખરુ કે પોતાના કલકિત જીવનની કથા કોઈ જ જાણતું ન હતુ—અને જે કોઈ રજ્યુખજ્યુ જાણનાર હતુ તે તો ચંપકલાલને ગામ હતુ એટલે પોતાના ભૂત જીવન ઉપર પડદો પાડી તે મુબઈમા નવેસરથી પોતાનુ જીવન શરૂ કરી શકે એમ હતી. અને તેણે તેમ જ કર્યું બધા ભોગવિલાસને તેણે તિલાજલિ આપી. એક વિધવાના સાદા વસ્ત્રો તેણે સ્વીકાર્યાં. પોતાનુ રહેવાનું સ્થળ તેણે બદલ્યું. પોતાના નવા રહેઠાણમા એક વિધવા તરીકે જ તેણે પોતાની જાતને ઓળખાવી.

પ્રાયશ્ચિત્તનાં નીરમા જો માણસના પાપોને ધોવાની શક્તિ હોય તો લલિતા શુદ્ધ કંચન જેવી બની ગઈ હતી. તેના જીવનમા હવે એક જ ધ્યેય હતુ એક જ આશા ઉપર તે જીવતી હતી—પોતાના બાળકનુ કલ્યાણ પોતાના જીવનમા જેટલી સાત્ત્વિકતા લાવી શકાય તેટલી તેણે આણી. ફરીથી તે નારાયણ શાસ્ત્રીની નિર્દોષ નિર્મળ પુત્રી બની ગઈ તેના જીવનની સુવાસ આજુબાજુ પણ ફેલાઈ તેના ગૌરવથી, તેની નમ્રતાથી, તેની સાત્ત્વિકતાથી, અને તેની વિદ્વત્તાથી સહુ કોઈના ઉપર ઊંડી છાપ પડતી. હજી તો જેણે પોતાની વીસીમા પણ પગ માડ્યો ન હતો એવી લલિતા કઠોર સયમની મૂર્તિમન્ત પ્રતિમા બની ગઈ. પણ એ સયમે તેની દેહકાન્તિ વધુ ને વધુ ખીલી નીકળવા મડી તેને જોતા સહુ કોઈ અ જાઈ જતું. તેની સાથે પરિચય કેળવવા અનેક જણે પ્રયત્ન કરવા માડ્યા. તે બધાઓમાથી સુધાકર નામનો એક બૅરિસ્ટર તેના ગાઢ સસર્ગમાં આવ્યો બન્ને વચ્ચે સુદર મૈત્રી પણ બધાઇ સુધાકર એક બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી હોવા ઉપરાત એક ઉદ્દામ સુધારક તરીક પણ જાણીતો હતો. એક વખત પ્રસંગ જોતા તેણે લલિતાને પોતાની પત્ની બનવા વિનતિ કરી. એક ઊંડા નિ:શ્વાસસહ લલિતાએ તેનો અસ્વીકાર કર્યો. શા માટે તેણે તેમ કર્યું ? બૅરિસ્ટર સુધાકરની પત્ની બની તે પોતાનું ઐહિક જીવન સુધારી શકી ન હોત ? પ્રતિક્ષણ પોતાના ભૂત જીવનનો તેને જે ડર લાગ્યા કરતો હતો તેમાંથી તે ઊગરી નહિ શકત ? સુધાકરની પત્ની તરીકે તે જરૂર અત્યત સન્માનિત અને ગૌરવભર્યું જીવન ગાળી શકી હોત, પણ તેના હૃદયને તે મનાવી શકી નહિ. ભલે ચપકલાલ દુષ્ટ હતો, ભલે તેણે તેના જીવનને કચરી નાખ્યું હતુ, છતા તેની સ્મૃતિ તે પોતાના જીવનમાથી કાઢી શકતી ન હતી. ના, તેને માટે હવે સુખનો માર્ગ જ ન હતો. શા માટે એ વિશ્વાસુ ભલા સુધાકરના જીવનમાય વિષ રેડવુ ? પોતે

ભલે નરકમા સડે, પણ બીજાને શા માટે ત્યાં ઘસડવો ? સુધાકર તો પોતાને વિધવા જ માને છે. એવા સરળ સજ્જનને કેમ ઠગી શકાય ? પાપભીરુ લલિતા કેમે કરી સુધાકરની માગણી ન જ સ્વીકારી શકી. સુધાકરની ઉદારતાથી તેની આંખમાંથી કૃતજ્ઞતાના આસુ ઝર્યાં, પણ તેની પત્ની બનવાની તો તેણે પોતાની અશક્તિ, અયોગ્યતા જ જણાવી

*

લલિતાએ પોતાના પુત્રનુ નામ રાખ્યુ હતુ ગૌતમ. ગૌતમ તરુણ અરુણની જેમ ઉત્તરોત્તર વિકસતો જ ગયો. લલિતાના સર્વ સ્વપ્નોનો, સર્વ સુખોનો તે જ એક ધ્રુવતારક હતો લલિતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ તેની આસપાસ જ ગુથાતી. ગૌતમનુ જીવન સુદર રીતે વિકસે તે માટે એક પણ પ્રયાસ કરવાનો તેણે બાકી રાખ્યો નહિ.

ગૌતસ બાળક મટી કિશોર બન્યો. કોલેજમા જતાં તો સભ્ય સમાજમા સહુ કોઈ તેને ઓળખતું થઈ ગયું હતુ ભણવામાં તો તે અગ્રગણ્ય વિદ્યાર્થીઓમા લેખાતો હતો જ, પણ રમતગમત, અભિનયકળા ઈત્યાદિ બીજી અનેક બાબતોમા પણ તે તેવો જ નિષ્ણાત લેખાતો. લલિતાનુ ઘર કલ્લોલ કરતા પખીઓના એક સુંદર માળા જેવુ બની ગયુ દિવસ રાત ત્યા સંગીત, સ્મિત અને હાસ્યની લહરો ઊડવા માડી ગૌતમના અનેક મિત્રો—વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થિનીઓ—લલિતાને ઘેર આવતા, અને લલિતા પોતાનો વિષાદ આત્મામા ઊંડો ડુબાડી દઈ તે બધાંની સાથે સ્મિતભર્યા વદને વાતો કરતી, તેમના પર વહાલ વર્ષાવતી ગૌતમના મિત્રો ગૌતમની જેમ જ લલિતા પ્રતિ વહાલ રાખતા. બધાને લલિતાનુ ઉન્નત જીવન કાવ્ય જેવુ, વન્દનીય લાગતુ હતું, અને તેની વત્સલ છાયા સહુ કોઈ ઝંખતુ

આ બધામાં વનલીલાનો લલિતા ઉપર સૌથી વધુ પક્ષપાત હતો. તે ગૌતમની સહાધ્યાયિની હતી. તેના પિતા એક મોટા વેપારી હતા. તેનુ આખુ કુટુમ્બ ભારે સંસ્કારી હતુ, અને વનલીલાને એક સસ્કારી કુટુમ્બમાં બાળકોને જે પ્રકારની છૂટ હોય તેવી બધી છૂટો હતી. વનલીલા અને ગૌતમ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામી હતી. લલિતા એ મૈત્રીમાં ઉત્તરોત્તર થતો વિકાસ જોતી હતી, અને નિઃશ્વાસ નાખતી હતી ગાતમ કોણુ અને વનલીલા કોણુ ! પોતાના ઉરમા ઊઠતા તરગોને તે ત્યાના ત્યાં જ દબાવી દેતી. પણ તે જાણે તે પહેલાં જ ગૌતમે અને વનલીલાએ નક્કી કર્યું હતુ કે અભ્યાસ પૂરો થતાં લગ્ન કરવાં ગૌતમે લલિતાની સમ્મતિ મેળવવાનું પોતાને માથે રાખ્યુ હતુ અને વનલીલાને ખાતરી હતી કે પોતાનાં માબાપ તરફથી તેને સમ્મતિ મળતાં જરા પણ મુશ્કેલી નહિ પડે. થોડા જ વખતમા તેમના આ સંબધની ચર્ચા જાહેર રીતે પણ થવા માંડી અને તેમા કેટલીક વખત કૂથલી પણ થતી પણ ગૌતમ અને વનલીલા બન્નેને તે સાંભળતા ખૂબ રમૂજ પડતી બન્ને નિડરપણે પોતાનો સબધ વધારતા જ ગયા

એવામા વનલીલાને એક દિવસ એક નનામો પત્ર મળ્યો તેમા ગાતમના કલંકિત જન્મ સબધી કંઈક ઇસારો હતો. વનલીલા તે વાચતા હસી. આવા કાગળોની વાત તેનાથી કઈ અજાણી ન હતી. જગતમા ઇર્ષ્યા કેટલી નિર્લજ્જ હદ સુધી જઈ શકે છે તે, તે બરોબર જાણતી હતી, એટલે હસતા હસતાં તેણે તે કાગળ ગૌતમના હાથમાં મૂકી દીધો. ગૌતમ ક્રોધથી સળગી ઊઠ્યો. પોતાની દેવી જેવી પવિત્ર માતાનુ આવુ ભયંકર અપમાન ! આવા નિન્દા ! તેનો ગુસ્સો જોતા વનલીલાથી હસ્યા વિના નહિ રહેવાયુ. તે બોલી

"ઓહો ! આમ જ મોટા નેતા બનવાના છો કે? માંડી વાળો તમારી એ બધી વાત."

"ના, વનલીલા, આ કંઈ હસવાની વાત નથી. આવા હિચકારા લોકો શા માટે આમ નનામા પત્રો લખતા હશે?"

"અને મને પણ એ જ આશ્ચર્ય થાય છે કે આવા હિચકારા લોકોને તે હિચકારા છે એમ જાણ્યા છતા તમારા જેવા શા માટે સાભળવાનુ કે કોઈ પણ રીતે ધ્યાન આપવાનુ મહત્ત્વ આપતા હશે!"

"ના, પણ વનલીલા, તુ ભલે એમ કહે. હું તને ખાતરી કરી આપીશ મુબઈ નહિ, મારે ગામ જઈ આપણે લગ્ન કરીશું નિકટના તો કોઈ સગા નથી, પણ જે કોઈ દૂરના સગા હશે તે બધાને બોલાવીશુ, અને એવા નફ્ફટોના મો બધ કરી દઈશુ."

"પણ કોણ તમારી પાસે એવી ખાતરી માગે છે?"

"તુ ભલે નહિ માગે, પણ તારા માતપિતા તો અવશ્ય માગે જ ને? કોણ જાણે તેમના પર પણ આવા અનેક પત્રો આવ્યા નહિ હોય! આજે જ હુ બાની પાસે અમારા કુટુમ્બનો આખો ઇતિહાસ મેળવી લઈશ"

વનલીલાએ એ વાતને કઈ ખાસ મહત્ત્વ આપ્યુ નહિ. આવી લોકનિન્દા તો જગતમા સનાતન કાળથી ચાલતી આવી છે, તેને શા માટે ગણકારવી? પણ ગૌતમે ઘેરે જઈને સાથી પહેલી તકે આ પ્રસગ છેડવાનો નિશ્ચય કર્યો

લલિતા ઉત્તરરામચરિત વાચી રહી હતી સીતાજીને લક્ષ્મણ, વાલ્મિકીના આશ્રમમા મૂકી આવે છે તે પ્રસગમા થઈને તે આસુભરી આખે પસાર થઈ રહી હતી. એવામા ગૌતમ આવ્યો. વહાલથી તે લલિતા પાસે બેઠો લલિતાની આખમાં આસુ જોતા તે બોલ્યો:

"કેમ બા, એવું તું શું વાંચી રહી છે કે આટલા બધાં આંસુ આવી ગયાં?"

"અમસ્તુ એ તો ભાઈ. તેં એ પ્રસગ ઉત્તરરામચરિતમાથી વાંચ્યો છે ને?—સીતાજીને લક્ષ્મણે વાલ્મિકીજીના આશ્રમમા છોડી દીધા હતાં તે."

"હા"

"તેમને કેવી હૃદયવ્યથા થઈ હશે! આવાં નિર્મળ, તેજના પુંજ જેવાં સીતાજી! તેમને ય આવુ દુઃખ!"

"પણ બા, એમા તો તેમની મહત્તા રહેલી છે કંચનની વિશુદ્ધિ તો અગ્નિમા જ પરખાય ને?"

"ખરું છે ભાઈ, પણ એ કેવુ કારમુ લાગે છે! ... રામચદ્રજી તો ઈશ્વરનો અવતાર હતા સીતાજીની ...મ તેણે ...હી મૂકી, કરતાં તેમને જરા લાગ્યુ પણ ન હોય?" ... તેણે

"એમ નથી એ કસોટી એકલા સીતાજીની ...જેન્દ્ર રામચદ્રજીની પણ હતી. સીતાજીનુ દુઃખ રામચંદ્રજીનુ પણ ... એટલે જેટલુ સીતાજી માટે આપણુ હૃદય દ્રવે તેટલું જ રામચંદ્રજી માટે પણ દ્રવવુ જોઈએ. રામચંદ્રજી સ્વતત્ર ,ન હતા. તેમના માથા ઉપર લાખોના કલ્યાણુની જવાબદારી હતા. અને તે જવાબદારીને અંગે જ પોતે પોતાને અને સીતાજીને આવી અગ્નિકસોટીમા તાવવા પ્રેરાયા હતા"

"એ ખરુ હશે ભાઈ, પણ સીતાજીથી સહેજ ઓછી શક્તિવાળી સ્ત્રી માટે એ કેવુ ભારે થઈ પડે! લોકોને બીચારા સીતાજીની જરા દયા પણ ન આવી!"

"બા, લોક એટલે જ મૂર્તિમતી ઈર્ષ્યા—નિન્દા આપણો જ દાખલો લે ને મારી અને વનલીલાની મૈત્રી જોતાં લોકોના પેટમા

દુખે છે. અને કેવા નીચ, હીન, ગંદા કાગળો તે વનલીલાને લખે છે! આજે જ વનલીલાએ મને એક પત્ર બતાવ્યો. તને તો તેની વાત કરતાં પણ મને શરમ આવે છે પણ તેં પ્રસંગ જ એવો છેડ્યો છે એટલે વળી તને બતાવું. એથી દુઃખી થતી નહિ. વનલીલાએ તો એને કચરાની ટોપલીમા પધરાવ્યો હતો, અને હુ એને જહાન્નમની ખાડીમા નાખવાનો છુ; પણ લોકો કેવા નીચ છે તે તુ જો.”

લલિતાનુ હૃદય કોઈ અકલ્પ્ય ભીતિથી ધ્રૂજી રહ્યુ. એવો કેવોક પત્ર હશે એ? ધ્રૂજતે હાથે તેણે તે પત્ર ઉઘાડ્યો વાંચતાં વાંચતા તેને તમ્મર આવ્યા. તે બેભાન થઈ ગઈ. ગૌતમ ગભરાયો તેને આવો [illegible] પત્ર પોતાની લાગણીપ્રધાન સ્નેહાળ માતાના બધાન [illegible]કવા [illegible]દલ પસ્તાવો થયો તેને એવુ વાચતા આઘાત જ

“પણમને તેમા પણ તેનો પુત્ર જ તેના હાથમા આવો પત્ર

“ડુ.ાની આવી ગભીર ભૂલને કોઈ પણ રીતે માફ નહિ જ માગે જ.કાય એમ તેને લાગ્યુ તેણે અત્યત વહાલથી લલિતાને પવન આર્યા. લલિત શુદ્ધિમા આવતા તરત જ ચોધાર આસુથી રડવા લાગી ગૌતમ અકળાયો તે બોલ્યો

“બા, મને માફ કર મેં નો'તુ ધાર્યુ કે આવા બનાવટી કાગળો વાચતા પણ તેને આવો આઘાત લાગશે. આ તો તુ સીતાજીની વાત કરતી હતી તે પરથી મે તને બતાવ્યુ બા, લવના સીતાજી અને ગૌતમના લલિતા સમાનધર્મા છે. બા . બા. તુ આમ રો નહિ હવે ફરી એવી ભૂલ નહિ કરુ .”

પણ લલિતાનાં આસુ કેમે કરી અટકતા ન હતા તેણે જોયુ કે સત્યને હવે લાબો વખત નહિ છુપાવી શકાય ભગ્નહૃદયે ડૂસ્કાભર્યા કણ્ઠે પોતાની બધી વિતકકથા તેણે ગૌતમને કહી તે સાભળતા ગૌતમનુ મુખ મ્લાન બની ગયુ ન તેણે કડવો

ચુંબન કર્યો, ન કંઈ આંસુ સાર્યા—કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ત્યાંથી તે ચાલ્યો ગયો.

પોતાના પિતાના તે અંતિમ શબ્દો લલિતાને યાદ આવ્યા. જે વસ્તુ પોતાને જરૂર પડે ત્યારે નહિ મળશે એમ તેમણે કહ્યું હતું તેને હંમેશ પોતાના હૃદય સરસી તે રાખતી આજે હવે તેનો આશ્રય લેવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. તીવ્ર વેદનાથી તેનું આખું જીવન આજ ભરાઈ ગયુ હતું આંસુથી છલકાતી આંખે તેણે એક પત્ર ગૌતમને અને એક વનલીલાને લખ્યો. એક પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને લખ્યો, અને તેમા તેણે જણાવ્યુ કે પોતે સ્વેચ્છાથી પોતાના જીવનનો અન્ત આણ્યો હતો, તેના કારણો પોતાનાં અંગત હતાં, અને તે સાથે કોઈને લાગતુંવળગતું ન હતુ એ ત્રણે પત્રો ગૌતમના ટેબલ ઉપર તેની નજરે પડે તેમ તેણે મૂક્યા તેની નિકટ, હિસાબકિતાબની એક વહી મૂકી, અને તેમા માલમિલકતની બધી વિગતોની માહિતી તેણે ટૂંકામા લખી કાઢી. આમ બેત્રણ કલાક નીકળી ગયા. ગજેન્દ્ર મોક્ષનું મનમાં રટણ કરતી કરતાં તે પાસેના ખંડમા પેઠી ગ્લાસ તૈયાર કર્યું. તે લેતા પહેલા એકવાર ગૌતમની છબી તરફ તેણે નજર કરી. ત્યાંથી નજર ખસેડવાનુ તેને મન થયું નહિ ને અનિમેષ તેણે આમ તાકતી જ બેઠી. અન્તે એક ઊંડી વેદના સાથે તે ગ્લાસ તેણે પોતાના મુખમાં ઢાલવ્યુ, પણ તે ઘૂંટડો તેણે પૂરો ઉતાર્યો ન ઉતાર્યો તે પહેલા તો તેની ઉપર કોઈ ધસી આવ્યું. તેના હાથમાથી કોઈ ગ્લાસ છીનવી રહ્યું હતુ. વનલીલા તેને ગળે લટકી પડી હતી. તેની છાતીમા માથું છુપાવી ને બોલી ઊઠીઃ

"બા ! બા ! આ શું ? તમે સૌથી પવિત્ર છો, નિર્મળ છો. અમારા બન્નેની પતિતપાવની જાહ્નવી છો . . ના, ના આમ અમને

અનાથ બનાવી જશો નહિ કહો બા, તમે તે નથી પીધુ ના; ના. નથી પીધુ બા ! દેવી ! પુણ્યસલિલા, તમારી પ્રેમસુધાથી અમને વચિત રાખશો નહિ."

બારણામા ગૌતમ પોતાની હથેળીમાં મો છુપાવી ખેબાકળા જેવો ઊભો હતો.

લલિતાએ પોતાની વેદનાભરી દૃષ્ટિ તે બન્ને ઉપર માડી. વનલીલાને માથે હાથ ફેરવતી ફેરવતી તેના મુખ પ્રતિ તે જોઈ રહી તેના વદન ઉપરનો વેદનાનો ભાર જાણે ધીમેધીમે હળવો થઈ પ્રસન્નતા ફેલાઈ રહી હોય એમ લાગતું હતુ. તેણે પોતાનાં નેણ વડે ગૌતમને પોતાની નિકટ બોલાવ્યો બન્નેને પોતાની છાતી સરસા ધરી તેણે પોતાના નેણ બીડી દીધાં.

નીરવ ઘરમા ગૌતમ અને વનલીલાના ભેગા ડૂસ્કા ગાજી રહ્યા સામે બાગમાં બાલિકાઓ ગાઈ રહી હતી

નયણા માગં નીતરે.

કોઈ લ્યો નયણાની ધાર !

મિત્રો

"છોડી દે ! છોડી દે ! ટીપલા . . . પછી તને જીવતો નહિ રહેવા દઉં—હ !"

એક વડના ઝાડ નીચે બપોરના લગભગ બારેક વાગ્યે દસેક વર્ષની એક છોકરી એક કૂતરાને સંબોધી રહી હતી. બન્ને રખડેલ દેખાતાં હતા. પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ હતો કે બેમાંથી વધુ રખડેલ કોણ ? ટીપુના મોમા એક ખિસકોલી તફડી રહી હતી પેલી છોકરી જેને આસપાસના લોકો ગુલી નામથી ઓળખતા તે ટીપુને તેને છોડી દેવાનુ સમજાવી રહી હતી. પણ ટીપુને તેની એ વાતમા બહુ રસ પડતો દેખાતો ન હતો તે તો આમથી તેમ ઠેકડા મારતો, પોતાનુ માથુ વારંવાર ઊંચુનીચુ ઉછાળતો નાચી રહ્યો હતો. ગુલી પૂરેપૂરી ચિડાઈ તેણે એક પથરો ઉપાડ્યો ટીપુએ લુચ્ચાઈથી તે તરફ નજર ફેંકી. 'તું તો નાહક અકળાય છે, ગુલી. જો એ ક્યા મરી ગઈ છે ? કેવી મેં એને સહીસલામત રાખી છે,' એમ જાણે તેને સમજાવતો હોય તેમ તેણે પેલી

ખિસકોલીને છોડી. તેની બીચારીની કેડ ભાગી ગઈ હતી. ગુલી ખૂમ પાડી ઊઠી "કેવો ઘાતકી છે ટીપલા! તને તો જરાય દયા ન મળે બીચ્ચા...રી?"

ખિસકોલી જરાક તફડી એકાદ ડગલુ ચાલી. ટીપુ આગલા બે પગ લંબાવી, ક્ષણભર પોતાનું શરીર તોળી, ક્યારે ગુલી ખિસકોલીને લેવા પોતાનો હાથ લંબાવે તેની રાહ જોતો ખિસકોલી પર અનિમિષ મીટ માડી ઊભો રહ્યો. તેનો એ અભિનય જોતા ગુલી બોલી "હું જાણુ છુ તારી દાનત શી છે. કહુ છુ—જા અહીંથી, જો જીવવુ હોય તો." તેણે ફરીથી પેલો પથરો ઉપાડયો જાણે રબરનો દડો ઊછળે તેમ ટીપુ એક છલગ મારી ખિસકોલીને ઉપાડી ઠેકડા મારતો નાઠો ગુલીએ બૂમ પાડી· "પાછો આવજે નકટા—તને હવે પાંસરો જ કરીશ." પણ પેલા 'નકટા'ને તેની ધમકીની ક્યા પડી હતી! દૂર જઈ નિરાતે તેણે તેનો નાસ્તો પતાવ્યો જીભ બહાર કાઢી મુખપ્રક્ષાલન વિધિ પૂરેપૂરી શાસ્ત્રીય રીતે પૂરો કરી આખમા સતોષ પ્રગટાવી વડ તરફ તે પાછો આવ્યો.

ગુલી વડ હેઠળ રોટલો ખાઈ રહી હતી ટીપુને તેણે આવતા જોયો નહિ ટીપુએ કેવી રીતે તેની પાસે જવુ, કેમ તેને મનાવવી વગેરે બધું અગાઉથી નક્કી કરી મૂકયું હતુ. ગુલીની સામે આવી તે ઊભો રહ્યો, પણ ગુલીનુ ધ્યાન તેના તરફ જાય તો ને? એટલે તેણે પોતાના આગલા પગવતી જમીન ખોતરવા માડી. "હુ આવ્યો છું, ગુલી, હું આવ્યો છુ ગુલી—જો તો ખરી," એમ જાણે તે તેને કહી રહ્યો હોય! અવાજ સાભળતા ગુલીએ સામે જોયુ ટીપુએ પૂછડી પટપટાવી. પણ ગુલીનો રોષ ઊતર્યો ન હતો. તેણે જાણે તેને જોયો જ નથી એમ ફરીથી રોટલાના બટકાંમાં પોતાની નજર પરોવી. ટીપુને આ અસહ્ય લાગ્યુ આટલો બધો રોષ! અને તે

પણ એક ખિસકોલી મારે! "જોઈએ તો ગુલી, એકવાર ધરાઈને મારી લે, પણ આમ અબોલા લે એ કેમ પરવડે?" એમ જાણે સમજાવતો હોય તેમ ટીપુ સહેજ નજીક આવ્યો. પણ ગુલીએ હજુ જાણે તેને જોયો જ નથી એમ બતાવવાનું ચાલુ રાખ્યુ. હવે તો તે છેક નજીક આવી પહોચ્યો. પોતાનું મોઢુ તેણે ગુલીના ગળા સરસુ ધર્યુ. પોતાનુ બધું જોર હાથમાં ભેગુ કરી ગુલીએ જોરથી તેને ધક્કો માર્યો. ટીપુ જાણે "હાથ તો નથી ઊતરી ગયોને ગુલી બહેન! જોઉં, ક્યા વાગ્યુ?" એમ કહેતો હોય તેમ ગુલીના ધક્કાથી એક ડગલુ પાછળ હડી ફરીથી તેના હાથને પોતાનુ મો અડાડવા મડ્યો. "નફ્ફટ, શરમાતો યે નથી! હજુ તો પેલી ખિસકોલી બીચારી પેટમા પડી છે ને પાછો મારી સાથે લાડ કરવા આવ્યો! ખાટકી, બાયલા! જાય છે કે નહિ અહીથી?" તેણે લાત ચોડી કાઢી. ટીપુએ એક અવાજ કર્યો, પૂછડી પટપટાવી, ચિડાવાનો દેખાવ કરતો તે ત્યાથી થોડેક દૂર નાઠો. પણ રોટલાની ગંધ હજુ નાકમાથી ગઈ ન હતી. તેણે સહીસલામત અંતરે ઊભા રહી ગુલીમા કદાચ હૃદયપલટો થાય તેની રાહ જોવા માડી. તેને ત્યા ઊભેલો જોઈ ગુલી મોટેથી બોલી "આજ તારૂં હુ બિલકુલ સાભળવાની નથી. તારુ ગોઝારુ મો હવે જો બતાવ્યુ! " પણ જરા વાર પછી પાછી તે બોલી· "જા આજ તો તને દયા કરી જતો કરુ છુ, પણ ફરી આવું કર્યું તો કમોતે મારીશ તે નક્કી માનજે" તેણે પોતાના રોટલાના બટકામાથી થોડાક સામે ફેકયા. ટીપુ આખ નચાવતો, આનદના ઉદ્ગાર કાઢતો, મોમા ટુકડા લઈ નાચવા મડ્યો. ગુલીથી હસ્યા વિના નહિ રહેવાયુ 'મે ખોટુ નથી કહ્યું' તદ્દન નકટો છે તુ ટીપલા.'

*

આ બન્ને મિત્રો વારંવાર લડતાં, એકબીજાથી વારવાર

રિસાતા; પણ થોડી વારમા પાછા એકના એક થઈ જતા. એક દિવસ બન્ને અનાથ જેવા રસ્તા ઉપર ભેગા થઈ ગયા અને તે દિવસના જાણે એકબીજાને જુગજુગથી ઓળખતા હોય તેમ ગાઢ મિત્ર બની ગયા. ગુલીટીપુની આ મૈત્રી સહુ કોઈ જાણતું, અને ગુલીને જે કઈ મળતું તેમા ટીપુનો પણ ભાગ ગણીને જ લોકો તેને આપતા.

વડ પાસે એક ધર્મશાળા હતી ગુલી રાત્રે તેના ઓટલા પર સૂઈ રહેતી. ટીપુ પણ હમેશ તેની નિકટ જ સૂતો—જાણે એ નાની બાળકીની ચોકી કરવાનુ કોઈએ તેને સોંપ્યું ન હોય ! આમ તેમની મૈત્રી નિષ્કટક ચાલી જતી હતી ગુલી હવે જરા મોટી થઈ. તે તેરચૌદ વર્ષની થઈ એક દિવસ તેને આવતાં મોડું થયુ. રાહ જોતાજોતાં ટીપુ થાકચો. તેણે આમથી તેમ આટા માર્યા, વારંવાર જાણે કઈ સૂઘવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ ગુલીની આવવાની દિશામા નાક માડી અવાજ કરવા મંડચો પણ ગુલી દેખાઈ નહિ. તેને ભૂખ પણ કકડાવીને લાગી હતી, પણ અત્યારે તેને ભુખની પડી ન હતી 'ગુલી કેમ આવી નહિ ? તેને કઈ થયુ તો ન હોય ?' તેણે એકબે કરુણ અવાજ, અસહાયતાના નિઃશ્વાસ પણ, નાખ્યા. એવામા દૂર કોઈના હસવાનો અવાજ સભળાયો ટીપુના કાન સરવા થઈ ગયા; હર્ષથી તેની આખ, તેના પગ, તેનુ આખુ અગ નાચી ઊઠયુ ગુલીનુ જ એ હાસ્ય—પણ તેની સાથે આ કોણ ? ટીપુ ઘૂરકચો. ગુલી સાથે બીજો કોઈ ચૌદપદરેક વર્ષનો છોકરો હતો તે બન્ને નિકટ આવ્યા એટલે ઠેકડા મારતો ટીપુ પેલા છોકરા પર ધસ્યો. ગુલી તેને અટકાવતા બોલી ઊઠી "શરમ નથી લાગતી ટીપલા, આમ મહેમાનનુ અપમાન કરે છે તે ! જો આ ખરો કોણ છે ?" ટીપુએ આંખ આમથી તેમ ફેરવી ડોકું હુલાવી તેને ધારીધારીને જોયો. પણ તેણે તેને અગાઉ ક્યાંય

જોયાનુ યાદ આવ્યું નહિ, એટલે ગુલીએ કરાવેલી ઓળખાણનો ને સસ્મિત જવાબ આપી શક્યો નહિ, તેમ એ નવા આગંતુક તરફની પોતાની નાખુશી પણ છેક છુપાવી શક્યો નહિ. "આ નવી બલા ક્યાંથી ઉપાડી લાવી !" જાણે ગુલીને તે ઠપકો આપી રહ્યો હોય એવો તેની આંખમા સ્પષ્ટ ભાવ હતો. ગુલી તેના માથામા વહાલથી ટપલી મારતા બોલી

"ટીપલા, તુ તો હમેશનો એવો અદેખો જ રહેવાનો. ચાલ ખસ—જરા હવે નિરાતે બેસવા દે."

ટીપુએ પોતાનું તોફાન તો બધ કર્યું, પણ આજ તેને બહુ સતોષ ન થયો ગુલીએ માત્ર માથા પર એક ટપલી મારી એટલુ જ—રોજ જેવા લાડ તેણે ક્યા લડાવ્યા ? પેલા નવા આવનારના પાપે જ એમ થયુ એ વિશે તેના મનમા જરાય સશય ન હતો. તે ક્યારે જાય તેની તે રાહ જોવા મડ્યો. પણ ટીપુએ ભારે નિરાશા સાથે જોયુ કે તેની ક્યાય જવાની દાનત હતી નહિ નિરાંતે તે ગુલી સાથે ગપ્પા મારતો બેઠો એટલુ જ નહિ, પણ ગુલીએ રોટલાનુ પોટલુ છોડયું ત્યારે તેને તેમ કરવામા તે મદદ પણ કરવા મડ્યો ત્યારે જ ટીપુને પૂરું સમજાયુ કે એ ભાઈસાહેબની દાનત તો પોતાના રોટલામા પણ ભાગ પડાવવાની હતી. પણ વળી પાછી ગુલી કહેશે કે અદેખો છે—એટલે મોટુ મન રાખી મોઢા સુધી આવેલા શબ્દો તે ગળી ગયો. પણ ગુલી તેના મો ઉપરનો ભાવ કળી ગઈ. "તુ ભૂખ્યો નથી રહેવાનો ટીપલા, તે આમ રિસાઈ બેઠો. લે તારે માટે તો આજે થોડોક ભાત પણ લાવી છુ" એમ કહી તેણે રોટલો ને ભાત ટીપુ સામે ધર્યો. પણ રોજની જેમ ટીપુ આજે નાચ્યો નહિ, એટલે ગુલી પાછી તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં બોલીઃ "લે, કાલ હવે મોડી નહિ આવુ—બસ. થયો ને

સંતોષ હવે ?" માથા પર નાજુકતાથી ફરતા હાથની સુખદ લાગણી અનુભવતા ટીપુએ પોતાની આખ મીચી

ગુલીના એ નવા ભાઈબંધનુ નામ હતુ દાદુ દાદુ હવે રોજ સાથે આવવા મડયો એ દિવસ પછી ટીપુએ પણ મનેકમને તેની મૈત્રી સ્વીકારી—એની જગ્યાએ હવે ત્રણ મિત્રો થયા પણ તેમને માથે એક નવુ સકટ આવી પડયુ ધર્મશાળાનો જુનો રખેવાળ મરી ગયો. તેની જગ્યાએ એક નવો જુવાન રખેવાળ છગન આવ્યો તેણે આ ત્રણેને ત્યાથી હાકી કાઢયા એટલે અ તે તેમને રાતવાસાને માટે વડનો જ આશ્રય લેવો પડયો. ગુલીને આથી દુ.ખ તો થયુ, પણ તેણે ગમે તેમ કરી પોતાનુ મન મનાવ્યું. પણ ટીપુ નવા રખેવાળની એ દુષ્ટતા ભૂલવા તૈયાર ન હતો અને વખત આવ્યે તેને માટેનો પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવ્યા વિના પણ રહેતો નહિ—જોકે તે બદલ તેને એકબે વખત બબ્બે દિવસ સુધી ગુલી પાસે પાસળી પર શેક કરાવવો પડયો હતો.

પણ વડ હેઠળ આમ બારે માસ કઈ થોડું જ પડી રહેવાય ? ચોમાસામાં શું થશે ?—ગુલી અને દાદુ બન્નેને આ પ્રશ્ન મૂઝવતો હતો. એક દિવસ બન્ને એનો જ વિચાર કરતાં બપોરે બેઠાં હતા દાદુ બોલતો હતોઃ

"ગુલી, ઉનાળાના આ ચાર મહિના તો ઠીક, પણ ચોમાસામા શું થશે ?"

"હુ પણ ક્યારની તે જ વિચારું છુ. મૂઆનુ શું લૂટાઈ જતુ હશે ? ને એ ઓટલો તેના બાપનો થોડો જ છે ? ઈશ્વર કરે ને તેની આખ જ ફૂટી . . . "

"ગુલી, એમ શાપ દે મા. એનાં કર્યાં એને ભારે . . ."

"કેમ શાપ ન દઉં ? ટીપુએ એનુ શુ બગાડયું છે જે મૂઓ દેખે ત્યાથી મારે ?"

"એથી જ ગુલી, હું વિચારું છું કે આપણે અહીંથી ક્યાંક જતા રહીએ."

"ના. એમ કંઈ થોડું જ જવાય? કંઈ નોકરી શોધી કાઢ તો વળી જઈએ પણ ખરાં"

"ને નોકરી શોધી કાઢું પછી તરત લગન કરવા તે કબૂલ ને?"

"મે ક્યારે ના પાડી છે જે આમ ફરીફરી પૂછ્યા કરે છે?"

એટલામાં ગુલીને પોતાનુ લૂગડુ ખેંચાતુ હોય એમ લાગ્યુ. તેણે પાછળ જોયુ ટીપુ તેનુ લૂગડું મોમા ઘાલી ખેંચી રહ્યો હતો. ગુલીએ હસી લૂગડું છોડાવી માથા પર ટપલો મારતા કહ્યુઃ

"ઘડીભર પણ તું સખનો નહિ રહેવાનો ટીપલા—ચાલ આમ ગાંડા ન કાઢ." તેણે દાદુને સંબોધતાં આગળ ચલાવ્યુ. "ને દાદુ હવે મને મનમાં જાણે રોજ કંઈ કંઈ થયા કરે છે આપણે ક્યાક ઠરીઠામ થઈએ તો સારું. લોકોનો મૂઆઓનો મને હવે ભરોસો નથી પડતો. તે જોયુ ને પેલા વાણિયાએ આજે કેવી આંખ મિચકારી હતી તે?"

"એથી પણ આપણે અહીંથી જલદી જતા રહેવુ જોઈએ, ગુલી."

તે વાક્ય પૂરુ કરે તે પહેલાં ફરીથી ગુલી પોતાનુ લૂગડું ખેંચાતું જોઈ બોલી ઊઠીઃ

"ટીપલા, આજ તને હુ માર્યા વિના નથી છોડવાની, હો. આખો દહાડો લાડ તે કંઈ સારા લાગતાં હોય!" પણ ટીપુને આ નીતિવાક્યની અસર ન થઈ. તે જોરમા ખેંચવા મંડ્યો. ગુલીને ઊઠવુ જ પડ્યું તે બોલી.

"પૂરી સતાવશે તો જ તને જંપ વળશે ખરુ ને, તોફાની?"

ટીપુ ગુલીને ખેંચતો જ ગયો. એટલામા વડના પાછલા ભાગમાથી નવો રખેવાળ સપાટાભેર ધર્મશાળા તરફ ચાલ્યો ગયો તેની પાછળ થોડેક સુધી ટીપુ ભસ્યો ગુલી પાછી દાદુ પાસે આવી બેઠી.

"દાદુ, પેલો છગન બધી વાત સાભળી ગયો, હો મને એની આખ સારી નથી લાગતી, એટલે હવે મારાથી એકલા અહીં ન જ રહેવાય"

"એટલે જ હુ કહુ છુ કે ચાલ આપણે અમદાવાદ જતા રહીએ."

"પણ મને એવા મોટા શહેરમા એમ ને એમ જતા બીક લાગે અહીં તો બધા ઓળખે એટલે મદદે કરે. ત્યા કોણ હાથ દેવા આવે? એટલે એમ કર તુ ત્રણચાર દહાડામાં કંઈ નોકરી શોધી પાછો આવ અને હું અને ટીપુ તારી સાથે આવીશું."

"પણ મને આવતા કદાચ મોડુ થાય તો તુ મારી રાહ તો જોશે ને?"

"જરૂર આ વડ હેઠે જ તારી રાહ જોયા કરીશ. બીજે ક્યાય નહિ જાઉં—જ્યાં સુધી તુ આવે નહિ ત્યા સુધી પણ દાદુ, જો મોડું કર્યું તો મારુ મરેલીનુ મોઢું જોશે એ યાદ રાખજે..."

દાદુ એકદમ તેના મો ઉપર હાથ દબાવી બોલ્યોઃ "એવું મા બોલ, ગુલી, એવુ મા બોલ જો આ સૂરજદેવતાની સાખે કહુ છુ કે હું પાછો આવીશ."

"ને હુ યે સૂરજદેવતાની સાખે કહુ છુ કે તુ આવે નહિ ત્યાં સુધી અહીં જ તારી રાહ જોઈશ."

*

દાદુને ગયાને દસ દિવસ, મહિનો, બે મહિના થયા ગુલીનું મોં ફિક્કું પડતું ગયુ. નિત્યની તે ઉદાસ રહેવા લાગી. અનેક કુશંકાઓ તેના મનમા ઘર કરવા મડી પણ તે કોક દિવસ આવશે જ એવી આશા તો ચોવીસે કલાક તેના મનમાં જાગતી જ રહેતી. ટીપુ ગુલીનું ઉદાસ મુખ જોઈ વારંવાર દુઃખી થતો રાતે તેના નિસાસા સાંભળી તરત જ પોતાનુ મો વહાલથી તેના શરીર પર ઢાળી તેને આશ્વાસન આપવા પ્રયત્ન કરતો. માત્ર બોલાયેલા શબ્દો સિવાય બીજી બધી રીતે તે ગુલીને આશ્વાસન આપી રહ્યો હતો ગુલીને શબ્દોની જરૂર ન હતી તેની આખમા શબ્દો વાંચવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હતી રાતે પોતાની બાથમા તેને તે લેતી. તેના માથા ઉપર ચુંબન અને આંસુનો અભિષેક કરી નિસાસા નાખતી તે સૂઈ જતી. ટીપુ આખી રાત તેની ચોકી કરતો બેસી રહેતો. એકબે વખત તો તેણે રાત્રે ભયકર અવાજ કર્યો તે સાભળી ગુલી ઊંઘમાથી ઝબકી જાગી ઊઠતી અંધારામા કોઈ નાસી જતું હોય એવો પણ તેને ભાસ થતો.

એક દિવસ છગન ગુલી પાસે આવ્યો. નમતા પહોર થવા આવ્યા હતા. ગુલીનુ ઘાટિલુ મુખ દુઃખની રેખાથી વધુ આકર્ષક દેખાતું હતુ. છગને કહ્યુઃ

"ગુલી, અહીં વડ હેઠળ પડી રહે છે તે આ ધર્મશાળામા સૂતી હો તો?"

"ના, ભાઈ, અહીં જ ઠીક છે."

"તે તારી મરજી. પણ અહીં તારી પાસે પૂરું પાથરવાનુ પણ કયા છે? લે આ ચાદર વાપરજે."

જેને રોજ માગીને જ ગુજરાન ચલાવવાનુ તેને માટે આ કઈ નવુ ન હતું પણ ગુલીના મને તેનો સ્વીકાર કરવા ના પાડી

તે બોલીઃ

"છગનભાઈ, હુ તો ટેવાઈ ગઈ છું. અને એને સાચવતી યે કયાં ફરું? એવી કીમતી ચાદર મને નહિ શોભે"

"ગુલી, આટલુ બધુ અભિમાન! ટુકડા માગતા તો પત્તો નથી ખાતો ને આમ મારી આગળ નાક ફુલાવે તે હું નહિ સમજું?" ગરીબ ઉપર અકારણ રોષ કરવાનો એક વણલખ્યો સનાતન અધિકાર લાબા વખતથી લોકો વાપરતા આવ્યા છે તેનો ઉપયોગ કરતાં છગન બોલ્યો તેણે ઉમેર્યું. "પણ યાદ રાખજે ગુલી, જેની તુ રાહ જોયા કરે છે તે દાદુ કદી પણ પાછો નથી આવવાનો"

ગુલીને કોઈએ જીવતી કાપી નાખી હોત તો પણ આવો આઘાત ન લાગત તેણે પોતાની આખ હાથથી દાબી દીધી ડૂસકાં લેતી લેતી તે બોલી·

"છગન, મેં તારુ શું બગાડ્યુ છે તે તુ મને નાહક આમ પજવે છે?"

પણ છગન તેની વાત સાભળવા ઊભો રહ્યો ન હતો. એ ઝુદ્ધા વડે પણુ તે રાતે અનેક છાના આસુ સાર્યા

*

ગુલી આજ બે દિવસથી બાવરી જેવી ફરતી હતી તેની આખમાથી અવિશ્રાન્ત રીતે આસુ વહ્યે જતા હતા "ટીપુ! ટીપુ! ભાઈ! તું કયાં ગયો? ટીપુ!" એવા શબ્દો વારવાર તેના મુખમાથી નીકળતા હતા. બે દિવસથી ટીપુ કયાક ગુમ થઈ ગયો હતો. આ આઘાતપરપરા તેનુ હૃદય ન ઝીલી શકયુ તે તદ્દન હતાશ બની ગઈ. વડ નીચે બેઠીબેઠી તે અસહાયતાના આસુ સારી રહી હતી એવામા છગન તે રસ્તે થઈને જતો હતો

તેની તેના ઉપર નજર પડી તે બોલ્યો:

"કેમ ગુલી, રડે છે કેમ?"

"છગનભાઈ, મારો ટીપુ બે દિવસથી આવ્યો નથી."

"એમ?"

"હા, તમે ક્યાંક જોયો છે એને?"

"જોયો તો નથી; પણ શોધી આપું તો?"

"તો તમારો પાડ નહિ ભૂલું"

"એમ હું કંઈ છોકરો નથી કે તુ મને પટાવી જાય. એ પાડબાડની વાત હુ નહિ જાણું બોલ તુ . . ."

ગુલી ધ્રૂજી ઊઠી તેણે કાન ઉપર હાથ દાબી દીધા. પણ . . પણ . ટીપુ ' તેણે તેનુ મન મક્કમ કર્યું આખમાં તેજ લાવી તે બોલી: "કબૂલ, છગન મને તારી એ શરત કબૂલ છે; પણ આજ રાત પહેલાં ટીપુને તું લાવી આપે તો તે સાથે એક નાળિયેર, એક સોપારી અને એક પૈસો લઈ આવજે. કાલ સવારે કાળકા માતાને મારી બાધા ઉતારી મારા વેણુમાથી છૂટી થઈ તારી શરત પાળવા હુ ધર્મશાળામાં આવીશ."

છગનનુ મોં આનંદથી ખીલી ઊઠ્યું તેણે ચારે બાજુએ નજર નાખી. દૂરદૂર સુધી કોઈ દેખાતું ન હતુ ગુલી બેઠી હતી તે તરફ તે નીચે વળ્યો. ગુલી ચમકી. તેના હોઠ ઉપર કંઈક અડચુ. તેનું આખુ અંગ ધ્રૂજી ઊઠ્યુ. તે એકદમ બૂમ પાડી ઊઠી· "છગન, મારી બાધા—મારી બાધા કાળકા માતા આપણને બન્નેને ભરખી ખાશે—" છગન ચમકી બે ડગલા પાછળ હઠ્યો. તે જતા તરત ગુલી ગાડાની જેમ દોડી. તેના ઘડામાથી પાણી લઈ તેણે તેના હોઠ ધોયા, પણ તેથી સંતોષ ન થયો. ફરી ફરીને તેણે હોઠ ધોયા. પાસે પડેલુ એક ઠીકરું ઉપાડી તેણે વારંવાર હોઠ ઉપર

ઘસ્યુ. અંતે લોહી નીકળવા માંડ્યુ, અને વધુ ઘસવું અસહ્ય થઈ પડ્યુ ત્યારે જ તેણે તે છોડ્યુ.

સાંજે છગન ટીપુને લઈને આવ્યો. ગુલી તેને જોતાં ગાંડી જેવી બની ગઈ. ટીપુએ જાતજાતના અવાજ કાઢ્યા. તે રોયો, હસ્યો, નાચ્યો, કૂદ્યો; ગુલીના હાથને, ગુલીની ગરદનને, ગળાને, મોને, આંખને, માથાને તે પોતાની જીભ વડે આનંદથી નવડાવી રહ્યો. ગુલી તેને બાઝી પડી. છગન બોલ્યો: " ગુલી, મેં તો મારુ વચન પાળ્યું. હવે તુ તારું ક્યારે પાળે છે ? "

" ભૂલી ગયો છગન, પેલી બાધા ? "

" ના, હુ પૈસો, સોપારી ને નાળિયેર લાવ્યો છુ. "

" તો કાલે. પણ આજ રાતના હવે અહીં આવતો નહિ. મારે માતાનું જાગરણ કરવુ પડશે. "

" વારુ, " બોલી છગન ચાલ્યો ગયો

તે રાતે ગુલીએ ટીપુને અનેક વખત બાથમા લીધો, અનેક વખત તેની ઉપર આસુ વર્ષાવ્યા. પેલો ગંભીર વડ અને આકાશમાંના તારા પણ ધરતી પરનુ આ અદ્દ્ભુત દૃશ્ય જોઈ રહ્યા.

*

બીજે દિવસે સવારે વડ નીચે જાણે હાલ જ ઊંઘી ગઈ હોય એવી ગુલી સૂતી હતી તેના બિડાયેલાં નેત્રો જાણે હમણાં ઊઘડશે એવા લાગતાં હતા પાસે હતાશ ટીપુ અને દાદુ અસહાયતાનાં આંસુ સારી રહ્યા હતા ગુલી સર્વ દુ:ખોના ઔષધરૂપ પોતાની આ મીઠી નિદ્રામાથી જાગી પોતાના સ્નિગ્ધ નયને હવે ફરી કદી જોવાની નથી એવી હૃદયભેદક ખાતરી બન્નેને થઈ હતી પણ ઊંડેઊંડે હજી કંઈક આશા રહી હોય તેમ તે ગુલીના મુખ તરફ છલકાતી આંખે જોઈ રહ્યા હતા સૂરજદેવતાની સાખે આપેલુ વચન ગુલીએ પાળ્યુ ન હતુ એવુ કહેવાપણુ દાદુને રહ્યુ હતુ ખરું ?

માછીકન્યા

નીલ ઘેરા સમુદ્રની વિસ્તીર્ણ ક્ષિતિજ ઉપર તેની નજર ચોંટી હતી. ખીલતા યૌવનની એકબીજા ઉપર ધસતી પ્રચણ્ડ ઊર્મિઓની જેમ જાણે અગમ્યના અંતરમાથી સહસા જાગી કિનારા તરફ ધસતાં, ઘુઘવાટ કરતાં, ઘડીકમા લાસ્ય તો ઘડીકમાં તાંડવ કરતાં, કોઈ ભવ્ય, ગહન, ગંભીર સગીતના સૂરો પ્રગટાવતા, અફાટ તીરપ્રાન્તના ઉરમા સમાવા મથતાં મોજાઓને જાણે તે ગણી રહી હતી તે મોજાઓ સાથે તેને જુગજુગનુ સખ્ય હોય, તેમાના પ્રત્યેકને તે પિછાનતી હોય, અને જાણે દરેક તેને માટે પોતાની અતર્ગુહામા પ્રયત્નપૂર્વક છુપાવી, જતન કરી કોઈ ગૂઢ સંદેશ લાવતુ હોય એમ તેના મુખ ઉપરના ભાવ પરથી દેખાતુ હતુ ગઈ કાલે તેના પિતાએ તેને એક અજબ રહસ્ય કહ્યુ

" પેલા મોજાં ત્યા જરાક વળાક લેતા દેખાય છે ને તે ઝાંઝરીમા તારી મા ડૂબી ગયેલી. ત્યારે તુ દોઢ વર્ષની હતી. અને તારી માની મા પણ તારી માને દોઢ વર્ષની મૂકી ત્યાં જ

એક હોડી ઊંચી વળી જતા ડૂબી ગયેલી. આમ તારી મા અને તેની મા અને તેની મા એમ પાચ પેઢી સુધી બન્યું છે. એટલે દીકરી, તને આજે ચેતાવવા આ વાત કહું છુ કે તુ ગમે તે કરજે, પણ પાણીની ભાઈબંધી નહિ "

"પાણીની ભાઈબંધી નહિ!" કેવુ કારમું! પણ સ્નેહાળ પિતાને શે આઘાત લગાડાય? માછીકન્યા પાણીની ભાઈબંધી ન કરે તો કોની કરે? અને પેલું સ્થળ જ્યા તેની મા ડૂબેલી, જ્યા તેની માની મા ગયેલી તે તો તેની માનીતી ઝાંઝરી. ત્યાની મોજાંની રમત જોતા, ત્યાના પ્રચડ વમળો જોતા, તે ગાડીઘેલી બનતી. ત્યાં આગળ થતો મોજાંનો વળાંક જેટલો ભવ્ય તેટલો વિષમ હતો. રસિક લોકમાનસે જળસુદરીના પગનુ તે ઝાઝર હોય એવી કલ્પના કરી તેને ઝાઝરી નામ આપેલુ કેટકેટલી વાર તે એકલી પોતાના તરાપાને તેના અતર ઉપર નચાવતી, કૂદડી ફરાવતી લઈ જતી! કેટકેટલી વાર એકબીજા સાથે ગેલ કરતા, સતાકૂકડીની રમત રમતા મોજાંઓમાંથી ઊછળતા શિકરોને જાણે કોઈ નર્તકીની ઝાઝરીમાથી નીકળતા મોહક સૂરોની જેમ તેણે હર્ષથી વધાવી પોતાના અંગેઅંગમા પુલકિતતા અનુભવી હતી! અને હવે તો તે ઝાઝરીમા માતા અને માતામહીઓ સૂતી છે! એટલે તે તો તેનુ માનીતુ મોસાળ! કન્યા મોસાળે ન જાય? એ તે કેવુ! પણ રૂપાના મનમા એક વિચાર ચમક્યો

"પણ બાપા, મા, આજી ને આજીની આજી એ બધા પરણ્યા પછી ડૂબેલા ને?"

બાપે હકારસૂચક જવાબ આપ્યો.

"તો પછી હું પરણુ જ નહિ તો કેવુ? પરણુ તો ડૂબુ ને?"

"તુ તો ગાડી છે: સ્ત્રી કોઈ કુવારી સાભળી છે?"

" ના, હુ નહિ પરણુ, અને ઝાઝરીની ભાઈબંધી નહિ છોડુ," રૂપાએ હઠ કરી.

રૂપાના બાપને રૂપાની મા યાદ આવી. તેના મુખમાંથી નીકળેલું વેણુ તે ભાગ્યે જ પાછી ખેચતી આવી જ તેની હઠ, આવો જ તેનો દૃઢ આગ્રહ. તેણે જોયું કે રૂપાને ધમકાવીને કે બીજી કોઈ રીતે નહિ સમજાવી શકાય; એટલે તે વાત ભુલાવવા તેણે બીજી વાતો કાઢી પણ રૂપાને તો એ જ વિચાર આવતા હતાઃ " મા ઝાઝરીમા સૂતી છે તેમા જ મને તે રોજ બોલાવે છે, અને હવે બાપા કહે છે કે મારે ત્યા જવુ નહિ ! એ તે કઈ બને ? અને હવે મને પણ નિરાત થઈ દેવાને અને સોમાને હવે કહી દઈશ કે પરણવુ જ નથી "

આજે ગઈ કાલની એ ઘટના ઉપર વિચાર કરતી પોતાની પ્રિય ઝાઝરી ઉપર મીટ માડી રૂપા બેઠી હતી. દેવાને અને સોમાને તેણે આજે ઝાઝરી આગળ મળવાનુ વચન આપ્યુ હતુ તેની આખો કોઈ ગૂઢ દૃશ્ય જોઈ રહી હોય એવી લાગતી હતી વરુણ અને સૂર્યના આશીર્વાદના પરમપ્રસાદરૂપ તેની શ્યામતામાથી નીતરતી મોહક કાન્તિ તેના પ્રત્યેક અંગમાથી ઝરી તેના નામને સાર્થ-કરતી હતી. રૂપા સાચે જ રૂપા હતી ગામના એકેએક યુવાન એના સ્વપ્ના સેવતા. અનેક સ્ત્રીઓને એને પુત્રવધૂ બનાવવાના કોડ હતા પણ રૂપાની નજરમાં દેવો અને સોમો જ ઠરતા. બીજા બધા તરફ તો તે જોવાની પણ પરવા કરતી નહિ. એક દિવસે એક મોટી માછલી પોતાને ખભે નાખી, અને માથા ઉપર નાની-નાની માછલીઓથી ભરેલો એક ટોપલો ઉપાડી તે ચાલી આવતી હતી. દેવો પણ ખભે જાળ નાખી તે જ રસ્તે પાછળપાછળ આવતો હતો માથાથી પગ સુધી રૂપાના રૂપને તેની આંખ ધરાઈ-ધરાઈને પી રહી હતી માછલીના હલનથી રૂપાનું લૂગડું એક

બાજુ ખસી જતા કાંચળીના કસથી કટિ સુધીનું તેનુ અંગ નિહાળતા દેવાની આખમા હર્ષની લહરો ઊછળવા માંડી. રૂપાના કચ્છ હેઠળની ઝંધા અને પગની પિંડલીઓમા તેને અસહ્ય આકર્ષણ લાગવા માડ્યું. એવામાં રૂપાને ઠોકર વાગતા તેનો ટોપલો પડી ગયો. દેવો દોડ્યો. તેણે માછલીઓ બધી તેમા ભરવામાં રૂપાને મદદ કરી ઘડીકમા તે ટોપલામાં માછલી નાખે તો ઘડીકમાં રૂપાના મુખની સૌન્દર્યરેખા નિહાળે. રૂપા પણ દેવાના માસલ હાથ, તેના સુદઢ સ્નાયુ અને તેની ચપળતાને મુગ્ધ બની નિહાળી રહી હતી જ્યારે જ્યારે તે દેવાને કે સોમાને જોતી ત્યારે તેના હૃદયમાં ન સમજાય એવી લહરો ઊઠતી. તે બન્ને તેને ઘણા ગમતા, અને તેમની સાથે વાત કરવાના પ્રસગ મળતા તેને અપાર આનંદ થતો દેવાએ ટોપલામાં માછલી ભરતાભરતા કહ્યુ.

"રૂપા, તારુ નામ કોણે પાડેલુ ?"

"કેમ જે ?"

"જો હુ જાણુ તો તેને દોઢ મણની માછલી પકડી લાવી ભેટ આપુ."

"વાહ રે ! કેમ એટલુ બધુ !"

"તુ રૂપા જ છો તેથી" એમ કહી દેવાએ રૂપાં તરફ એક માર્મિક દષ્ટિ ફેંકી સહજ સ્મિત કર્યું રૂપાંના મુખ ઉપર લાલી આવી. તેણે આછુ સ્મિત કરતા કહ્યુ :

"ગાડો મા થા ગાડો દેવા, હુ કંઈ એ એવી નથી."

પણ દેવો એમ થોડો જ તેની વાત સ્વીકારી લે ? રૂપાંના ઉત્તરથી તેનો ઉત્સાહ અને તેની હિમ્મત બમણા થયાં.

"રૂપા આટલુ બધું રૂપ કોને માટે સાચવતી હશે ?" તેણે કહ્યું.

રૂપાંના હોઠ જરા બિડાયા. પણ મોંમાં આવેલો ઉત્તર ગળી જઈ તે સ્મિત કરતાં બોલીઃ

"પે . . . લી ઝાંઝરી માટે," એમ કહી તેણે દૂર ઝાંઝરી તરફ આંગળી કરી.

ઝાંઝરી જોડેની રૂપાંની ભાઈબંધી ગામમા સર્વ કોઈ જાણતું, એટલે દેવાને તેમાં આશ્ચર્ય ન થયું; પણ તેને જે જવાબ જોઈતો હતો તે ન મળ્યો આજે મળેલી તક તેને જતી કરવી ન હતી. વાત એમ હતી કે દેવો અને સોમો બન્ને બાળપણના પરમ મિત્ર. સગા ભાઈના કરતા પણ બન્નેનું એકબીજા ઉપર અપાર હેત બન્ને સાથે માછલાં મારવા જાય, સાથે તરવા જાય, સાથે હરેફરે અને દિવસમાં ઓછામાં ઓછો એક વખત તો સાથે જ જમે. યૌવનને ઊંબરે પ્રવેશ કરતા બન્નેએ મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ એક જ પ્રકારની સેવવા માંડી. જો એકને વહાણવટાનો વિચાર આવે તો બીજો સાથે ખરો જ, અને બીજાને જો માછલીઓ પકડવાના જ ધંધામા રચ્યાપચ્યા રહેવાનો વિચાર થાય તો તેના ભાઈબંધનો પણ તે જ વિચાર. બન્નેના ઉરમાં યૌવનની ઊર્મિઓ ઉછળવા માંડી. રૂપા બન્નેની પ્રેરણામૂર્તિ બની પણ સોમાને ખબર ન હતી કે દેવાનું ધ્યાન રૂપાંમાં હતું; અને દેવાને ખબર ન હતી કે સોમાને રૂપાં સિવાય અન્ય સ્વપ્નાં જ ન હતાં. આજે રૂપાને જોતાં દેવો ગાડો બન્યો. પોતાનો પ્રેમ જો રૂપા સ્વીકારે તો સોમાને એ આનંદભર્યા સમાચાર આપવા તેનુ હૃદય થનગની રહ્યું; પણ તેને ખબર ન હતી કે એ જ દિવસે સવારે સોમાએ રૂપાંને જાળ નાખવામાં મદદ કરતાં પોતાના પ્રેમની વાત કહી હતી રૂપાંએ તેનો જવાબ હકાર કે નકારમાં ન આપતાં એક મોહક સ્મિત કર્યું હતું. દેવાએ તક ન જવા દેતાં આગળ ચલાવ્યુ હતુંઃ

"રૂપાં, એક વાત કહું? તું ચિડાય તો નહિ?"

૫

એ વાત કઈ છે તે રૂપાં જાણતી હતી પણ તેને મોઢેથી સાંભળવામા જે મીઠાશ મળે તે તો જુદી જ ને! એટલે તેણે પોતાની લટમાથી નીતરતાં માછલીનાં પાણીનાં ટીપાં પોતાના લૂગડાના એક છેડા વડે લોતા કહ્યું.

"કહેને, એવી કેવીક વાત છે કે મને ચીડ ચડે?"

"રૂપા, તું મને ઘણી જ ગમે છે." બોલતા તો બોલાઈ ગયુ, પણ દેવાએ બીકથી પોતાની આખ ક્ષણભર મીચી દીધી. રૂપાના મુખ ઉપર હર્ષની અને લજ્જાની એક લહરી આવી ગઈ. દેવો ફરી હિમ્મત ભેગી કરી બોલ્યો·

"રૂપા, તારા બાપને કહુ કે મારી જોડે તારા વિવાહ કરે?"

રૂપાએ જરા પાછળ જોયુ અને જાણે કોઈને આવતા જોઈ ગભરાઈ ગઈ હોય તેમ બોલી· "દેવા, પેલા મકન ને કાનો આવે. ટોપલો ચડાવ સોમવારે તુ ને સોમો આ વખતે ઝાંઝરીએ તરાપો લઈ આવજો." એમ કહી માથે ટોપલો ચડાવી, ખભે માછલી મૂકી તે વીજળીની જેમ ત્યાંથી ચાલી નીકળી

રૂપાને ભારે મૂંઝવણ થઈ બેમાથી કોને હા પાડવી અને કોને ના પાડવી. દરિયામાં તરતા કોઈ મગરના મોંમા પોતાનો પગ સપડાય તોપણ અત્યારે તેને થતી હતી તેવી મૂંઝવણ કે તેવો ગભરાટ તેને ન થાય એમ રૂપાને લાગ્યું સોમાને હા પાડે તો દેવાને આઘાત લાગે અને દેવાને હા પાડે તો સોમાને આઘાત લાગે. પણ શા માટે એ બન્ને તેને ગમ્યા? શા માટે એક ન ગમ્યો? અને બન્ને ગમ્યા તોપણ ભલે, પણ એક વધારે અને બીજો સહેજ ઓછો એવું કેમ ન થયુ? જો એવુ હોત તો કેવી નિરાત થાત! પણ આનો રસ્તો શો? સોમવારે એ બન્નેને બોલાવ્યા

તો છે, પણ જવાબ શો આપવો? આ બધી મૂંઝવણમાં પડવા કરતાં બાપાને જ કેમ ન કહેવું? બેમાથી જેની સાથે તે વિવાહ કરે તેને પરણવું એટલે બીજાને આઘાત લગાડવાનુ પાપ પોતાને માથે તો ન રહે. પણ તેથી બીજાને લાગેલો આઘાત કંઈ ઓછો જ મટે? અને બન્ને ઉપર તેનુ અપાર હેત હતું તો પછી તેમને દુઃખી કેમ કરાય? એના કરતા તો બેમાથી એકેની સાથે પરણવું જ નહિ—કોઈની જ સાથે પરણવું નહિ, તો કેવું? પણ બાપા માને કેમ? તેની આ મૂઝવણમાં બાપા જ અચાનક વહારે આવ્યા અને તેણે તેને ઝાંઝરીમા તેની મા ડૂબ્યાનો ઇતિહાસ કહ્યો એ પ્રસંગ રૂપાને ઠીક ફાવી ગયો તેણે લગ્ન નથી જ કરવાં એવો નિશ્ચય કરી લીધો, અને આજે સોમવાર હોવાથી દેવો અને સોમો જરૂર આવશે તેની તેને ખાતરી હતી તેથી રાહ જોતી તે ઝાઝરી તરફ મીટ માંડી બેઠી હતી

*

રૂપાને ટોપલો ચડાવી દેવો સોમાને મળવા ગયો. સોમો ક્યારનો તેની જ રાહ જોઈ રહ્યો હતો. રૂપા સાથે બનેલી સવારની ઘટના તે દેવાને કહેવા તલસી રહ્યો હતો. દેવાને જોતા જ તેણે એ વાતની શરૂઆત કરી દીધી દેવાનુ મુખ સહેજ પડયુ, પણ જ્યારે દેવાએ પોતાની સાથે બનેલી ઘટનાની વાત કરી ત્યારે સોમાની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ. બન્ને મિત્રોને અત્યાર સુધી કોઈ દિવસ એકબીજા માટે ઇર્ષ્યા થઈ ન હતી. કદાચ કોઈ સરસ વસ્તુ એકની પાસે આવે તો બન્ને વહેંચી લેતા અથવા સહિયારી વાપરતા. પણ આ તો બન્ને એક જ છોકરીને ચહાતા હતા એનું શું થાય? દેવાએ કહ્યું:

"સોમા, તેં પહેલેથી કેમ ન કહ્યુ? જો હુ જાણતો હોત કે તું એને ચાહે છે તો મારા મનને પહેલેથી જ વારત"

"પણ તેં કેમ ન કહ્યું? હું પછી તેનો વિચાર પણ નહિ કરત," સોમાએ જવાબ આપ્યો.

"આપણે બન્નેએ જ ભૂલ કરી. બીજી કોઈ વાત નહિ અને એ જ આપણે એકબીજાથી છુપાવી એટલુ પાપ તો ખરું જ ને?"

"પણ હવે એનો ઉપાય શો?" સોમાને મૂઝવણ થતી હતી.

"ઉપાય નસીબ. પણ સોમા, જો તે મને પરણે તો તારે ખોટું નહિ લગાડવુ, અને તને પરણે તો મારે ખોટું નહિ લગાડવું. આપણે બન્ને ભાઈના ભાઈ જ રહેવા જોઈએ."

"જરૂર. એમાં કંઈ ફેર પડે જ નહિ. અને જો ભાઈભાઈ વચ્ચે તે ભેદ પડાવવા મથે તો મારું ચાલે તો હું તો તેને પણ કહી દઉં કે રસ્તે પડ પણ દેવા, એટલુ તો ખરું કે દુનિયામા રૂપાં તો એક જ જો તારા નસીબમાં તે હોય તો હું નારાજ નહિ થાઉં, પણ પછી બીજા કોઈને તો નહિ જ પરણું. પણ એક કોલ તારે મને આપવો પડશે."

"શો?"

"રૂપાંનુ પહેલું બાળક મને આપવું," સોમાએ કહ્યુ.

"કબૂલ અને જો તને પરણે તો તારે પણ રૂપાંનુ પહેલું બાળક મને આપવાનું"

"એમ કેમ?"

"કારણ કે મે તારા જેવો જ વિચાર કરેલો છે. તેમાં તું ને રૂપાં બન્ને હશો. મારી પાસેથી આજે રૂપાં ભલે તને લઈ જાય, પણ તમને બન્નેને સાથે લઈ ને તે આવવાનુ છે. તે મારું થાય એટલે બસ નિરાંત."

"મનોમન કેવા સાક્ષી છે!" જાણે માથા ઉપરથી કોઈ ભાર ઊતર્યો હોય તેમ સહેજ છૂટકારાનો દમ ખેંચતા સોમો બોલ્યો. "મને જે વિચાર આવે તે જ તને; અને તને જે વિચાર તે જ મને. એટલે પછી આપણે ચાહીએ પણ એક જ સ્ત્રીને એમા નવાઈ શી?"

આમ બન્ને મિત્રોનાં હૃદય સહેજ હળવાં પડચાં. બન્નેએ નસીબ ઉપર અને રૂપાં ઉપર પોતાની શ્રદ્ધા રાખી પોતાનાં મનને નિશ્ચિંત કરવા પ્રયત્ન કર્યો રૂપાએ સોમવારે મળવાનું વચન આપેલું હતું તે મુજબ આજે બન્ને જણા દરિયા તરફ આવી રહ્યા હતા. રસ્તામા સોમાને શંકા થઈ. તેણે પૂછ્યુ·

"દેવા, આપણે વચન તો આપ્યાં, પણ રૂપાને તો પૂછ્યું જ નથી. માન કે રૂપા તને પરણે અને તેના પહેલા બાળકને આપવાની ના પાડે તો ?"

"એવું તે કંઈ બને ? અને જો ના પાડે તો . . ." દેવાએ એ વાક્ય અધૂરુ જ રાખ્યું અને સુધારી લેતાં કહ્યું: "પણ એવી ભાંજગડમા પડવુ જ શા માટે ? તેને જ પૂછીશું. તે શું કહે પછી વિચાર."

રૂપાં ઝાઝરીનો જાણે સંદેશ સાભળી રહી હોય, જાણે જુગ-જુગના સખ્યની તેને તે વાત કરી રહી હોય તેમ દેવો અને સોમો આવ્યા ત્યારે ઝાઝરી પ્રતિ મીટ માડી બેઠી હતી. દેવાએ કહ્યું:

"રૂપા, તું નો હજી અહીં જ બેઠી છે તે તો ઝાંઝરીએ બોલાવ્યા હતા ને ?"

"હા, પણ થયું કે લાવ અહીં જ રાહ જોતી બેસું" પ્રભાતના ખીલતા સૂર્યના બિમ્બ સમુદ્રના લહેરાતા પાણીમાં પ્રતિબિમ્બિત થઈ રૂપાના ભરેલા મુખ ઉપર તેજસ્વિતાની છાટ ફેલાવી તેને વધુ આકર્ષક બનાવતાં હતા. સોમો અને દેવો બન્ને મુગ્ધ બની તે નિરખી રહ્યા સોમાએ વાત ઉપાડી

"રૂપાં, આજ તો તારે નક્કી કહેવુ જ પડશે. જો અમે બન્ને સગા ભાઈ જેવા છીએ. હુ ગાડો કે મેં પહેલાંથી દેવાને વાત ન કરી. દેવો પણ એવો જ ગાડો. પણ હવે તેનું શું થાય ? પણ

અમે ઠરાવ્યુ છે કે દુનિયામા રૂપા એક છે એટલે રૂપાનો વર પણ એક જ હોય. એથી અમારામાંથી જે રૂપાંનો વર થાય તેની બીજાએ અદેખાઈ નહિ કરવી અને રૂપાંએ પોતાનુ પહેલુ બાળક તેને આપવુ"

રૂપા આ સાભળી જ રહી ઘડીક ઉપર પોતે કરેલો સંકલ્પ જાણે સરી જતો ન હોય એમ તેને લાગ્યુ પોતે ન પરણવાનો વિચાર શા માટે કરેલો? કારણ કે બેમાથી એકને દુભવવા તે રાજી ન હતી પણ બન્નેને ના પાડે તો તેથી બન્નેને દુ ખ થવાનું. અને જ્યારે સોમાએ બાળકની વાત કરી ત્યારે પોતાના અ તરમાં ગલગલિયા થતાં હોય એમ તેને લાગ્યું. તર ગો તરફ જોતાં જાણે અસંખ્ય બાળકો પોતાના નાનકડા હાથ લંબાવી દોડતાં પોતા તરફ ધસી રહ્યાં હોય એમ તેને થવા માંડ્યુ. સકલ્પ કરતી વખતે આ વિચાર તો તેને આવ્યો જ ન હતો. એ સ કલ્પ તેનામાં રહેલ પત્નીત્વે કર્યો હતો; પણ તેનામાં રહેલું માતૃત્વ હવે જાગી ઊઠ્યુ. તેને કેમ મનાવી શકાય? ઘડીભર બાળકના મૃદુ સુખદ સ્પર્શની પણ તેને અનુભૂતિ થતી હોય એમ તેને લાગ્યુ, પણ રૂપા કોને હા પાડે અને કોને ના? એવામાં એકાએક તેના મનમાં એક વિચાર સ્ફૂર્યો. બન્ને પોતાને સરખા વહાલા હતા. એકની તે પત્ની થાય તો બીજાની બહેન બની તેને તે સુખી નહિ કરી શકે? અને તેમણે જ ઠરાવ્યું' હતું કે બન્નેએ ભાઈની જેમ જ રહેવું! વળી પહેલુ બાળક બીજાને આપવુ 'તેમણે શરત કરી, તો હું કેમ શરત ન કરુ?' એમ તેના મનમાં વિચાર સ્ફૂર્યો. તેણે કહ્યું:

"મારી પણ એક શરત છે. હુ પરાણુ તમારા બેમાથી ગમે તે એકને, પણ આપણે ત્રણે રહીએ સાથે એક મારો વર, બીજો મારો ભાઈ, પહેલું બાળક ભાઈનું. છે કબૂલ?"

બન્નેના મુખ ઉલ્લાસમા આવ્યા "કબૂલ, કબૂલ" એમ બન્ને સાથે બોલી ઊઠ્યા

ભાગ્યદેવી કોના ઉપર પોતાનુ સ્મિત વરસાવે છે તેની બન્ને મિત્રો ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોવા લાગ્યા રૂપા પાછી મૂંઝવણમા પડી. બન્ને મિત્રોનાં ઉરનો ભાર તો હળવો થયો, પણ રૂપાની મૂઝવણ ઓછી થઈ ન હતી. કોને પસદ કરવો? પોતાની મૂઝવણ ઉકેલવા તે દૂર દૂર સમુદ્ર તરફ દૃષ્ટિ ફેકતી વિચારમા ડૂબી ગઈ. એવામા ઝાઝરીનો ખ્યાલ આવતા એક વિચાર તેના મનમા ચમક્યો તે બોલી

"તમે બન્ને મને સરખા વહાલા છો એટલે હુ કઈ નક્કી ન કરું ઝાંઝરી જે કહે તે મને કબૂલ; અને ઝાઝરી કહે તે મારી માએ કહ્યા બરોબર છે. તમારા બેમાથી તરવામાં ઝાઝરીએ જે પહેલો પહોચે તે મારો વર, બીજો મારો ભાઈ"

બન્ને મિત્રોના મુખ આનદથી ખીલી ઊઠ્યાં. બન્નેએ શરત મજૂર રાખી. તરત જ કપડાં ઉતારી બન્ને સમુદ્રમા પડ્યા. ઘડીકમાં તો ઊછળતાં મોજાંઓ ઉપર તેમના હૃદય હિચકા ખાવા મડ્યાં. રૂપાં તેમને જોઈ રહી. કેવી ત્વરિત ગતિથી બન્ને તરતા હતા! દૂર કોઈ શિકારને જોતાં જાણે કોઈ વનરાજ ફાળ ભરતો હોય, જાણે કોઈ ધનુષ્યમાથી છૂટેલું તીર પોતાના ગૌરવની ઝાંખી કરાવતું ચાલી જતુ હોય તેમ બન્ને મિત્રો ઝાઝરી પ્રતિ મીટ માડી વામ ભરી રહ્યા હતા ઘડીમાં દેવો ઊછળતાં મોજાં ઉપર ઝૂલતો માલમ પડે તો ઘડીકમા સોમો એમાથી કોણ પહેલું પહોચશે? રૂપાની છાતી ધડકવા માડી પ્રાપ્તિના આનદ કરતાં ગુમાવવાની તેને વધુ ચિંતા થઈ. આજે એકને તે મેળવે છે તો બીજાને તે ગુમાવે છે એમ તેને થયુ. પણ પાછો તેના મનમા વિચાર આવ્યોઃ "શુ સ્ત્રી પત્ની બનીને જ પોતાનો બધો પ્રેમ દર્શાવી શકે? બહેનનો પ્રેમ કંઈ

ઓછો છે ? મને જો ભાઈ હોત તો તેને કેવા લાડ લડાવત ! તે થાકીને આવે તો કેવી તેને માથા ઉપર હાથ ફેરવતીફેરવતી ઉંઘાડી દેત ! હાશ ! આજ કેવી નિરાંત થઈ ! બન્નેને આજ મારા કરીશ.' ગમે તેમ કરી પોતાના મનનુ તેને સમાધાન કરવુ હતું સોમો અને દેવો દૂર વિસ્તરતા સમુદ્રપટ ઉપર માત્ર બે બિંદુ જેવા દેખાવા માડ્યા. હવે તો તે બિંદુઓ પણ દેખાય ન દેખાય એવા બની ગયા. બેમાંથી ઝાઝરીએ કોણ પહેલુ પહોચશે તે કહેવું મુશ્કેલ હતુ બન્ને અત્યત કુશળતાપૂર્વક અને ત્વરાથી તરતા હતા. દેવાએ સોમા તરફ જોઈ કહ્યુ:

"આજે ઝાઝરી ગાડી થઈ લાગે છે. આટલે લાબે સુધી તેનો ઓથાર તો કોઈ દિવસ જોયો ન હતો."

"એ તો એમ જ લાગે," સોમો બોલ્યો. "આટલા દિવસ સુધી કોઈ દી રૂપા થોડી જ આપણુને જોતી બેઠી હતી ?"

"એ તો ખરું, પણ ભમરી આજે આમ ખેચે છે કેમ ?"

"જો તુ આમ વાતે ચડશે તો પાછળ રહી જશે. દેવા, ભર તો વામ, જો પેલી ઝાંઝરી દેખાય." એક મોજાં ઉપર ચડતાં દૂર આગળી ચીંધી સોમો બોલ્યો. તેણે જોરથી વામ ભરવા માડી દેવાને આજનો પ્રવાહ બરોબર ન લાગ્યો. તેણે જોયું કે ઝાઝરી હેઠળના ખડકોથી થતી ચાદરનો ઓથાર તેમને હફાવી રહ્યો હતો. એટલે ગાંડા બનીને તર્યે જવામા જોખમ રહેલું હતુ ઝાઝરીએ પહોંચ્યા પછી પાછુ કિનારે જવાનુ તો ઊભું જ હતુ દેવો આમ વિચારે ચઢ્યા એટલામા સોમો દસેક વામ તેનાથી છેટો પડી ગયો દેવાએ તેને પકડી પાડવા સપાટાભેર વામ ભરવા માંડી સોમો જોરથી આગળ ધપ્યે જ જતો હતો દેવો તેને પકડે ન પકડે તેટલામા તો તે ઝાઝરીના પ્રચડ વમળમા

ગરક થઈ ગયો. અતિ ઉત્સાહમાં સોમાએ અવળી દિશામાં વામ ભરી અને ઘુઘવાટ કરતી ઝાંઝરીએ એક વખત તેને નીચે દબાવી ધક્કો મારી પાછો ઉપર ઠેલ્યો. દેવો ગભરાઈ ગયો. રૂપાં તેણે ગુમાવી પણ તેના સોમાને ઝાઝરી લઈ લેવા મથતી હતી તે કેમ બને ? તેણે બૂમ પાડીઃ

"સોમા, રૂપાં તારી. તું મોઢું આમ ફેરવ, નહિ તો ઝાંઝરી તને ગળી જશે."

પણ જવાબ આપવા જેટલા સોમામાં હોંસકોંસ ક્યાં રહ્યા હતા ? તે તો ઝાઝરીના વમળમાં ઘૂમરી ખાઈ રહ્યો હતો. દેવો ત્વરાથી સોમા પાસે પહોંચ્યો. સોમો લગભગ ડૂબી રહ્યો હતો. પોતાના ડાબા હાથ ઉપર તેણે તેને ટેકવી લીધો ઝાઝરીને પોતાનું શરીર સોંપી તેના ઉર ઉપર કૂદડી ફરતાં તેણે થાક ઉતારવા માંડ્યો સોમાની મૂર્છા દૂર થઈ. તે દેવાને બાઝી પડ્યો.

"દેવા, રૂપાં તારી"

"એ તે કંઈ બને ? જીવને જોખમે તેં ઝંપલાવ્યુ. તું પહેલો આવ્યો, એટલે શરત પ્રમાણે રૂપાં તો તારી જ."

"ના, પણ તું ન હોત તો તો હું તો ડૂબી જ જાત ને ! એટલે આ તો મારી બીજી જિંદગી હુ રાજીખુશીથી રૂપાં તને આપું છુ."

"ચાલ ચાલ, આમ ગાંડા ન કાઢ રૂપાં રાહ જોતી હશે."

એમ કહી દેવાએ ઝાઝરીમાથી નીકળવા વામ ભરવા માંડ્યાઃ થોડીવારમાં બન્ને કિનારે આવી પહોચ્યા. રૂપાના મુખ ઉપર ઉત્સુકતા ભરી હતી. બન્ને મિત્રો એક બીજાની બાથે વળગી રૂપાં પાસે આવ્યા.

"કોણ મારો ભાઈ ને કોણ મારો વર ?" રૂપાંએ હસતાં હસતા પૂછ્યું.

બન્ને મિત્રો બીજાં તરફ આગળી કરી સાથે બોલી ઊઠ્યાઃ " આ. "

રૂપા હસી પડી " અરે ! વાહ !—" પણ તે આગળ બોલે તે પહેલાં દેવો બોલ્યો.

" રૂપા, તારી શરત શી હતી ? જે ઝાંઝરીએ પહેલો પહોચે તેને તુ પરણે, ખરુ ને ? સોમો પહેલો પહોચ્યો હતો એટલે તે તારો વર "

" નહિ રૂપા, એણે પૂરી વાત નથી કરી. હુ પહેલો પહોચ્યો ખરો, પણ ડૂબી ગયો, અને દેવાએ મને કાઢયો એટલે જીત તો દેવાની જ. "

રૂપાં મૂંઝાઇ. જે વસ્તુ પોતે ટાળવા મથતી હતી તે જ પાછી પોતાને માથે આવી. પણ આટલે સુધી આવી હવે કેમ હાર કબૂલ કરાય ? તેણે તરત જ પાસે પડેલુ એક ઠીકરુ ઉપાડયુ અને બોલી. " બોલો, લીલ કે સૂક ? "

" બોલ સોમા, લીલ કે સૂક ? " દેવાએ પૂછ્યુ. " તારી લીલ તો મારી સૂક "

સોમાએ કહ્યુઃ " ભલે મારી લીલ ત્યારે રૂપા, ઉછાળ ઠીકરી."

રૂપાએ ઠીકરી ઊચે ફેંકી—જાણે પોતાનુ હૃદય કોઈએ ઊંચે ફેકયુ હોય એમ બન્નેને લાગ્યુ. ત્રણે જણ પડેલી ઠીકરી તરફ દોડી ગયા. રૂપાં દેવાના ગાલ ઉપર સહેજ ટપલી લગાવતા બોલી ઊઠી

" લીલ ! ભાઈલા ! " કેવો મધુર સ્પર્શ ! કેવા મધુર શબ્દ ! તે હસતા હસતા આગળ બોલીઃ " ભાઈલા, તે મને વર સારો શોધી આપ્યો હોં. ચાલ આપણે ત્રણે ઝાંઝરીને પગે લાગવા જઈએ—ભાઈ, બહેન ને બનેવી "

બન્ને મિત્રોના હૃદય ભારે હતાં, પણ રૂપાંની સરળતાથી, તેના ઉલ્લાસથી તેમના મુખ ઉપર સહેજ સહેજ પ્રફુલ્લતા દેખાવા માંડી. સોમાના મનમાં વિચાર આવ્યો : "બબ્બે વખત મારું જ નસીબ ખૂલ્યું એટલે દેવને એ જ ગમે છે એમ જ માનવું ને ?" અને દેવાના મને પણ એવી જ દલીલ કરી દેવાને બહેન ન હતી રૂપાનો મૃદુલ સ્પર્શ કેવા સુખદ હતો ! શું પત્ની જ લાડ લડાવી શકે ? બહેન તેવા લાડ નહિ લડાવે ?—દેવો પોતાના મનનું સમાધાન કરતો હતો. તરાપામા ત્રણે બેઠા. રૂપાંએ દેવાની પાસે બેસતા સોમા તરફ જોઇ કહ્યુ·

"અમે ભાઈબહેન ભેગા હઈએ ત્યારે સાથે બેસવાનો તારો હક નહિ" હલેસું તેના તરફ ફેંકતાં કહ્યું· "લે હંકાર."

સોમો હસી પડચો. "વાહ ભાઈ, હજી પરણી તો છે નહિ અને આજથી જ રોફ લગાવવા મંડી હા, ·ભાઈ, તારો ભાઈ પહેલો અને પછી હું."

"વર તો પીટચા મારે પણ ખરા પણ ભાઈ તો ભાઈ જ !" રૂપાંએ આખ નચાવતા કહ્યું: "જો પેલી ઝાંઝરીમા મારી મા દેખાય કેવી તે અમને બન્નેને જોઈ રાજી થાય છે !"

દેવાનો વિષાદ ઓછો થયો રૂપાનો સુંવાળો હાથ તેના હાથમા હતો. તે ઉપર પોતાની આંગળીઓ ફેરવતોફેરવતો તે બોલ્યોઃ "રૂપાં, તારું પહેલુ બાળક મારું હો !"

"અને ભાઈલા, તારા બધા બાળક મારાં, હો." રૂપાં લાડ કરતાં બોલી. તેની આખમાંથી દેવા માટે અપાર સહાનુભૂતિ અને વાત્સલ્ય ઝરી રહ્યાં હતા

"પણ હું પરણુ તો ને ? બહેન જેવી બહેન તુ મને મળી તેના હેન આગળ બૈરીનું હેત શું ?"

"નહિ ભાઈ, મારે તો ભાભી જોઈએ. તમે બન્ને સહેરે

જજો અને અમે બન્ને નણંદભોજાઈ રોજ તમારી રાહ જોતા દરિયાદાદાની આરતી ઉતારશુ "

રૂપા સાથે દલીલ કરવી એ મુશ્કેલ હતુ એટલે દેવાએ વાત બદલી

" રૂપા, પણ તુ યે જબરી હો. ઝાઝરીમા તો મોટાંમોટાં વહાણ પણ તૂટે, ને તે અમને ત્યા જ મોકલ્યા ! "

અને ત્રણે ઝાંઝરી તરફ કુતૂહલ, ઉત્સાહ અને ભયથી જોઈ રહ્યા

*

રૂપા અને સોમાનું લગ્ન થયુ. દેવાએ તે દિવસે બને તેટલું હસતુ મોઢું રાખવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેના અંતરમા ઊંડેઊંડે તે ન સમજાવી શકે તેવો વિષાદ હતો. જાણે પોતે કોઈ અમૂલ્ય વસ્તુ ગુમાવી ન હોય એમ તેને લાગ્યુ. તે વિષાદ ઉપર વિજય મેળવવા, સોમાના સુખમા પોતાનુ સુખ જોવા તેણે અનેક પ્રયત્ન કર્યા રાત્રે મોડે સુધી તેને ઊંઘ ન આવી. તેને રૂપાંના ને રૂપાંના જ વિચાર આવતા મોડી રાતે તે ઊંઘ્યો. તેને એક સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે સોમો અને પોતે તરતા તરતા ઝાંઝરી તરફ જઈ રહ્યા હોય એમ તેને લાગ્યું. ઝાઝરીમાથી કોઈ મધુર સંગીત ઝરી રહ્યુ હતુ. આખો સમુદ્ર એ ગાનથી ઊછળતો હતો. આકાશમાં સૂરજથી ડરી છુપાઈ ગયેલા તારાઓ પણ જાણે એ સગીત સાંભળવા તલસી રહ્યા હોય તેમ તેજની એ જાળની આરપાર ડોકિયા કરવા મથતા હતા. સોમો બોલ્યો

" દેવા, આવુ તો કદી ન જોયેલુ. એ કોણ ગાતુ હશે ? "

" મને પણ એ જ વિચારો આવે છે. કોણ ગાતુ હશે એ ? "

" તુ ગમે તેમ કહે, પણ મને તો લાગે છે કે ઝાંઝરીમા આજ કોઈ દરિયાપરી આવી આ ગીત ગાઈ રહી છે. કોઈ માનવીનો આવો સૂર નહોય. "

એવામા ઝાંઝરીમાંથી કોઈનો મીઠો ટહુકો રણુક્યોઃ

"દેવા, આમ તો જો!"

દેવાની આંખ ચમકી. મોજાં ઉપર ચઢી તેણે ઝાંઝરી તરફ નજર નાખી. તેણે શું જોયું? ઝાંઝરીના ઉર ઉપર હિલોળા લેતી રૂપાં ગાન ગાતી, હાથની અંગૂલિઓ વડે ઇસારા કરી તેને બોલાવી રહી હતી. તેનો ભરેલો ચોટલો તેના ખભા ઉપર વિખરાઈ પડ્યો હતો અને ઘડીકમાં મોજાં સાથે તો ઘડીકમાં તેના ગાલ સાથે રમત કરતો હતો. તેના કાનમા બે નીલમ ઝૂલતા હોય એવી બે નાનકડી માછલીઓ લટકતી હતી. આવી માછલી તો દેવાએ કદી પણ ન જોયેલી. કેટલી બધી નાની અને કેવી રૂપાળી! રૂપાંના મુખ ઉપર કોઈ અપૂર્વ કાન્તિ ચમકતી હતી. દેવો ગાંડો બની એ અદ્દભુત દૃશ્ય નિહાળી રહ્યો. ફરીથી ઝાંઝરીમાથી ટહુકો આવ્યો·

"દેવા, તું મારો જ છે હો."

દેવો ગાંડાની જેમ આગળ ધપ્યો. તે એકદમ રૂપાની નિકટ આવી પહોંચ્યો. આ તે માનવી કે કોઈ દેવકન્યા! આવું રૂપ! આવું તેજ! અને આટલાં સ્નેહાર્દ્ર નયન! એવામાં દેવાને જાણે કોઈ કિનારે બોલાવી રહ્યુ હોય એવો ભાસ થયો સોમાએ બૂમ પાડી

"દેવા, હું ડૂબું છુ" દેવો ગભરાયો. તેણે પાછળ જોયુ સોમો તરફડિયાં મારી રહ્યો હતો. તે દોડ્યો. ફરીથી રૂપાનો અવાજ આવ્યોઃ

"દેવા, તું મારો જ છે હો તારી હું અહીં રાહ જોઈશ. વહેલો વહેલો પાછો આવજે."

દેવાથી ઝાંઝરી તરફ જોયા વિના નહિ રહેવાયુ, પણ રૂપા ક્યા? ઝાઝરી ઘુઘવાટ કરી રહી હતી અને કોઈ એક મોટી માછલી પાણીમાથી ઊંચે ઊડી પાણીમા પાછી સમાઈ ગઈ. તે વધુ વિચાર કરે તે પહેલાં તો—

"કેટલુંક ઊંઘવું છે, ભાઈલા ! કેમ બહુ હસતો હતો અને પછી ડૂસકાં ભર્યાં?" એમ કહેતી રૂપાં તેને માથે હાથ ફેરવી રહી હતી સોમો તેની બાજુમા બેઠો હતો.

"આમ તું ડૂસકા ભરે તે મને ગમે? જો ગાબડી ટાઢી પડી જશે આજ તો તુ પેલી કહેતો હતો ને તેવી દોઢ મણની માછલી મારે માટે તારે લાવવાની છે. મોડું કરે તો પછી ભરતી ઊતરી જશે ચાલ, ઊઠ તો" એમ કહી તેણે વહાલથી દેવાને ઉઠાડ્યો. આખો દિવસ તેને તે સ્વપ્નના ને સ્વપ્નના જ વિચાર આવ્યા દેવા એ સ્વપ્ન કદી પણ ભૂલી શક્યો નહિ

રૂપાને એક છોકરી અવતરી દેવાના ખોળામા તેણે તેને મૂકી દીધી. "ભાઈલા, નામ પાડ એ તારી"

દેવાએ નામ પાડ્યુ મીઠી. મીઠી વરસ દહાડાની થઈ એટલામા તો દેવા સાથે એવી હળી ગઈ કે રૂપાં પાસે પણ તે માંડ જતી. જ્યારે ભૂખી થાય ત્યારે જ રૂપાં તેને યાદ આવતી. દેવાના સ્વપ્નમા હવે મીઠી સિવાય બીજું કંઈ જ ન હતુ મીઠીના આગમન પછી રૂપા જરા ઢાવકી બની પહેલાંની જેમ હવે તેનાથી ઝાંઝરી સાથે વારંવાર રમત થઈ શકતી નહિ જો તે કદી બહાર ગઈ હોય અને જરા મોડું થાય તો દેવાનો ઠપકો ઊભેલો જ છે એમ તેની ખાતરી હતી. પણ રૂપાનો પ્રાણ કેટલીક વખત અશાન્ત બની જતો. જાણે ઊંચો હાથ કરી ઝાંઝરી પોતાને બોલાવી રહી હોય અને પોતાની પ્રિય ઝાંઝરીને ભૂલી જાણે પોતે કોઈ મોટો અપરાધ કરી રહી હોય એમ તેને લાગતું એક દિવસ પૂનમની ચાંદની ખીલી હતી. પોતાની ઝૂપડીમાથી દૂર સાગર પર લહેરાતી ચાંદનીનો રૂપેરી પટ તેણે જોયો. તે જોતા રૂપાની આંખ ચમકી આવી ચાંદનીમા પોતે ઝૂપડીમાં બેસી રહી હતી તે વિચાર આવતાં તેને શરમ આવી. જાણે કોઈ ધોયેલું અંબર પાથર્યું હોય તેમ શરદનું

નિર્મળ આકાશ, તેમાં હંસની જેમ તરતો પૂનમનો ચંદ્ર અને રૂપેરી અમ્બરવાળો નીલઘેરો સમુદ્ર છોડી ઝૂંપડીમા બેસે તે રૂપાં શાની ? રૂપાએ સોમાની થાળીમાં રોટલો નાખતા કહ્યું

" સોમા, ઝાંઝરી બોલાવે. "

" આજ નહિ રૂપા, થાક તો એવો લાગ્યો છે ! તુ કે' તો સવારે વહેલા ઊઠી જઈશું. "

" જા, તું તો એવો જ રહ્યો. મહેરામણ કેવો નાચે છે ! "

" સોમો સાગર તરફ જોઈ રહ્યો. સાચે જ આવી રૂપાળી રાતે તો સાગરના ઉર ઉપર હેરિયાં જ ખાવાં જોઈએ. તેને લાગ્યુ કે રૂપા તેને અરસિક લેખશે. એટલામાં દેવો આવ્યો. નેણે જાળ ઝૂપડીના એક ખૂણામા નાખી ઘોડિયા તરફ નજર નાખી. મીઠી શાન્ત નિદ્રામાં હતી. એક મા જેમ નીચે નમી પોતાના બાળકને વાત્સલ્યભર્યા નયને નિહાળી રહે તેમ તેણે ઘોડિયા ઉપર ઝૂકી તેને નિહાળી. રૂપાં બોલીઃ " ભા, કેમ આજ આટલો મોડો ? "

" મીઠીને માટે છીપલાં ભેગાં કરતો હતો. "

" તું તો એવો જ ગાંડો રહેવાનો ક્યારનો રોટલો ટાઢો પડી જાય છે તેનું તો તને ભાન જ નહિ "

તેણે બન્નેને જમાડ્યા રૂપાએ દેવાને કહ્યું. " ચાલ, ઝાંઝરીએ જઈએ "

દેવાએ ડોકું ધુણાવ્યુ -"મારે મીઠી માટે છીપલીનો હાર કરવો છે."

" ગાંડો ન થા દેવા તુ તો તદ્દન બૈરાં જેવો જ થઈ ગયો " રૂપાંને થયું કે દેવાને ચિડવવાથી તે તૈયાર થશે

" તું તારે ગમે તે કહે. હુ નહિ આવુ. અને આવી રાતે દરિયામા વરવહુ એકલા રૂડાં; ચાલ હું તમને વળાવવા આવું પણ, મોડું નહિ કરતાં મીઠી જાગે તે પહેલા આવી રહેજે "

રૂપાંએ ઘણી મહેનત કરી પણ દેવો એકનો બે ન થયો.

સામાએ અને રૂપાંએ તરાપો હંકાર્યો. દેવો અમીભર્યાં નયને એ તરુણ ઉમળકાભર્યાં દંપતીને જોઈ રહ્યો. જ્યાં સુધી નજર પહોંચે ત્યા સુધી એ રૂપેરી પટા ઉપર સરતા તરાપાને તેણે જોયા કર્યો. એકાએક તેના અંતરમાં જાણે કોઈ બોલી ઊઠયુ·

" દેવા, ખોટું થયુ તુ કેમ સાથે ન ગયો ? "

મીઠી દોઢ વર્ષની થઈ હતી તે તેને યાદ આવ્યું. દેવાએ તરત જ બીજો તરાપો હંકાર્યો. સપાટાભેર તેણે તેને ઝાઝરી તરફ વાળ્યો. પણ આ શું ? તેનું હૃદય ધ્રૂજી ઊઠયું તેની આંખે અંધારાં આવ્યા. સોમો કયા ? રૂપા કયા ? તરાપો ઊંધો વળેલો હતો અને મોજાં ઉપર આમતેમ અથડાતો હતો. તેણે બૂમ પાડીઃ " સોમા ! રૂપાં ! " જાણે ઝાઝરી અટ્ટહાસ્ય કરી જવાબમાં કહી રહી હોયઃ " સોમા ! રૂપા ! " એવો તેને ભાસ થયો દેવો અકળાયો. તેણે આખી ઝાઝરી ખૂંદી જીવને જોખમે તેણે ઝાંઝરીની એકેએક ચાદર તપાસી. પણ તેનો સોમો અને તેની રૂપાં કયાં ? દેવાને જીવન અકારું લાગ્યુ. તેણે પણ ઝાંઝરીમાં પડતું મૂકવાનો વિચાર કર્યો, પણ મીઠી તેને યાદ આવી તે કદાચ ઊઠી હશે. ઝૂપડીમા ભૂખે એકલી રડતી હશે તેના હૃદયમાંથી નિરાશાની—અસહાયતાની એક આહ નીકળી ગઈ. તેણે તરાપો કિનારા તરફ વાળ્યો.

શાન્ત નીરવ ઝૂપડીમા મીઠી તેની ઝોળીમાં શાન્તિથી ઊંઘી રહી હતી. નિશ્વાસભર્યા ઉરે દેવો તેને જોઈ રહ્યો. વેદનાથી ભરેલી પોતાની દૃષ્ટિ એકવાર દૂર તેણે ઝાંઝરી તરફ ફેંકી અને પછી તરત જ મીઠીને ઝોળી સમેત પોતાની છાતી સરસી દાબી તેના નાજુક ગાલ ઉપર તેણે એક ગાઢ ચુબન કર્યું બહાર ભગ્ન હૃદયના વિખરાયેલા તારની જેમ ચદની વેરાયેલી પડો હતી, ને દૂર ઝાઝરી તેનું અગમ્ય એવુ ઘેરું ગાન ગાઈ રહી હતી.

*

બાબાજાન

સબજેલને દરવાજે પોલીસવાન આવી ઊભું રહ્યું. મારી આજુબાજુ બેઠેલા બે પોલીસો પહેલા ઊતર્યા. મારી સાથેના અમલદારે હસીને કહ્યુઃ " મિ. મહેતા, તમારુ મદિર આવી પહોંચ્યુ " જવાબમાં મે સ્મિત કર્યું એ 'મદિર' શબ્દ પાછળ કઈ કટાક્ષ છે કે કેમ તેનો હુ વિચાર કરતો હતો એટલામા તો તે કુશળ પોલીસ ઑફિસર તરત મારા મનના વિચાર કળી ગયો, તેથી તેણે તરત જ ઉમેર્યું.

" તમને એમ લાગ્યુ, મિ. મહેતા, કે હુ તમારી મશ્કરી કરું છુ ? જો એમ હોય તો ખરેખર મને ઘણું દુ:ખ થશે. આ તો તમે જેલને મહેલનુ નામ આપ્યું છે, અને મને એ ગમ્યું છે, એટલે મેં કહ્યુ "

પણ તેમને લાંબો ખુલાસો કરતા અટકાવી મેં હસીને કહ્યુઃ " ના, ના, મને જરાય ખોટુ નથી લાગ્યુ હુ તો માત્ર એટલુ જ ઇચ્છુ છું કે તમને પણ એક દિવસ એ સાચેસાચ મદિર જેવુ લાગે."

પણ અમારો આ વાર્તાલાપ એટલેથી જ અટક્યો. સબજેલનો દરવાજો ઊઘડ્યો, અને પેલા પોલીસ અધિકારીના હાથમાંથી હું હવે જેલરને હવાલે થયો.

જેલપ્રવેશનો મારો પ્રાથમિક વિધિ ચાલતો હતો એટલામાં નરીમાન આવ્યા. તેમણે મને હલમલાવ્યો, જોરથી હસ્તધૂનન કર્યું અને બોલ્યા

" કંઈ તકલીફ તો નથી પડીને, મુકુન્દભાઈ ? "

' તમારી વ્યવસ્થામા કંઈ મણા હોય ? " મે હસતાહસતા જવાબ આપ્યો.

નરીમાન જોડે અમારે એક પ્રકારનો કૌટુમ્બિક સંબધ હતો એમ કહુ તો ચાલે અમે બન્ને ભિન્ન—બલકે વિરોધી ક્ષેત્રમા હતા એમ છતા અમારી વચ્ચે એક પ્રકારની મીઠી મૈત્રી હતી નરીમાન પોલીસના ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડંટની પદવી પર હતા. અમે બન્ને સાથે ભણતા હતા ત્યારથી અમારો સંબધ અત્યાર સુધી અખડ રહ્યો હતો. નિશાળમાં રમતગમતોમાં તેમનો નંબર ત્રણે ઊંચો હતો તેમને વાચવાનો પણ ઠીક શોખ હતો; પણ મોટે ભાગે ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓના થોથા જ તે ઉથલાવતા તેમાં તેમને પારવિનાનો રસ પડતો અને વારંવાર કહેતા કે " ડિટેક્ટિવનો ધંધો સૌથી સારો " નાનપણથી સેવેલા સ્વપ્ન આજે તે સિદ્ધ કરી રહ્યા હતા 'ક્રિમિનોલોજી' તેમનો માનીતો વિષય પોતાના એ વિષયમા પ્રગતિ કરવાની તક મળે તેથી તેમણે સરકારી નોકરી સ્વીકારી હતી કેટલીક વખત અમે ચર્ચામા ઊતરી પડતા ત્યારે તે કહેતા:

" તમારું પોલિટિક્સ તો આજે છે અને કાલે નથી; પણ ગુના કરવાની વૃત્તિ તો માણસજાતમા અનાદિ અને અનન્ત છે. તેમાથી માણસજાતને જેટલી ઉગારાય તેટલી ઉગારવી એ મતનો હું છું અને તેને મે મારું જીવનકાર્ય બનાવ્યું છે આજે આ સરકાર મને મારા કાર્ય માટે અનુકૂળતા કરી આપે છે એટલે હું તેની પડખે ઊભો છું. એમાં મને નથી લાગતુ કે મારી જાતને છેતરવા જેવુ કે કોઈ પણ રીતે શરમાવા જેવુ કાર્ય મેં કર્યું હોય."

આ દલીલ કેવળ વાગ્વિનોદ અર્થે ન હતી એમ હું સહેજે જોઈ શકતો, અને જે વસ્તુ અંતરમાંથી ઊઠતી હોય તેને તર્કોની પરંપરાથી ચૂંથી નાખવી તેને હું પાપ લેખતો હોવાથી તેમણે માની લીધેલા સ્વર્ગને તોડવા મેં કદી પણ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો પણ હું હસીને તેમને પૂછતો.

"કહો ત્યારે તમારા ક્રિમિનોલોજીના શાસ્ત્ર પ્રમાણે મને તમે ક્યા મૂકશો? વ્યવસ્થિત સરકારનો હરકોઈ કાયદો—પછી તે સારો યા નરસો—તોડવો એ 'ક્રાઈમ' (ગુનો) થયો તો તમારી લેબોરેટરી(પ્રયોગશાળા)મા મારુ સ્થાન ક્યુ?"

એટલે તરત જ તે હસતા અને કહેતા 'તમે તો ઍબ્નૉર્મલ ટાઈપ (અસાધારણ પ્રકાર)ના ગુનેગાર છો મારુ શાસ્ત્ર તમારા પૂરતું તો અપૂર્ણ જ"

આમ અમે બન્ને એકબીજાને સારી રીતે સમજતા હતા અને તેથી અમારો સંબંધ અત્યારસુધી સરસ રહ્યો હતો. તેમા રજની તો નરીમાન સાથેના સંબંધમાં મારાથી પણ એક ડગલું આગળ ગઈ હતી નરીમાનની પત્ની પેરીન તેની ખાસ બહેનપણી વળી રજની દરેક બાબતમા રસ લે; એટલે એક બાજુથી નરીમાન જોડેનો મારો સંબંધ અને પેરીન જોડેનો તેનો સંબંધ એ બેવડા સબંધનો લાભ લઈ નરીમાનની પ્રવૃત્તિઓમા પણ તે ઊંડો રસ લેતી. આવા નાજુક સબંધમાં મારી ગિરફતારીની ઘટના નરીમાનને સાલે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય? હુ ન જાણુ તેમ અત્યાર સુધી તેમણે મારી ગિરફતારી અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિથી ઠેલી હતી મને એ સબધી સહેજ વહેમ પણ ગયેલો; પણ પ્રમાણ વિના મારાથી તેમને કેમ કઈ કહી શકાય? પણ અંતે તેમના ઉપરીનો હુકમ આવ્યો અને મારી ગિરફતારી તેમને કરવી પડી. તે પહેલાં તેમણે રજનીને એ વાત કરેલી. રજની તો એ સાભળતા હર્ષથી ખીલી

ઊઠી હતી, પણ નરીમાનનુ મુખ પડેલુ હતું. એટલે રજનીએ "તમે છો એટલે પેલા તમારા પીટચા સિપાઈઓ તો સખના રહેશે ને ?" એમ વિનોદ કરી તેને હસાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. અત્યારે નરીમાન મારી સગવડઅગવડ તપાસવા અને સાથે રજની સંબધી મારે કઈ ચિંતા ન કરવી એમ કહેવા આવ્યા હતા.

પાએક કલાક વાત કરી મને કોઈ પણ જાતની અગવડ ન પડે તેનુ ધ્યાન રાખવા જેલરને કહી નરીમાન ગયા.

ઘણા દિવસનો થાક ઉતારવાની આજે તક મળી છે એમ રાજી થતોથતો હુ જેલની મારે માટે નક્કી કરેલી કોટડીમાં દાખલ થયો, પણ ધરપકડની ધમાલ, આજુબાજુનો ઉત્સાહ અને તેનાથી જુદી જ જાતનુ જેલનુ ગુગળાવી નાખનારુ વાતાવરણ, એ બધાની મારા મન ઉપર ઊંડી અસર થયે જતી હતી અને તે તરંગે ચડયે જતુ હતું ઘડીકમાં મને રજનીના વિચાર આવે, તો ઘડીકમા અધૂરા રહેલા કામના, તો ઘડીકમા જેલપ્રવેશના પ્રથમ અનુભવે મનમા ઊઠેલી એક પ્રકારની ધૃણાના—આત્માશૂન્ય એ તત્રની નિષ્ઠુરતા પ્રત્યે ધૃણાના વિચારો આવે. અનેક જાતની લાગણીઓની ભરતી એક પછી એક માનસસરના તટ પર અથડાતી હતી આથી ઊંઘ આવે એવો સભવ જ મને નહિ લાગ્યો તેમાં રાત્રિની નીરવતાને અને જેલની કઠોર દિવાલને ભેદી જાણે અનેક પરીઓ વાતાવરણમા તરી રહી હોય એવા દૂરદૂરથી કોઈ પસાર થતા સરઘસના ગાનના ભણકારા મારા કાન ઉપર અથડાઈ મને વધુ અશાન્ત બનાવવા મડ્યા. અસ્પષ્ટ ગાન વધુ સ્પષ્ટ થવા માડ્યુ. પછી તો ગાનારનો અવાજ પણ ઓળખાવા માડ્યો નલિની 'ગાધી તુ આજ હિદકી એક શાન બન ગયા' ગવડાવતી હતી કેટલું મધુર, કેટલુ ભવ્ય સગીત! અને તેમા પણ નલિનીનો અવાજ! જેને અગ્રેજીમા 'કૉન્ટ્રેલ્ટો' કહે છે તે નલિનીને સહજ છે, એવુ

મારા એક સંગીતપ્રિય મિત્રે એકવાર કહેલું અને વધુમાં ઉમેરેલું કે તે જો યુરોપમાં જન્મી હોત તો તેના કંઠ પાછળ આખું યુરોપ ગાંડુ થાત. અને સાચેજ નલિનીનો અવાજ જેટલો મધુર તેટલો જ ભવ્ય હતો લાખ માણસ સાથે ગાતાં હોય તેમાં પણ તે લાખ કંઠના અવાજ ઉપર સ્વામિત્વ મેળવતો ને વાતાવરણમાં તરે અને જાણે અમૃતની કોઈ પ્રચંડ હેલી વરસી રહી હોય એવો બધાને અનુભવ થાય હું વિચારતરંગે ચડ્યો ગાંધીજીએ કેવું અદ્‌ભુત યુગપરિવર્તન કર્યું! ઘરના શણગારરૂપ ગણાતી હિંદી મહિલાઓ રાષ્ટ્રધ્વજ હાથમાં લઈ પુરુષોની પડખે જ માત્ર નહિ, પુરુષોની મોખરે થાય, તેમને પ્રેરણા આપે, તેમનામાં ભાવનાનો સંચાર કરે અને તેમને બલિદાનની પરિસીમા સુધી લઈ જાય એ શું ભવિષ્યમાં ઇતિહાસનું એક મહદાશ્ચર્ય નહિ લેખાય? નલિનીનો અવાજ આવ્યો:

“ જિસ્કો લગી હવા તેરી ઇન્સાન બન ગયા.”

સાચે જ દાયકા પહેલાં હિંદમાં ઇન્સાન શોધવા ધોળે દિવસે દીવો લઈ નીકળવું પડે એવી સ્થિતિ હતી. સદીઓથી હિંદની ઇન્સાનિયત પરવારી હતી, પણ એની હવા લાગી અને બધા ઇન્સાન બન્યા. હું મનમાં ગણગણવા લાગ્યો:

“ ગાંધી તુ આજ હિંદકી એક શાન બન ગયા ”

સરઘસ થોડી વારમાં પસાર થઈ ગયું વાતાવરણમાં અપાર શાન્તિ પથરાઈ. અનેક રાતોની ઊંઘ ચડી ચૂકી હતી. છેલ્લા ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં રાત્રે અઢીત્રણ પહેલાં ભાગ્યે જ કોઈ દિવસ પથારીને પીઠ અડી હોય. એટલે આજે મેં સારી રીતે ઊંઘવાનું નક્કી કર્યું હતું. પણ મારી એ અભિલાષાની આડે અનેક વિઘ્નો ઊભાં હતાં તેનો તો મને ખ્યાલ જ રહ્યો ન હતો મારું મગજ તરંગે ચડ્યું

હતુ. વિચારો ક્રમે કરીને અટકતા ન હતા. તેના પ્રચંડ આવેગથી મગજ તપી ઊઠ્યું. મેં પ્રયત્નપૂર્વક બધા વિચારોને હાંકી કાઢવા મહેનત કરી. સળિયામાંથી ચંદ્રની રૂપાળી ધવલ ચાંદની મારા મુખ ઉપર આવવા માંડી. લોકો કહે છે કે ચંદ્ર મનને તરંગે ચડાવે છે, પણ આજે ચંદ્રે મારા તપ્ત મગજને શીતળ કર્યું. વ્યોમ-સરમાં ચંદાનું એકલ નાવ જાણે સરતું જતું હોય, જાણે ચારે બાજુએ સ્વપ્નસુધાની મીઠી છોળ ઊછળી રહી હોય અને એ એકલ નાવમાં હું એકલ પથિક હોઉં એવી સુખદ અનુભૂતિ સહ મારાં નેત્રો ધીરે ધીરે બિડાયાં. ચંદાએ તેના સુખદ મૃદુ કરો મારા પોપચાં ઉપર, લલાટ ઉપર ફેરવવા ચાલુ રાખ્યા. હું ઊંઘ્યો. કેટલું ઊંઘ્યો તે ખબર નથી; પણ મારા એ શાન્ત સુખ-સ્વપ્નને જાણે પ્રચંડ આઘાતથી કોઈ સહસા કંપાવી રહ્યું હોય, જાણે રાત્રિના નિ:સ્તબ્ધ ઉરને કોઈ નિષ્ઠુરતાથી ચીરી રહ્યું હોય એવા એક અવાજે હું ઝબકીને પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો. ચંદા પોતાની મધુર સુધા વરસાવ્યે જ જતી હતી. પણ ન વર્ણવી શકાય એવી ભીષણતા મેં વાતાવરણમાં અનુભવી. સામેની ખોલીમાંથી કોઈ બુલંદ સ્વરે પોકારી રહ્યું હતુ:

વહાં ભી દોઝખ હૈ યાર! યહાં ભી દોઝખ હૈ!
ઈસ લિયે ગુલોંમેં સો, ચમનમેં રહે, મઝા ઉડા!"

કેવી કારમી એ વાણી! જાણે કોઈ આર્તહૃદયના એ દર્દભર્યા બોલ હોય એમ મને લાગ્યું. પણ હું આગળ વિચાર કરું તે પહેલાં તો ફરીથી એ શબ્દો ગાજ્યા. પાસેની બીજી એક ખોલીમાંથી અવાજ આવ્યો: "યાર, આજકી રાત અબ બિગડ ગઈ. યહ પાગલ અબ નહિ સોને દેગા." એટલે હું સમજ્યો કે મને જગાડનાર એ ભીષણ અવાજ કોઈ દુર્ભાગી આત્માનો હતો. કોઈ

પાગલને અહીં પૂરી રાખ્યો હોવો જોઈએ અને તેનો એ આર્તનાદ ! મને તે અસહ્ય થઈ પડયો. કેટલીક વસ્તુઓ કેમ અસહ્ય થઈ પડતી હશે તેનો જો આપણી પાસે કોઈ ઉત્તર માગે તો આપણે નથી આપી શકતા. સ્લેટ ઉપર કેટલીક વખત કોઈ ખરાબ પેનથી ચસરકા પાડે ત્યારે હૃદયમા શું થાય છે ? તે અનુભવી શકાય શબ્દોદ્વારા નહિ સમજાવાય આજે મને 'દોઝખ' શબ્દે અકળાવી મૂક્યો ફરીથી મારી વિચારપરંપરા શરૂ થઈ ગઈ કેદને હું કદાચ મહેલ કહું મદિર કહું, કારણ કે મે તેનો સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો હતો; પણ સામાન્ય ગુનેગારને થાય કે દોઝખ વળી આથી બીજું કેવુંક હોતું હશે, તો કંઈ આશ્ચર્ય ખરુ ? પણ પેલો પાગલ તો એક ડગલુ આગળ વધેલો હતો તેને તો ત્યા અને અહીં સર્વત્ર દોઝખ જ દેખાતુ હતું અને ખાચે જ નદનવન જેવી પ્રભુની આ ધરતી ઉપર માણસે પોતાના ઝેરી શ્વાસોચ્છવાસથી સ્થળેસ્થળ દોઝખ નથી સર્જ્યું ? પેલા પાગલની એ ઊંડી દિલસૂરી પાછળ કેટલી ભયંકર માનસિક વેદના હશે, કેટલા ઊડા નિઃશ્વાસો હશે તે કોણ કહી શકે ? મારી ઊંઘ હવે ખરેખર ઊડી ગઈ એ અશરીર શબ્દો મને વધુ ને વધુ અસ્વસ્થ કરવા મડયા એ પાગલને જોવા હું અધીરો થઈ ગયો. એને શી વેદના હશે ? શા માટે એ આવો બન્યો હશે? મારી વિચારપરંપરા આગળ ચાલી શું આ જગતમા એવો એ એક જ હશે ? કદાચ બહુમાત એવાની ન હોય ? પણ માણસનુ વિચારનુ કેન્દ્ર એટલુ પરિમિત છે, તેનું 'સ્વ'નું વર્તુળ એટલુ સંકુચિત છે કે તે જગતના રાજમાર્ગ ઉપર મોટે ભાગે પોતાની આખ મીંચીને જ ચાલ્યો જાય છે, નહિ તો આવા આર્તનાદ ડગલે ને પગલે તેના કાન ઉપર પડયા વિના રહે ? મારુ મન થાકી ગયુ. માણસના સર્વ દુખોનું ઓસડ શાન્ત નિદ્રા છે આજે હું શારીરિક, માનસિક—બધી રીતે થાકેલો હતો પણ મારી ઊંઘ

ગઈ તે ગઈ જ. ત્રણ, ચાર, પાચ, છ એમ મે બધા ટકોરા ગણ્યા મને થયુ કે હુ થોડા જ વખતમા સહેલાઈથી ફિલસૂફ થઈ શકુ—વિચારોની પરપરા એવી જ એક પછી એક ચાલુ હતી પણ તે બધામાં કેન્દ્રસ્થાને હતો મને જગાડનાર પેલો પાગલ તેને જોવાની આશામાં સવારની રાહ જોતો હુ આંખ ખુલ્લી રાખી પથારીમા પડી રહ્યો

કેદમા બધુ વિધિપૂર્વક થાય છે સવારે ઊઠો ને રાત્રે સુઓ ત્યાં સુધીની પ્રત્યેક ક્રિયા પાછળ અમુક વિધિ રહેલો હોય જ. કેદીઓની કોટડીનાં તાળા ખટખટાવવાનો પણ એક વિધિ છે રાત્રે તેમની ‘ગીનની’ કરવાનો પણ એક વિધિ છે એ બધા વિધિઓનું તો એક શાસ્ત્ર રચી શકાય, પણ સવારે એક પછી એક બધી કોટડીઓનાં તાળાં ઊઘડતા ગયા અને પાછા પોતાના નકૂચામાં બિડાઈ ગયા અને તે બરોબર બિડાયા છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા પોલીસે ખટખટાવી જોયા, એ મારા પ્રથમ અનુભવે મારા મનમા કેવા વિચારો પ્રેર્યા તે હુ ભાગ્યે જ વર્ણવી શકુ. મારી કોટડીનો વારો સાથી છેલ્લો હતો એટલે હુ ખોલાતી કોટડીઓ સળિયામાથી જોઈ રહ્યો એક કોટડીમાથી એક અઢાર-ઓગણીસ વર્ષનો જુવાન નીકળ્યો. તેના અંગ ઉપર ફાટ્યાતૂટ્યા વસ્ત્ર હતાં તેનો એક હાથ ઠૂંઠો હતો. દાતણ ખોળતા કોટડીમા તેને જરા મોડુ થયું એટલે ખોલવા આવનાર સિપાઈએ બૂમ પાડી· “અબે ટૂંઠિયા, કયો નીકલતા હૈ ના?” પેલા જુવાનનો મિજાજ ગયો· “ટૂંઠિયા તેરા બાવા સભાલકે બોલ, નહિ તો યહ ચમ્બુ તેરા સરપે પટક દુગા.” આ સાભળી હું સ્તંભી ગયો પેલો પોલીસ પણ ગમ ખાઈ ગયો પછી આવ્યો પેલા પાગલની કોટડીનો વારો તેની મુખાકૃતિ ઉપર અનેક દુખોની રેખા મેં જોઈ. પણ તેની ચામડી જોતા મને લાગ્યું કે એક વખત તે

ખૂબ ગૌર અને રૂપાળી હોવી જોઈએ. તેની દાઢી અને માથાના વાળ લગભગ તદ્દન સફેદ થઈ ગયા હતા મેં ધારેલું કે તે તદ્દન પાગલ જેવો હશે, કપડાનું ઠેકાણું નહિ હોય; પણ તેમ ન હતું. તેનાં કપડાં ચીંથરેહાલ હતા છતા અને ત્યા સુધી તેણે સુઘડ રીતે તે પહેર્યાં હતાં તે પાગલ હતો એવું માત્ર તેની આખની ચચલતા ઉપરથી અને કેટલીક વખત વિનાકારણ હવાને પકડવા મથતાં આગળા ઉપરથી કહી શકાય ખોલી ઉઘાડતા જ ખોલવા આવનાર પોલીસે તે પાગલને " કયું એ પાગલ, આજ રાત બહુત શોર મચાયા ? " એમ કહી એક તમાચો ચોડી કાઢયો ખુલ્લો હસ્યો પેલા શબ્દો ફરીથી વાતાવરણમાં ગાજ્યા "વહાબી દોઝખ હૈ—" મને તે અસહ્ય થઈ પડયું. મેં બૂમ પાડી. " હવાલદાર, એને મારશો નહિ " પેલા સિપાહીએ મારા તરફ જરા વિચારપૂર્વક જોયુ. અને જાણે મને સમજાવવા મથતો હોય તેમ કહ્યું: " સાહેબ, એ તો એ જ લાગનો છે, નહિ તો તમારા જેવાઓને એ ઘડીભર પણ અહીં જંપવા દે એમ નથી " તેને મારે માટે આવી લાગણી રાખવાનુ શું કારણ હશે તે મને સમજાયું નહિ; પણ મે તેને વિનયપૂર્વક સમજાવ્યુ કે જો મારી હાજરીમા તે કોઈને પણ મારપીટ કરશે તો તે મને પોતાને માર્યા બરાબર છે. મારાથી તે જોયુ નહિ જાય આ સાભળી તે પોલીસ શરમાયો. તેણે જવાબ આપ્યો નહિ પણ તેની આખમા જવાબ ભર્યો જ હતો. એ પછી બીજા કોઈને પણ તેણે ન તો એક અપશબ્દ કહ્યો, કે ન આંગળી સરખી અડાડી.

જેલનો પ્રાતર્વિધિ પૂરો થયો સબજેલમા સામાન્ય રીતે કામ નહિજેવું હોય અને મોટે ભાગે જેના ઉપર મુકદ્દમા હજી પુરવાર નથી થયા તેવા કેદીઓ હોય તેમને માટે દિવસ રાત

લગભગ સરખા જ હોય છે, કારણ કે બેત્રણ કલાકના અપવાદ સિવાય તેમને કોટડીઓમા પુરાઈ જ રહેવાનુ એટલે ડબામા પૂરેલા ઢોર અને આ કેદીઓના જીવનમા કંઈ ફરક ન હતો. પ્રાતર્વિધિ માટે બધા કેદીઓને એકાદ કલાક બહાર કાઢવામા આવ્યા તે સમય દરમિયાન એ બધા કેદીઓના ભિન્નભિન્ન માનસવ્યાપાર અવલોકવામા મને ખૂબ રસ પડ્યો પણ મારું મન તો અંતે ફરીફરી પેલા બુઢ્ઢા ઉપર જ ચોટતુ જેમ જેમ તેને હુ વધુ ને વધુ અવલોકતો ગયો તેમતેમ તેની મુખમુદ્રામા મને એક પ્રકારની આકર્ષક સૌમ્યતા માલમ પડી કોઈ વખત તેનુ વ્યક્તિત્વ પ્રતિભા ભર્યું હશે એમ મને ઘડીભર લાગ્યુ પણ તરત જ મને મારા એ વિચાર ઉપર હસવુ આવ્યુ મને લાગ્યું કે રાતે વિચારે ચડેલુ મારુ મન દૂબળુ—પાગલ બન્યુ છે, નહિ તો આવો અસભવિત વિચાર મને કેમ આવે ? શા માટે કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષને આમ કગાલ હાલતમાં જેલમા સડવુ પડે ? પણ મારી બુદ્ધિની દલીલ લાબો વખત ન નભી મારુ હૃદય મારા બધા વિચારો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવવા મડ્યું પોતાના પ્રાતર્વિધિથી પરવારી બુઢ્ઢાએ વજૂ કર્યું, અલ્લાહતાલાની બદગી કરી અને પોતાના અંતરના ઉદ્ગારો જાણે તેનો અલ્લાહ સામે જ ઊભો હોય, તેમ તેને ઉદ્દેશી તેણે ઠાલવ્યા, તે આ જીવનમા તો શું પણ જો પુનર્જન્મની વાત સાચી હોય તો હુ જન્મજન્માતરમા પણ નથી ભૂલી શકવાનો બુઢ્ઢાની આખ સજળ હતી. તેના મુખ ઉપર અપાર આર્દ્રતા હતી તેના મુખમાંથી શબ્દ ઝર્યે જતા હતાઃ

"અય મેરે માલિક ! અય પરવરદિગાર ! તુ સબકા ભલા કર ન કીસીકા બૂરા હો, ન કીસીકો તકલીફ હો તુ હિંદુઓકા ભલા કર, તુ મુસ્લિમોકા ભલા કર સબ ઇસાઈઓકા ભલા હો,

સારી જહાકા ભલા હો મેરે દોસ્તોંકા ભલા હો, મેરે દુશ્મનોકા ભલા હો. અગર તુઝકો કીસીકા બૂરા કરના હી હો તો અય મેરે માલિક! અય મેરે અલ્લાહ! યહ તેરે નાચીઝ ગુલામકે સર પે બીજલીકી તરહ તેરા ઓક ગિરે ઔર સારી જહાપે તેરી મીઠી નઝર રહે આમીન ”

મારી સ્મરણશક્તિ સારી છે એવુ નથી મને કોઈએ કહ્યુ કે નથી મને પોતાને એવુ ભાન. એટલે કોઈ રખે માને કે બુઢ્ઢાના બધા શબ્દો હુ બરાબર ઉતારી શક્યો છુ. તે શબ્દો ન હતા, કોઈ દૈવી રોશની હતી કદાચ તે સ્થૂળ શબ્દો હુ કાગળ ઉપર ઉતારી શકુ. પણ તે કંઠની આર્દ્રતા ક્યાથી લાવુ? આત્માના અગાધ ઊંડાણમાથી નીકળતો તે આર્તનાદ ક્યાથી લાવું? મુખ ઉપરની તે અપાર વિહ્વલતા ક્યાંથી લાવુ? શું આ માણસ સાચે જ પાગલ હતો? તો પછી હુ, તમે કે દુનિયાની બીજી વ્યક્તિઓ માટે કયુ વિશેષણ યોજીશું? આખી દુનિયાનુ દુખ એક વજ્રઘાતની જેમ પોતાના શિર ઉપર નિમત્રનાર, પોતાના દુશ્મનોનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર જો પાગલ લેખાય તો ‘ જગતમા બીજાનુ જે થવાનું હો તે થાઓ, પણ મને તો હે નાથ! દુ ખમાથી ઉગારજે!’ એવી સતત ભાવના સેવનાર કેવો કહેવાય? બુઢ્ઢાએ મને સાચે જ જીતી લીધો તેની સાથે વાતો કરવા, તેનો ઇતિહાસ જાણવા, તેના દિલના દર્દો ઉકેલવા હુ તલપાપડ થઈ રહ્યો. રાજકારણના બધા વિચારો હુ ભૂલી ગયો. લડતની વાતમા મને ભાગ્યે જ રસ ખૂટે, પણ આજ તો દારોગો પેપર આપી ગયો તે ઉઘાડવાનુ પણ મને મન ન થયુ જે સંજોગોમા હુ આવી પડ્યો હતો તેમાં ડગલે ને પગલે મને રજનીના વિચારો આવે એ સ્વાભાવિક હતુ. આવી રીતે જીવનભરમા અમે કદી જુદા પડ્યાં ન હતા પોતાના

પિતાના આગ્રહને વશ થઈ રજની પિયર જતી ત્યારે તે આઠ એક અઠવાડિયાથી વધુ ત્યા રહેતી અને તે અઠવાડિયામા ઓછામા ઓછા તેના ત્રણચાર કાગળો તો હોય જ. એટલે રજનીના વિચારો, રજનીની સ્મૃતિ ડગલે ને પગલે મારા મનમા જાગે એ સ્વાભાવિક હતુ પણ આજે તો તેમા પણ રસ રહ્યો નહિ મારું બધુ ધ્યાન, બધી શકિત એકાગ્ર થઈ હતી તે બુઢ્ઢા પર તેની હકીકત જાણવા મેં ઘણા પ્રયત્નો કર્યા; પણ તે શેનો કહે? માત્ર એક વખત અચાનક તેના થોડાક તૂટક શબ્દો મારે કાને આવ્યા "બેટી, આઈ? કહા, અમ્માજાનકી પાસ ગઈથી? હાં, હા, વહાં હી ગઈથી અમ્માજાન કહા? તુ અકેલી કયોં? મત જા બેટી, અમીનુ! કહા ભાગ રહી હૈ તુ?" પણ આ બધામાથી મારે શો સાર કાઢવો? મે એક છેલ્લો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી જોયો. બપોરે જમવાની વખતે બધા કેદીને બહાર કાઢવામા આવ્યા હતા મારું ખાવાનુ ઘરથી આવ્યુ હતું. એટલે મારે નિરાત હતી. તેમ મને બીજા કેદીઓની જેમ જેલરે પૂર્યો પણ ન હતો, એટલે બધા જમે પછી નિરાંતે જમવાનો મે વિચાર કર્યો એટલામા મને એક વિચાર સ્ફૂર્યો એ બુઢ્ઢાને હુ જમવા નહિ નિમત્રી શકું? પણ મારાથી જેલના નિયમનો ભગ કેમ થઈ શકે? જેલર એ નિયમભગ શરમથી અવશ્ય નિભાવી લે, પણ મારાથી એમ કેમ થઈ શકે? એટલે મેં જેલરની રજા લઈ બુઢ્ઢાને મારી સાથે જમાડવાનો નિશ્ચય કર્યો એ રજા મને વિનામુશ્કેલીએ મળી, પણ જેલરને જેટલી સરળતાથી હુ સમજાવી શક્યો તેટલી સરળતાથી તે બુઢ્ઢો સમજે એમ ન હતો. તેને તો એ રોટલો અને એ દાળ જ જોઈતાં હતાં તેમ પોતાના સાથીઓને છોડી જાણે તે કોઈ પણ રીતે આવવા

ઇચ્છનો ન હોય એવો ભાવ મે તેની હડમા જોયો. આપણા કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની જાણે તેને બાધા હતી જ્યારે ના પાડવી હોય ત્યારે મક્કમતાપૂર્વક તે માથુ ધુણાવતો મેં તેને કહ્યુઃ "આજ તો ચાચા, તમારે મારી સાથે જમવાનું છે." પણ તે શેનો જવાબ આપે? અંતે અનેક રીતે માથાકૂટ કર્યા પછી, અનેક યુકિતપ્રયુકિતથી હુ તેને મનાવી શકયો મારે કોઈ પણ રીતે તેની જીભ ઉઘડાવવી હતી. મે વિચાર્યું કે કદાચ સંગીતની તેની ઉપર અસર થાય એક ગાયન શરૂ કરવા મેં સોહિણીનો આલાપ ઉપાડ્યો. બુઠ્ઠાના નેત્ર ચમકયા તેના મુખ ઉપર ઉત્સાહ દેખાયો. મને સારુ ગાતા આવડે છે એવું તો નથી, પણ રજનીને વારંવાર સાભળતા સંગતિપાશ મને લાગ્યો હતો; એટલે કેટલીક વખત મારી જાતને હુ રીઝવી શકતો. પણ આજે તો મારે મારી બધી શકિત વાપરવી હતી આલાપના આરોહ અવરોહથી રાગનુ વાતાવરણ જમાવી મેં ગાયનના શબ્દો શરૂ કર્યા

"ચાદની રાતથી ઔર ચાર હુવાથા શાકી।"

આટલી એક લીટી સાંભળતા તો બુઠ્ઠાના મુખ ઉપર કઈ કેટકેટલા ભાવ પસાર થઈ ગયા. તે હસ્યો સોહિણીના સૂર સાભળતા પ્રથમ તેના મુખ ઉપર દેખાયેલો ઉત્સાહ અદ્દશ્ય થયો. તેની જગ્યાએ જાણે હવે તિરસ્કાર આવ્યો હોય એવુ હાસ્ય કર્યું. બીજી પકિત બોલવાનો મને ઉમળકો ન રહ્યો. મે જોયુ કે બુઠ્ઠો જાણે એ પકિત પાછળ રહેલી શૃગારની ભાવનાનો ઉપહાસ કરી રહ્યો છે. એ ગીત મે પડતું મૂક્યું. જાણે પરીક્ષામાં નાપાસ થયો હોઉ એવો હું ભગ્નાશ બની ગયો. પણ તરત જ મે એક બીજું ગીત ઉપાડ્યું તેમા બુઠ્ઠો તલ્લીન થયો તેની પંકિતપઠિતએ તે નિ શ્વાસ નાખવા મડ્યો

ન કીસીકી આખકા નૂર હુ', ન કીસીકે દિલકા કરાર હુ,
જો કીસીકી કામ ન આ સકે વો મૈં એક મુસ્ત ગુબાર હું !

ન દવાએ દર્દે જીગર હુ, મૈ ન કીસીકી મીઠી નજર હુ મૈ–
ન ઈધર હુ મૈ, ન ઉધર હુ મૈ–ન શકેબ હુ–ન કરાર હું !

પડે ફાતહા કોઈ આય કયુ ? કોઈ શમા લેકે જલાય કયું ?
કોઇ ફૂલ ચાર ગઢાય કયું ? મૈં તો હસરતોકા મઝાર હૂં !

આ ગાન સાભળતા જાણે ભૂતકાળના અનેક પડદા નજર સમક્ષથી ખસી જતા હોય, જાણે ઊંડેઊંડે કંઈ તે નિરખતો હોય એવુ મને લાગ્યુ. મૈ તો હસરતોકા મઝાર હું' સાભળતા તો તેના હૃદયમાથી હાય નીકળી ગઈ. પણ આથી વિશેષ હુ કંઈ જાણી શકયો નહિ. માત્ર તેના મસ્તકના કવચિત ડોલન ઉપરથી, કેટલીક વખત હાથના તાલ ઉપરથી અને તેની એકાગ્રતા ઉપરથી હુ એટલુ જોઈ શકયો કે કોઇક વખતે તેને સગીતનો શોખ અવશ્ય હોવો જોઈએ મેં એક પ્રયોગ અજમાવી જોવાનો વિચાર કર્યો. જુદા-જુદા ભાવોની તેના મન ઉપર શી અસર થાય છે તે મે જોયુ, પણ તેને જો હુ ગાવા પ્રેરી શકું તો તેનુ જીવન ઉકેલવામા મદદ થાય ખરી પણ મારા અનેક પ્રયત્ન છતા તેને હુ ગાવા લલચાવી ન જ શકયો અંતે એ પ્રયત્ન બીજા વખતને માટે મુલતવી રાખી મે જમવા બેસવાની તૈયારી કરી ભાવપૂર્વક મે તેને પિરસ્યુ જેલમાં જનારાઓના લાડને શી મણા હોય ? એટલે ઘરની જે જે વાનીઓ મને ભાવતી હતી તે બધી આવી હતી આ એક ઘેલછા નથી ? અનેક વાનીઓ એકસામટી કંઈ થોડી જ લઈ શકાય ? છતા એ ઘેલછા માટે કોણ આતુર નથી હોતુ ? મે ધાર્યું હતુ કે મારું ખાવાનુ જોઈ બુઢ્ઢો જરૂર રાજી રાજી થશે. પણ મારી એ માન્યતા ખોટી પડી. તે યત્રની માફક વસ્તુઓ ખાતો ગયો. માત્ર

ખાવા માટે જ ખાતો હોય—આખી સ્વાદ પ્રત્યે કેવળ ઉદાસીન જ હોય એમ મે જોયુ કેટલી ભયકર હદ સુધી તેનુ જીવન નીરસ બન્યુ હશે ?

એવામા જેલનુ કમાડ ઊઘડ્યું. નરીમાન એક ફોટોગ્રાફરને લઈને અંદર આવ્યા મને ને બુઢ્ઢાને સાથે બેઠેલા જોતા બોલ્યા. "ઓહો મુકુન્દભાઈ, અમારા મહેમાન સાથે તમે તો દોસ્તી કરી દીધી છે ને !" નરીમાનને જોતા જ મને હવે બુઢ્ઢા વિશે કંઈક જાણવાનુ મળશે એ આશાએ હુ રાજી થયો નરીમાન એ બુઢ્ઢાને અંગે જ આવ્યા હતા એમ મે તરત જાણ્યું. તેમને તેનો ફોટો લેવો હતો એ ફોટાની તેમને શાથી જરૂર હતી, બુઢ્ઢો કોણ હતો વગેરે વિગતો બીજી વખત જણાવવાનુ કહી નરીમાન જવાની ઉતાવળ હોવાથી મારી માફી માગી રસ્તે પડ્યા મને ચીડ ચડી. મારા એકેએક પ્રયત્ન જાણે નિષ્ફળ જ નીવડતા હોય એમ મને લાગ્યું એટલામા દારોગાએ આવી મને ખબર આપી કે મારી મુલાકાત આવી છે. મારી બધી ચીડ હુ ભૂલી ગયો રજની આવી હશે એવી મારી ખાતરી થઈ હુ ઉત્સાહમા આવી ગયો. રજની સાથે અનેક વાતો કરી. તેમા પેલા બુઢ્ઢાની વાત પણ આવી. પણ જ્યારે તે બુઢ્ઢાને જાણે તે ઓળખતી હોય એમ તેણે મારી વાતમા ટહુકા પૂરવા માડ્યો ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે કહ્યું

"હા, એ બાપડો અહીં સડે છે અને ઈશ્વર જાણે વધુ કેટલુ વેઠશે "

એ સાભળતા હુ ચકિત થયો. મે પૂછ્યુ. "અરે ! પણ તુ એ ક્યાથી જાણે ?"

"કેમ ? જેલમા આવે તે જ જાણે એમ ?" તેના હમેશના સ્નેહભર્યા સ્મિતસહ તેણે ઉત્તર આપ્યો.

"જેલમા આવેલા તો નથી જાણતા તેની તો આ બધી મોકાણુ છે. પણ તુ તો વગરજોયે બધુ જાણે છે !"

"તો કબૂલ કરો કે તમારા કરતા મારામા વધુ અક્કલ છે."

"એ કઈ આજે નવુ થોડું જ કબૂલવાનુ છે? એ તો જે દિવસે હાથમા નાળિયેર લઈ, પૂતળાની જેમ શણગારાઇ તારે ત્યાં આવેલો ત્યારનુ જગતને પોકારીને જણાવેલું. બોલ, ત્યારે હું બેવકૂફ જેવો નો'તો લાગતો?"

"છાના રહો હવે પેલા જેલરસાહેબ સાંભળશે તો શું કહેશે? અને તમે તો હવે દેશભક્ત કહેવાઓ. તમારાથી આવુ બોલાય?" એમ કહેતા તેના નેત્રો આનદથી હસી ઊઠયા.

"હવે જોઈ નહિ ડહાપણનો ભડાર! પણ એમ વાત ઉડાવ્યે કઈ વળવાનુ નથી તુ એ બુઢ્ઢા વિશે ક્યાંથી જાણે?"

"એ આજે નહિ કહી શકું જો ખબર પડશે તો ઘણુયે જાણવાનુ મળશે, નહિ તો કંઈ નહિ"

મેં ઘણોયે પ્રયત્ન કર્યો, છતા રજનીએ કઈ પણ કહ્યુ નહિ. હુ અકળાયો શું આખી દુનિયાએ મને બનાવવા ધાર્યો છે? ન બુઢ્ઢો કંઈ કહે અને છતા એવો વિચિત્ર કે ડગલે ને પગલે કુતૂહલ જગાવનો જ રહે નરીમાન આવે તો જાણે તેને ઓળખતા હોય તેમ લાગે, પણ તેયે કઈ ન કહે રજની પણ તેને વિશે કઈક જાણતી હોય એમ લાગે, પણ તેયે મૌન જ પકડે પણ રજની શા માટે મૌન પકડે? જે પોતાની ગુપ્તતમ વાત પણ મારાથી ન છુપાવે તેને આ બુઢ્ઢા સંબધી હકીકત મને કહેતા શું થાય? પણ કદાચ તે એટલુ જ જાણતી હોય કે વીસ દિવસથી તે અહીં છે—નરીમાને તેને કદાચ કહ્યુ હોય અને તેથી વિશેષ કઈ જાણતી નહિ હોય તો મને કહે પણ શુ? પણ ના તે કઈક વિશેષ

જાણતી હોય એમ તો મને લાગ્યુ. ત્યારે કેમ તે મને કહેતી ન હતી? પણ મારી વિચારપરંપરા આગળ ન ચાલી. રજનીએ પૂછ્યું.

"તે કંઈ વાતચીત કરે છે ખરો?"

"શું ધૂળ વાતચીત કરતો હતો!"

"પણ કંઈ બોલવુચાલવુ? અરે! કંઈ નહિ તો રોવુ? કંઈક ક્રિયા તો તે કરતો હશે જ ને?"

મને એકાએક તેના પેલા વાક્યો યાદ આવ્યા મે રજનીને તે સભળાવ્યા. "બેટા અમીનુ, તુ આઈ? કહા ગઈથી? અમ્મા જાનકી પાસ? . ." વગેરે.

રજનીની આખ તે સાભળતા ચમકી. "શું કહ્યુ? અમીનુ—અમીના, ખરૂં ને?"

મેં કહ્યુ: "હા."

રજનીના મુખ ઉપર જાણે તેણે કોઈ ભારે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવો મેં આનંદ જોયો. એટલે મારું કુતૂહલ વધુ જાગૃત થયું. મારાથી હવે નહિ રહેવાયુ. મે ચિડાઈને કહ્યુ.

"ત્યારે શું તુ પણ મારો વિશ્વાસ નહિ કરે?"

"કેમ એવું કહો છો?"

"ત્યારે તુ કલાકથી ડાહીડમરી વાત કરે છે, પણ બુઢ્ઢા વિશે પૂછુ ત્યારે કેમ ઉડાવે છે?"

"ઉડાવતી નથી જો જાણતી હોત તો જરૂર કે'ત. પણ આ બધું પૂછુ છુ તે જાણવા ઇચ્છુ છું માટે."

"તો એટલુ તો કહે કે તને એ કુતૂહલ શાથી થયું?"

"ત્યારે તમારે બધુ જાણવું જ છે, એમ ને? તો લો સાભળો. થોડાક દિવસ ઉપર પેગીનબ્હેનને હું મળવા ગઈ હતી. પણ

તે દિવસે કોણ જાણે કેમ નરીમાન ઘેરે હતા છતા અમારી સાથે ચા પીવામા નહિ ભળ્યા. પેરીનને લાગ્યુ પણ ખરું કે એથી કદાચ મને માઠુ લાગશે. પણ મને ખાતરી હતી કે નરીમાન કોઈ ભારે વિષયમા ગુચવાઈ ગયા હોવા જોઈએ નહિ તો મને જોઈને ગમે તેવુ મહત્ત્વનુ કામ હોય તો પણ પડતું મૂકી વાતો કરવા તે દોડે. એટલે આજે અવશ્ય કોઈ ગભીર પ્રશ્ન હોવો જોઈએ એમ મને લાગ્યુ. પણ તે સાથે તે એકલા આમ સૂનમૂન બેસી રહે તે પણ મને ન ગમ્યુ એટલે હુ તેમની પાસે ગઈ તેમને ખૂબ ચિડવ્યા, હસાવ્યા, ચા પીવા ખેંચી લાવી અને પછી પૂછ્યુ.

'"બોલો શુ વિચારતા હતા? જો આ સત્યાગ્રહને આ જિલ્લામાથી અને ગુજરાતમાથી હાંકી કઢાય તો પછી ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઑફ પોલીસ થવાય કે નહિ? ખરું ને?"

'તે હસ્યા "રજનીબહેન, તમારી મશ્કરીઓ બહુ ક્રૂર હોય છે, નહિ વારુ? તમે જાણો છો ને કે આ નોકરીમા મને રસ હોય તો તે માનસશાસ્ત્રના શોખપૂરતો. એટલે એવી જ કોઈ ભાજગડમા હુ આજે પડેલો છુ."

'"તે અમને નહિ જણાવો? અમે જે કંઈ કરીએ તે બધામાં તમારો ભાગ. અમે સારુ રાધીએ તો ખુશી થઈ જમો; ઘર સ્વચ્છ રાખીએ તો પ્રફુલ્લ રહો; પણ તમે લોકો આખી દુનિયામાં ફરો અને જે કંઈ જુઓ મૂકો તે એકલા માણો. પુરુષ જેવું કોઈ એકલપેટુ હશે?"

'"રજનીબહેન, તમારી સાથે મારાથી દલીલમા નહિ ઉતરાય હું ક્યારનો એ જ વિચારું છું કે મુકુન્દભાઈ પણ તમારી સાથે દલીલમા ઊતરી શકતા હશે કે કેમ. પણ તે તો તેમને પૂછી જોઈશ વાત એમ છે કે તમે સ્ત્રીઓ એટલે સુકુમાર નાજુક ફૂલ. તમારી લાગણીઓ એટલે સિતારના ચડાવેલા તાર; અને મારો

વિષય એટલે જગતની ગંદકીની ચૂથાચૂંથ બોલો, એ બે વાતનો કેમ મેળ ખાય?"

'"જવા દો, જવા દો એવી ડાહ્યલી વાત. કવિતામા ભલે એ ઠીક લાગતુ હોય, બાકી, અમે તો નાજુક ફૂલ જ છીએ તો! તેથી તો ચૂલો અમારો નિત્યનો સાથી પાણી ભરવું, વાસીદુ વાળવું એ બધુ અમે ફૂલની જેમ જ કરીએ છીએ ને! પણ મારે એ બધુ નથી સાંભળવું તમે શું વિચારતા હતા તે કહો" મુખ્ય મુદ્દા ઉપર આવતા મે પૂછ્યુ

'તેમણે જવાબ આપ્યો "વાત એમ છે કે આજે જૂની ફાઈલો ઉથલાવતાં એક કેસ તરફ અચાનક મારુ ધ્યાન ખેચાયુ આજથી દસ વર્ષ ઉપર યુ પી ની ખેરપુર રિયાસતના જાગીરદાર અબ્દુલ હમીદની દીકરી અમીના એકાએક ગુમ થઈ હતી એ આઘાત ન સહેવાવાથી અબ્દુલ હમીદ ઘેરેથી કોઈને કશું પણ કહ્યા મૂક્યા વિના ચાલી નીકળ્યો અમીનાને જાગીરદારના દુશ્મનો ઉપાડી ગયા હતા; પણ પકડાઈ જવાની બીકે તેમણે તેને છ દિવસમાં પાછી ઘેરે પહોંચતી કરી. પણ અબ્દુલ હમીદનો પત્તો કેમે કરી ખાધો નહિ. આખા હિંદમા તેની છબીઓ મોકલાવવામાં આવી, પણ કોઈ પણ જગ્યાએ તેની ભાળ મળી નહિ દસ વર્ષની જૂની વાતમાં મને બહુ માલ જેવું ન લાગ્યુ, પણ તે ફાઈલ સાથે ચોડેલો ફોટો મને આકર્ષી રહ્યો—એમ કહો કે તે કેસ તરફ તે ફોટાએ જ મારુ ધ્યાન ખેંચ્યુ. કારણ કે તે જ દિવસે સવારે એક ભટકતા માણસને પોલીસ ૧૦૯મી કલમ હેઠળ પકડી લાવી હતી એ માણસની મુખાકૃતિ અને પેલી છબીમાં મને કંઈક સામ્ય લાગ્યું. પણ મને તે દિવસે એ વાતમાં વિશેષ મહત્ત્વ ન લાગ્યુ. એટલે તે મેં પડતી મૂકી. પણ જેમજેમ પેલા ફોટાનુ હુ વધુ અવલોકન કરતો ગયો તેમતેમ મારી શંકાઓ વધુ સ્પષ્ટ બનવા

માડી. મને લાગ્યુ કે હુ કદાચ કોઈ મહત્ત્વનો અંધકારપિછોડો દૂર કરી શકીશ કદાચ કોઈ દુ:ખી પિતાપુત્રીની ફરી ભેટ કરાવી શકીશ પણ એ બુઢ્ઢો તો તદ્દન પાગલ જેવો જ વર્તે છે નથી કઈ જવાબ આપતો, નથી કાંઈ સૂચનોનો પ્રત્યુત્તર આપતો ”

‘મને એ વાતમા ખૂબ રસ પડચો મને પણ લાગ્યુ કે તે જાગીરદાર જ કદાચ એ બુઢ્ઢો હોય દુ:ખથી માણસ ગાડા બને એ તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે, એટલે તેની ઘેલછા ઊલટી તેની તરફેણમા જતી હતી આવી ઘેલછા આઘાતજન્ય હોય તો એકાએક ન જાય, પણ કુનેહથી કામ લેવાય તો તે પણ જઈ શકે એવી મારી ખાતરી છે, એટલે નરીમાનના એ કેસમા સક્રિય રસ લેવાની મને ઊલટ થઈ મે તેમને પૂછ્યું. “તમારી સાથે એ કેમની શોધખોળમા મને નહિ ભેળવો ?”

‘નરીમાન હસ્યા. “તમે યે બહેન, જબરાં છો. તમારે કોઈ વાતની નવાઈ જ નહિ અને કોઈ તરંગ ફેંકી દેવા જેવો યે નહિ ! ઘોડા ઉપર બેસવાનુ મન થયુ તો પછી આખી દુનિયા ભલેને મજાક કરતી–તમે બેસવાના જ ! પણ આ તો, રજની-બહેન, ગુનાનું ખાતુ રહ્યુ. એમા જાતજાતના માણસો સાથે અનેક તરેહથી કામ લેવું પડે. એમા તમારા જેવાને માગથી કેમ ઉતારી શકાય ?”

‘“ના, ના, એવુ કઈ જ નહિ, મને ખૂબ લહેર પડશે. અને પેરીનબહેન પણ મારી સાથે જોડાશે કેમ ખરું ને પેરીન-બહેન ?” મે પેરીન તરફ જોઈ પૂછ્યુ. જવાબમા પેરીને પોતાનુ મુખ મલકાવ્યુ. તેને પણ એ કેસમા રસ પડચો હતો. તે દિવસની હુ એ બુઢ્ઢામા રસ લઈ રહી છુ અમે બને તેટલી વીગતો ભેગી કરી છે. અબદુલ હમીદના જે કઈ જાણવા જેવા નિશાન હોય તો તે પણ મેળવ્યા છે તેને જમણા કાનના પાછલા ભાગ

ઉપર એક પાઈ જેવું લાખું હતુ અને ડાબા હાથની તર્જનીને ટેરવે એક રાતો તલ હતો આ બન્ને નિશાની આ બુઢ્ઢાના અંગ ઉપર આબાદ રીતે મળી આવી છે આજે નરીમાન એનો ફોટો લેવડાવી ગયા છે અબ્દુલ હમીદનો ફોટો તો તેમની પાસે છે જ. એટલે એ બે ફોટાનુ તે બારીક નિરીક્ષણ કરવાના છે કહો ત્યારે, હવે તમને સંતોષ થયો ? પણ જો જો હુ આ વાત કોઈને નથી કહેવાની એ બુઢ્ઢાને તો એમાની કંઈ જ ખબર ન પડે. અને હા, નરીમાન તો આજ તમને શું નુ શું કરી નાખશે! તેમના આનંદને આજે ભાગ્યે જ સીમા રહે તમે કહ્યુ ને "બેટી અમીનુ"—અરે! એ શબ્દ એના મુખમાથી કઢાવવા તેમણે શું શુ નથી કર્યું! પણ આ પથ્થર બોલે તો એ બોલે પણ હવે તો મારી ખાતરી થઈ છે કે અબ્દુલ હમીદ તે જ આ બુઢ્ઢો પણ એ શોધ તો ત્યારે જ સાર્થ થાય જ્યારે એની ઘેલછા કેમે કરી દૂર કરી શકાય"'

હુ રજની તરફ જોઈ જ રહ્યો તેના મુખ ઉપર કોઈ અજબ ઉત્સાહ હતો, અપૂર્વ તેજ હતું તેની રેખારેખામાથી સ્નેહ અને દયા ઝરતા હતાં. પુરુષ ધારે છે કે પોતે જગત ચલાવે છે, પણ જગતની ધત્રિી તો સ્ત્રી જ છે એમ ત્યારે મારી ખાતરી થઈ. બુઢ્ઢાને જોયા વિના, બુઢ્ઢાના જીવનમા આટલો ઊંડો રસ લઈ રહેલી, તેના જીવનને આટલી સંભાળથી, આટલી નાજુકતાથી અને આટલી ઊડાઈથી ઉકેલવા મથતી રજની પ્રત્યેનુ મારુ મમત્વ અનેકગણુ વધી ગયુ પણ મારી અંગત લાગણીઓને આથી વધુ વ્યક્ત કરી વિવેકમર્યાદાના કોઈ અનન્ય ભક્તને સુરુચિભંગ લાગે એવુ પાપ નહિ કરું. અમારી તે દિવસની મુલાકાત બુઢ્ઢાની વાતમા જ પૂરી થઇ.

મારા કેસની મુદ્દત લબાઈ એટલે મારે સબજેલમા હજુ

બીજા પાંચસાત દિવસ આવી એકધારી જિંદગી ગાળવાની હતી. બુઢ્ઢાનુ જીવન પણ એકધારુ હતુ, પણ તે મને દિનપ્રતિદિન વધુ કરુણ લાગવા માડ્યુ પણ મારી પાસે તેનો શો ઉપાય હતો ? એવામા એક દિવસ અબ્દુલ હમીદના નામનો એક ઉર્દૂ કાગળ આવ્યો. અનુમાનથી તે બુઢ્ઢાને આપવામા આવ્યો કાગળ ટૂંકો હતો. તેમાં લખ્યુ હતુ. "બાબાજાન, તમે, કેવા ક્રૂર છો ? તમને હું ક્યારની ઢૂઢુ છુ પણ તમે હાથ જ નથી આવતા. હવે તો મે તમને શોધી કાઢ્યા છે હવે નહિ ભાગવા દઉ હું કાલે તમને મળવા આવીશ આનંદમા રહેજો, બાબાજાન !

બેટી અમીનાના ખુદા હાફીઝ"

બુઢ્ઢાએ કાગળ વાંચ્યો. કઈ કેટકેટલા ભાવ તેના મુખ ઉપર તરી ઊઠ્યા ! તે રડ્યો, હસ્યો, ખુદાની પેલી તેની માનીતી બદગી તેણે કરી. ફરીથી તે "બેટા અમીનુ" ને એવા શબ્દો બોલ્યો. મે નિ શ્વાસ નાખ્યો માત્ર નામ—તેની પાછળ રહેલુ દર્દ—આથી વિશેષ સ્મૃતિ બુઢ્ઢાને ન હતી તેની સ્મરણશક્તિ જાગશે ખરી ? તેની ઘેલછા જશે ? શુ એ કાગળ અમીનાનો જ હશે ? પણ અક્ષર મને પરિચિત લાગ્યા. ઉર્દૂ હું નહિ જેવુ જાણુ છું. અસહકાર પહેલા હુ યુ પી.મા પ્રોવિન્શિયલ સર્વિસમા હતો, તે વખતે સર્વિસને અગે મારે થોડુંક ઉર્દૂ શીખવુ પડેલુ. પણ રજની તો જ્યા જ્યા અમે જઈએ ત્યા ત્યાની ભાષા શીખવાની જ એટલે તેણે ઉર્દૂ સારી રીતે હસ્તગત કર્યું હતુ ગુજરાતમા આવ્યા પછી એની જરૂર રહી ન હતી. છતા રજનીના અક્ષરો હુ કેમ ભૂલુ ? એ કાગળના ઉર્દૂ મરોડમાં હુ રજનીનો જ હાથ જોઈ રહ્યો. મને એ અસભવિત પણ ન લાગ્યું તો શું રજની અમીના બની બુઢ્ઢાને મળવા આવનાર હતી ? મારી મૂઝવણ અને મારા આશ્ચર્યને વર્ણવવા બેસુ તેના કરતા વધુ સારી રીતે તમે તે કલ્પી શકશો

બીજે દિવસે અબદુલ હમીદની મુલાકાત આવી મુલાકાત સામાન્ય રીતે જેલરની ઑફિસમા થાય છે. તે ઑફિસની એક બારી જેલની અંદર પડે છે. જો તે બારી ખુલ્લી રહે તો જેલની અંદરથી ઑફિસમા શું ચાલી રહ્યું છે તે જોઈ શકાય. સામાન્ય ગુનેગારોની મુલાકાત વખતે એ બારી બંધ કરાવવાની જેલર દરકાર રાખતો નહિ માત્ર કોઈ સત્યાગ્રહીની મુલાકાત આવે ત્યારે બીજા સત્યાગ્રહીઓ બારી ઉપર ટોળે વળી નહિ જાય એ ભીતિથી તે બારી બંધ કરાવી દેતો. એટલે અબ્દુલ હમીદની મુલાકાત વખતે બારી ખુલ્લી જ હતી આથી અંદર શું ચાલી રહ્યુ છે તે હું બરોબર જોઈ શક્યો મારી માન્યતા સાચી જ પડી રજની અબદુલ હમીદને મળવા આવી હતી. પણ તેણે તેનો પહેરવેશ તદન બદલી નાખ્યો હતો. ખાનદાન મુસ્લિમ કુટુંબની સન્નારીની જેમ તેણે કપડા પહેર્યા હતા. મને તેથી આશ્ચર્ય ન થયુ એવી રીતે અનેક પહેરવેશમાં મે તેને આ પહેલા જોઈ હતી. તેમ એની નૈતિક હિંમત પણ અસાધારણ એક દિવસ ખાદીનુ પહેરણુ અને સુરવાળ પહેરી તે મદિરમાં ગઈ હતી લોકો તો આભા જ બની ગયા. અનેકે મુખ મચકોડ્યાં, અને દિવસો સુધી લોકોના નિંદાપ્રિય સ્વભાવને સારો સરખો ખોરાક મળ્યો બાકી મદ્રાસી, દક્ષિણી કે બંગાળી ઢબે લૂગડાં પહેરવાં એ તો તેને મન રમત વાત હતી આ બધાને લીધે હુ જાણતો હતો કે રજનીની સારી રીતે કુથલી થતી. પણ યુગોના મૃત્યુગાઢ અંધકારમાથી પ્રકાશને વિસ્તીર્ણ કિનારે આવતી સ્ત્રીને ઓળખવા માટે હજી જગતને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ નથી અંધારામા યુગાન્તર સુધી ભટકનાર દૃષ્ટિને એકાએક તેજ જોતા શું થાય? તેવુ જ કંઈ નવીન યુગની સ્ત્રીને જોતા રૂઢિગ્રસ્ત હૃદયને થાય છે એમા દોષ માત્ર સંજોગોનો જ છે. એટલે લોકો રજનીની નિંદા કરતા તો

તેથી મને રોષ ચડતો નહિ રજનીને સમજવાની લોકોની મને એટલી અશક્તિ લાગતી કદાચ તમે પણ કહેશો હુ વહૂંયેલો છુ સભવ છે તેમ હોય. અને તેમ હોય તો તેથી હુ શરમાતો નથી. પણ જગતમા રજની જેવી મે એક જ રજની નથી જોઈ મેં તો આખી આ નવી પેઢીમા તેના દર્શન કર્યાં છે યુગાન્તરોથી લદાયેલા બધનો સામે આજે જાગૃત નારીપ્રાણ અશાન્ત બની બળવો ઉઠાવી રહ્યો છે. ઊગતી નારી આજે જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે એક ભયકર ઉપેક્ષા કેળવી રહી હોય, તેને ડગલે ને પગલે આઘાત આપવા મથી રહી હોય, તો તે આઘાતનો પ્રત્યાઘાત માત્ર જ છે, એમ હુ તો માનુ. ટૂંકમા, રજનીનો પહેરવેશ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયુ નહિ. પણ કેવી ચીવટથી રજની એ બુઢ્ઢાની પાછળ પડી હતી તે હુ મુગ્ધ હૃદયે જોઈ રહ્યો સરકારી ઉર્દૂ જબાનમા રજની બુઢ્ઢા જોડે વાત કર્યે જતી હતી તેના મુખમાથી નીકળતા 'બાબાજાન' શબ્દમા અમૃતના જાણે ઘૂંટડા ભર્યા હતા એ 'બાબાજાન' શબ્દમાથી ઝરતો અખૂટ પ્રેમ, વેદના વગેરેની બુઢ્ઢા ઉપર ઊંડી અસર થઈ તેનુ હૃદય એ સહી શકયુ નહિ તે ઢગલો થઈ પડ્યો. જાણે અનંતના ઊંડાણમા ગરકી જઈ કંઈ શોધવા તે મથતો હોય તેમ મને લાગ્યુ તેની આખ અને હાથનુ ચાચલ્ય જતુ રહ્યું પણ ડૂબકીઓમા જાણે કશુ હાથ આવતુ ન હોય તેમ તેણે નિશ્વાસ નાખ્યા બુઢ્ઢાના જીવનમા આજે એક અપૂર્વ પલટો થયેલો મેં જોયો; પણ પોતે અબ્દુલ હમીદ છે એ ભાન તો તેને ન જ થઈ શકયુ

આ મુલાકાત દરમિયાન નરીમાન અને પેરીન પણ હાજર હતા અમીભર્યા નયને નરીમાન આ જોઈ રહ્યા હતા. રજની પ્રત્યે પૂજ્યભાવથી ઝૂકવા જાણે તેમનુ હૃદય તલસી રહ્યુ હોય

એમ મને લાગ્યુ. તેમને ખાતરી થઈ કે બુઢ્ઢો અબ્દુલ હમીદ જ છે. પણ જ્યા સુધી ઘેલછા ન મટે ત્યા સુધી શુ?

તે દિવસે બુઢ્ઢાએ રાત્રિ ખૂબ શાન્તિથી ગાળી મે તેને મધરાતે ગાતા સાભળ્યો ગાનના શબ્દો મને યાદ નથી રહ્યા, પણ તેમા કંઈક આવો ભાવ હતો· "મારા પ્રાણને આરે આવી આજે કોણ મને આતુર સાદે બોલાવી રહ્યુ છે? કોણ વિરહની બસી વડે મારા હૃદયને આજે વેદનાના આઘાતથી જગાડી રહ્યું છે? હાય! હતભાગી! ક્યારે તારું સ્વજન આવ્યુ અને ક્યારે ગયું તેનુ તારી ગાઢ નિદ્રામા તે ભાન પણ ન રાખ્યુ! રો, રો–અનત કાળ સુધી હવે રો!" ગીત બગાળી બાઉલ ભજનના જેવુ હતુ એની પાછળ રહેલા કાવ્ય ઉપરથી અને ઊંડી વેદના ઉપરથી મને જરા પણ શકા ન રહી કે બુઢ્ઢો એની પૂર્વાવસ્થામાં ભારે સસ્કારી હોવો જોઈએ. એ જ અબ્દુલ હમીદ એમ મારા મનને વધુ ખાતરી થઈ, અને સાથે એ પણ દેખાવા માંડયુ કે એની ઘેલછા ન જાય એમ તો નથી એના વેરાન જીવનમા બે અભી-બિંદુ વર્ષતા એના સસ્કારો જાગૃત થવા માંડયા તો ધીરેધીરે શુ ન થાય? પણ જેલમા પડયો હુ શુ કરી શકુ?

બીજે દિવસે અચાનક બુઢ્ઢાને તેડુ આવ્યુ. થાળી, ચમ્બુ અને પથારી લઈ તેને ઑફિસમા જવાનો હુકમ આવ્યો. આવો હુકમ આવે એટલે સમજવું કે કા તો કેદીને છૂટવાનુ છે કે જેલ-બદલી જવાનુ છે. બુઢ્ઢાને જેલબદલી જવાનુ થાય તે અસંભવિત હતુ, કારણ કે તેની ઉપર જામીન કેસ હતો, અને તેની સુનાવણી તો હજી બાકી હતી એટલે એક જ શક્યતા હવે રહી, અને તે એ કે એ બુઢ્ઢાનુ કોઈ જામીન થયું હોવુ જોઈએ, અને તે જામીન ઉપર છૂટતો હોવો જોઈએ. મને થયુ કે મારા જીવનમાં એક પ્રકરણ ઊઘડયુ ન ઊઘડયુ ત્યાં તે બંધ પણ થઈ ગયું.

જેલમા સત્રીઓ—ખાસ કરીને રાતના સંત્રીઓ એક રીતે જેલના વર્તમાનપત્રો છે અનેક પ્રકારના સમાચાર અનેક રીતે —પછી તે ખરાખોટા ગમે તે સ્વરૂપમા હોય—તેમની પાસે આવવાના, તે સમાચાર કોઈ પણ રીતે કેદીઓની કોટડીમાં જવાના, અને એક કોટડીમાથી બીજીમા જતા પોતામાં વધુ વૈવિધ્ય મેળવી પોતે પ્રગતિમાન યુગના વારસ છે એની અવશ્ય પ્રતીતિ આપવાના. રાત્રે મારે એવુ જ થયુ આજે બુઢ્ઢો જતા મારે વિચારનુ એક મોટુ સાધન જતુ રહ્યુ, એટલે જાણે હૃદયને ખાલી ચડી હોય એમ લાગતુ હતું તેવામા એક સત્રીનો ધીમો અવાજ આવ્યો

"યાર, આજ કુછ સૂના?"

"ક્યા?"

"એક હિંદુ ઓરત યહા જો પાગલ થાને ઉસકી સાથ ભગ ગઈ"

"અબે બેર. યહ બુઢ્ઢામે ક્યા થા કિ કોઈ ઓરત ઉસકી સાથ ભગ જાય?"

"તેરી કસમ યાર, મે ખુદ દેખકે આયા હુ."

"દેખા, દેખા, પાગલ બન મત"

"ઔર વહ ઓરત ભી કૌન? જો ભાષણુવાલા શેઠ આયા હૈ ના . . કહેતે હૈં ઉસકી જોરુ!"

મને આ વાર્તાલાપ અસહ્ય થઈ પડ્યો પણ એક વાત તો મને એમાથી સ્પષ્ટ માલમ પડી આવી કે રજની જ એને જામીન પર છોડાવી લઈ ગઈ હોવી જોઈએ મારાથી મનમા બોલાઈ ગયુ "રજની, ક્યારે હુ તને ઓળખી શકીશ?" અને સાચે જ, સ્ત્રીહૃદયને ઓળખનાર પુરુષો ક્યાક હશે ખરા?

*

આજે મારી ત્રણ મહિનાની સજા પૂરી કરી હુ ઘેર આવતો હતો. જાણે કોઈ વિજયી વિશ્વજિત્ દિગ્વિજય કરી પાછો આવતો હોય એમ મારો સત્કાર કરવા સ્ટેશને સ્નેહીઓનું સારુ સરખુ મડળ જામ્યું હતુ. તે બધામા મારી નજર સૌથી પહેલા રજની ઉપર પડી. પણ રજનીના ખભાને ટેકે ઊભેલી એક વૃદ્ધ, તેજસ્વી, પાક મુસ્લિમ વ્યક્તિને જોતા હુ ઠરી જ ગયો. મારા મનમાથી નીકળી ગયુ "બાબાજાન!" કેવું અદ્‌ભુત પરિવર્તન! એ પૂજ્ય વ્યક્તિમા કોની પ્રતિભા હુ વર્ણવુ? પણ આમ કેમ? ત્રણ મહિના પહેલાં તેને ટેકાની જરૂર ન હતી આજ જમણા હાથમાં એક લાકડી હતી, અને છતા ડાબો હાથ રજનીના ખભાનો આશ્રય શોધી રહ્યો હતો. ત્રણ મહિનામાં—અને તે પણ દુ:ખમાથી સુખમા આવ્યા પછી માણસમાં આવી શારીરિક અશક્તિ કેમ આવે? પણ મને ક્યાં ભાન હતું કે અપાર સ્નેહ ઘણી વખત માણસને બાળક જેવું અસહાય બનાવી દે છે! આજે બાબાજાનની અશક્તિમા બાળકની એ અસહાયતા હતી બાળકની એ અસહાયતા કેવી કાવ્યમય હોય છે! રજનીનો ટેકો જાણે પોતાનું જીવન સર્વસ્વ ન હોય એમ તેના હાથ તેનું આલમ્બન શોધી રહ્યા હતા. અને એ ટેકો રજનીને કેટલો બધો સુખદ હતો તે તેના મુખ ઉપરથી મારાથી વધુ સારી રીતે બીજું કોણ કળી શકે? બાબાજાનના એ સુઘડ ખાદીના વસ્ત્રોમાંથી, તેમના ખાદીના લાબા કોટમાથી, સફેદ પાયજામામાથી અને ખાદીની ધવલ ટોપી હેઠળ શોભતા માથાના અને દાઢીના સફેદ વાળમાથી એક પ્રકારની અતિ વન્દનીય પ્રતિભા નીતરતી હતી. રજનીના પ્રત્યેક કાગળમા "બાબાજાન તમને ખૂબ યાદ કરે છે અને ઘણીઘણી દુવા લખાવે છે" એમ આવતુ. પણ બાબાજાનની આ મૂર્તિ તો કદી પણ મારી કલ્પનામા આવી ન હતી. બાકી બાબાજાન અને

રજની માટે લોકમાનસે જોડેલી કથાઓને જેલની દીવાલ પણ રોકી શકી ન હતી પણ તે બધી ચિતરી મારી નિર્જીવ કલમને પણ જે અત્યાચાર જેવુ લાગે અને જેથી તેને પણ શરમથી પોતાનુ મો ઢાકી દેવાનુ મન થાય એવુ કરી શા માટે એ બધી કથાઓને ખોટુ મહત્ત્વ આપુ? જગતને એવી કથાઓ જ્યા સુધી ગમશે, જ્યાં સુધી તેના કહેનાર, સાભળનાર અને ગ્રહનાર પડ્યા છે ત્યા સુધી તે રહેવાની છે એમ એક વખત જાણ્યા પછી તેની વિરુદ્ધ બોલવુ એ ડહાપણનુ દેવાળુ કાઢવા બરોબર છે. એ સંબધી તો મૌન જ ઇષ્ટ છે.

ઘેરે જતા મેં જોયુ કે રજનીએ ગૃહવ્યવસ્થામા થોડોક ફેરફાર કર્યો હતો. મારો માનીતો ખંડ બાબાજાનનો થઈ ચૂક્યો હતો. ખડને બને તેટલો સાદો છતા આકર્ષક બનાવવામા આવ્યો હતો. દક્ષિણની બારી પાસે બાબાજાનનો પલગ રાખવામા આવ્યો હતો. પલગની યોજના એવી હતી કે સૂતાસૂતા ગમે ત્યારે આખ ઉઘાડો તો પણ આકાશ જ નજરે પડે. ઓશિકાની સામે પશ્ચિમની દીવાલ પાસે ટેબલ, ખુરશી અને પુસ્તકોનુ સ્ટેન્ડ પડ્યું હતુ ટેબલ ઉપર આલ્બમમા એક સુંદર છબી હતી મારે માટે એ છબી નવી હતી. વીસ એકવીસ વર્ષની અત્યત કુલીન, રૂપવતી, તેજસ્વી કોઈ મુસ્લિમ વિશાલાક્ષીની તે છબી હતી મે તરત જ કલ્પના કરી. "બાબાજાનની અમીના તે આ જ." બીજી બાજુ ભીંત ઉપર મિલિટરી યુનિફોર્મમા ઊભેલા કોઈ એક આકર્ષક મુસ્લિમ યુવાનનો ફોટો હતો તરત જ હુ કલ્પી શક્યો "આ પૂર્વાવસ્થાના બાબાજાન" અને એ છબીની નિકટ જ બાબાજાનની તાજી છબી હતી આ સિવાય આખા ઓરડામા બીજી એક પણ છબી ન હતી ઓરડાની સ્વચ્છતા, એકએક વસ્તુની ગોઠવણી એ બધા પાછળ જાણે કોઈ વૈજ્ઞાનિક

યોજના હોય એમ મને સ્પષ્ટ લાગ્યું. પલગની ગોઠવણીમાં, સદાય આકાશ દેખાય એમ ઓશિકુ ગખવામા રજનીની આકાશ ઉપરની શ્રદ્ધા મને સ્પષ્ટ દેખાઈ રજનીની એક માન્યતા એવી છે કે રોગો માટે દવાની જરૂર જ નથી આકાશમા એવા તો તત્ત્વો ભર્યા છે કે તમાગ બધા રોગોને તે નાબૂદ કરે—તેમાં યે માનસિક રોગોને તો ખાસ કરીને આકાશ કેવુ વિશાળ અને ભવ્ય લાગે છે ! કેવું શાન્ત અને નિશ્ચલ, સૌમ્ય અને પ્રસન્ન લાગે છે ! તેની સાથે તાદાત્મ્ય સાધનારને તે પોતાના આ ગુણોનું અવશ્ય દાન કરે છે તેથી મચ્છરોનો ઉપદ્રવ હોય છતા રજની કદી પણ મચ્છરદાની પસદ ન કરે, હંમેશ ખુલ્લી બારીમાથી આકાશ દેખાય એમ સૂએ, અને ઉનાળામા તો અગાશીમા ખુલ્લા આકાશ નીચે જ તેને ઊંઘવું ગમે બાબાજાનના જીવન ઉપર પોતાના એ માનીતા આકાશના તે હવે આશીર્વાદ ઉતરાવવા ઇચ્છતી હતી

ધીમેધીમે બધો ઇતિહાસ મેં જાણ્યો અને મને સમજાયું કે બાબાજાનની ઘેલછા તો રજનીની સ્નેહાળ છાયામાં ગઈ, પણ તેની પૂર્વસ્મૃતિ કેમે કરી જાગૃત થતી ન હતી અમીનાની છબી જોતા બાબાજાન ચમક્યા હતા, પણ જેમ ઊંઘમાથી કોઈ માણસ ઊઠે અને સ્વપ્ન ભૂલી જાય તેમ એકાદ ક્ષણ આવેલી એ સ્મૃતિ પાછી સરી ગઈ—રહી ગયુ માત્ર એ છબીને જોતાં ઉપજતું સુખ બાબાજાન તે છબીને વહાલથી જોઈ રહેતા. તેની સામે બેસી કલાકો સુધી વિચાર કરતા અને અતે જાણે કઈ ન સમજાતુ હોય તેમ નિશ્વાસ નાખતા રજનીએ અનેક ઉપાયો યોજી જોયા હતા. નરીમાને તો બની શકે તેટલા થોથા ઉથલાવ્યા, અનેક ડોક્ટરો અને નિષ્ણાતોની સલાહ લીધી પણ કઈ પત્તો ન ખાધો. અંતે રજનીએ બીજો એક અખતરો કરી જેવાનુ નક્કી કર્યું. તણે અમીનાને ખબર આપી એકબે દિવસમા અમીના આવી પહોચનાર હતી. તેનો

તારથી જવાબ આવી ગયો હતો, તેવામા હુ છૂટીને આવ્યો. રજનીને એક ડૉકટરના અભિપ્રાય ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી તેણે જણાવ્યુ કે અબ્દુલ હમીદની સ્મૃતિ કેવી રીતે ગઈ એ વિશે કોઈ પણ જાતની માહિતી નથી. એટલુ ચોક્કસ કે તેના જ્ઞાનતતુઓ—અમુક જ્ઞાનતતુઓ શિથિલ થઈ ગયા છે તેને જો એક વખત જાગૃત કરી શકાય, એક વખત તેને કામ કરતાં કરી શકાય, તો પૂર્વસ્મૃતિ સહેજે જાગે. એને માટે કેટલીક વખત જ્ઞાનતતુઓને એકાએક આઘાત લાગે એવી યોજના જેને 'શૉક-મેથડ' કહે છે તે યોજવામા આવે છે અને તે ઘણી વખત સફળ પણ થાય છે. એવી જ કોઈ યોજના અબ્દુલ હમીદની બાબતમા પણ સફળ થાય. આ ઉપરથી તરત જ રજનીના મને એક યોજના ઘડી કાઢી. બાબાજાન અમીનાને એકાએક જુએ તો તેના જ્ઞાનતતુને આઘાત લાગવાનો ઘણો સભવ હતો—અને તેમ થતા તે કામ કરવા મડી પડે. જો તેની અસર ન થાય તો તે જ દિવસે એક મિજલસ ગોઠવવાનુ રજનીએ નક્કી કર્યું અને તે મિજલસમાં બાબાજાન ઉપર 'શૉક-મેથડ' અજમાવવાનો પણ તેણે સંકલ્પ કર્યો

બીજે દિવસે અમીના આવી. બાબાજાનનું અગ આનદથી પ્રફુલ્લિત બની ગયું પણ તેની સ્મૃતિ જાગૃત ન થઈ. અમીનાને જરા પણ શકા રહી નહિ કે તેના ખોવાયેલા બાબાજાન તેને પાછા મળ્યા. તેના આનદાશ્રુ ખાળ્યા ખળાતા ન હતા. બાબાજાનનો કારભારી પણ આવ્યો હતો. તે વફાદાર નોકરે તરત જ પોતાના માલિકને ઓળખ્યો. તેણે ખુદાના અનેક શુક્ર ગુજાર્યા. રજનીના ચરણમા તે લોટી પડ્યો. રજની શરમાઈ ગઈ તેણે તેને વારતા કહ્યુ. "આવુ ન કરશો, ભાઈ. અમીનાના પિતા તે મારા પિતા નહિ?" એમ કહી તે અમીનાને સગી બહેનની જેમ ભેટી પડી

હવે રજનીને એક જ લગની લાગી. બાબાજાનની બસ એક

વખત સ્મૃતિ જાગૃત થઈ જાય ! તો પછી એના આનંદને આ વિશાળ બ્રહ્માંડ પણ નાનું પડે.

તે દિવસે સાંજે અમારી વાડીમાં રજનીએ એક ઉજાણી ગોઠવી હતી અનેક મહેમાનોને નિમંત્રવામા આવ્યા હતા. પેરીન અને નરીમાનને તો રજની જાતે જઈ ખેંચી લાવી હતી. નરીમાનનુ નામ આવતા રજની ગળગળી થઈ જતી તે કહેતી: "લોકોને કઈ ભાન હશે ખરું ? શુ નરીમાન સરકારી નોકર થયા એટલે તે 'હેવાન' 'પશુ' અને એવા નામોને યોગ્ય ? એમ તો તમે પણ ક્યા એક દિવસ સરકારી નોકર ન હતા ? અને બીચારી પેરીનને કેવુ થતું હશે ? તમે શું જાણો ? પેલે રવિવારે નરીમાનની લોકોએ ઠાઠડી કાઢી હતી તેમના ઘર આગળથી જ 'હાય ! હાય !'ની કર્કશ ખૂમો પાડતું સરઘસ પસાર થયુ. કેવુ ભયાનક ! કેવું ઘૃણાજનક ! શુ સત્યાગ્રહ તે આ ? ક્યાં છે એમાં સત્ય ? ક્યા છે પ્રેમ ?"

મે કહ્યું. "તુ આમ અકળાય છે શું ? યુગયુગાન્તરથી જે માનસ હિંસાની ભાવના વડે પોષાયેલું હોય તેમાં કઈ એક ક્ષણમાં થોડું જ પરિવર્તન થાય ? હુ કબૂલ કરું છુ કે અમારી આ એક મર્યાદા છે. અમે એક બળ ઉત્પન્ન કર્યું, પણ ઉત્પન્ન કર્યા પછી તે અમારા હાથમાથી છટકવા મથે છે—જેમ એક વખત પર્વતમાથી છૂટેલી સરિતા પોતાના બન્ને તટોને તોડી અનતમાં ફેલાઈ જવા મથે તેમ. પણ જેમ સરિતા પોતાના તટોને ટાળી નથી શકતી તેમ સત્ય અને અહિંસાની પાળોને આવા છમકલાં ભલે ક્યાંક વિરૂપ કરી જાય, પણ તેથી તે પાળો નહિ તૂટે. કારણ કે અમારા સારથિમાં એ જાગૃત બળો છે અને જે આજે એકમા છે તે કાળે કરી અનેકમા આવવાનું છે—જેમ એક દીવામાથી અનેક દીવા પ્રગટે તેમ."

મેં જોયુ કે જેમ રજની ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી તેમ હુ પણ લાગણીઓના પ્રવાહમાં ખેચાઈ ગયો હતો. આવી ગભીરતાથી અમે બહુ ઓછી વખત વાતો કરીએ છીએ. આમ છતાં મને લાગ્યુ કે પ્રસગ અવશ્ય ગભીર છે. રજની જેવા મૃદુ હૃદયને લોકોના આવા બીભત્સ આચારથી જરૂર આઘાત લાગે. પણ લોકમાનસ કયે દિવસે કોઈને વશ થયુ છે કે થશે? એટલે રજનીના મનનુ બને તેટલુ સમાધાન કરવા મે પ્રયત્ન કર્યો બાબાજાનની શોધ માટે સૌથી પહેલું માન નરીમાનને જ તેમના જ અથાગ પરિશ્રમને અંતે બધા અકોડા ગોઠવાઈ ગયા અને બાકીનુ બીજુ રજનીએ પૂરુ કર્યું

ઉજાણીમાં સ્નેહીઓનો મેળો જામ્યો અધ્યક્ષસ્થાને બાબાજાન બિરાજ્યા હતા. તેમની એક પડખે અમીના હતી, બીજી બાજુ રજની હતી તેમના કારભારી અમીનાની નિકટ બેઠા હતા નરીમાન, પેરીન અને હુ તેમની સામે બેઠા હતા. બધુ મળીને લગભગ સાઠેક સ્ત્રીપુરુષ આવ્યા હશે. નોકરો પણ સારી રીતે શણગારાઈ આમથી તેમ ફેરા ખાઈ રહ્યા હતા, પણ એવામા એક અજાણ્યા પુરુષ તરફ મારી નજર ગઈ બાબાજાન અને રજની બેઠા હતા ત્યાથી થોડેક છેટે તેમની પાછળ તે બેઠો હતો. રસ્તા પર ખેલ કરનારા મદારી જેવો તે લાગતો હતો અને રજની તરફ ધારીધારીને એક નજરે જાણે જોઈ રહ્યો હતો. મને કઈક વહેમ પડ્યો અને તે સબધી કઈ પૂછવા વાકય શરૂ કરુ એટલામાં તો રજનીએ તેના વિશાળ નયનથી જાણે મને મના કરી—એવુ સૂચક રીતે તેણે મારા તરફ જોયુ અને એ આખની મના હુ કેમ ઉથાપી શકું? અમે બધા વિનોદે ચડ્યા સંગીતની હેલી વરસી રહી અમે કોઈ જોઈએ નહિ તેમ પેલા માણસને રજનીએ કઈ ઇસારત કરી એમ મને લાગ્યુ અચાનક રજનીએ બૂમ પાડીઃ "ઓ

બાબાજાન રે !" બાબાજાને ચમકી તરત જ પાછળ જોયુ, તો એક ભયંકર ફણીન્દ્ર પોતાની ગર્વભરી ફેણ વિસ્તારી, ફુફાડા મારતો, પોતાની ભયાનક જીભેથી સિત્કાર કરતો અમીનાની ખુરશી તરફ ધસી રહ્યો હતો બધે નાસભાગ થઈ રહી તે સર્પને જોતા તરત જ બાબાજાને " હાય ! બેટી અમીનુ !" કહી અમીનાને પોતાની છાતી સરસી દાબી દીધી. તેમણે તેને અધ્ધર ઉપાડી લીધી— જેમ માતા પોતાની કુમળી બાળકીને ઉપાડી લે તેમ. સર્પના એ ભયંકર દૃશ્યથી તેમણે પોતાની આખ મીચી દીધી અને કયારે તે પોતાને ડશ દે તેની જાણે રાહ જોતા હોય તેમ ઊભા રહ્યા. એવામા રજનીનો મીઠો ટહુકો સભળાયો "બાબાજાન ! સાપ તો ગયો હો ! હવે ભો નથી." બાબાજાને આખ ઉઘાડી તે બોલી ઊઠયા " કોણ, ભાઈ મહમુદ ! અને બેટી, તુ કયાં ગઈ'તી ?"

પિતાપુત્રીનું ચિર વિયોગ પછીનુ એ મિલન કોણ વર્ણવી શકે ? બધાની આખમાથી આસુ વહ્યે જતા હતા.

જન્મતિથિ

ગંગા જમનાની ફળદ્રુપ ખીણનાં ખેતરો ભર્યાભર્યા હતા, પણ રામરતનને તેથી શું ? પવનના સ્વનનથી જાણે શરમાઈ નમી જતી એ સમૃદ્ધ ખેતરોની સૌન્દર્યશ્રી ન સમજે એટલો તે અરસિક ન હતો, પણ પેલી એક વાતમાં આવે છે તેમ તરસથી ધોમધખ્યા મધ્યાહ્નને બળીઝળી રહેલા મુસાફરને પાણી ઢુંઢતા જવાહીરનો એક ભડાર મળી આવે તે તેને જેવો અસહ્ય આઘાત લગાડે તેવો આઘાત એ સૌન્દર્યશ્રી જોતા રામરતનને થતો માણસે પોતાની વાસનાનું જગત સર્જી પોતાને તો વિરૂપ બનાવ્યો છે જ, પણ તેણે પોતાની ઝેરી દૃષ્ટિથી કુદરતને પણ કરમાવી દીધી છે એમ રામરતનને લાગતુ. એવી એ જન્મભૂમિને નમસ્કાર કરી પોતાની પાચ વર્ષની દીકરી સીતાને લઈને પોતાના સાચા શ્રમના પસીનાના બદલામા રોટલાના પેટપૂરતા ટુકડા જ્યા મળી શકે એવા સ્થળની શોધમા તે ચાલી નીકળ્યો.

રામરતને જીવનના અનેક રંગ જોયા હતા—પણ તે બધા નિરાશાના ઘેરા નેણ ઉપર પડતીઉપડતી પાપણ જેવા. માત્ર એક જ જગ્યાએ તેને સ્મિતનો—સૌન્દર્યનો નિર્મળ પ્રકાશ દેખાયો હતો—તેની પ્રાણપ્યારી ભાગીરથીમાં. પર્વતના ઉરમા અનેક યુગ

સુધી સ્નેહનુ તારામૈત્રક રચી જગતનું સૌન્દર્ય જોવા નીકળેલા એ બાળઝરણુ એકબીજાથી વિખૂટા પડી જઈ, પ્રતિક્ષણ એકબીજાને માટે ઝૂરતાં, એકબીજાના જ સ્વપ્ના સેવતા થોડેક દૂર જઈ પાછા એકબીજાને શોધી કાઢી એક થઈ સાથે વહે તેમ બાલ્યમા જ જાણે જુગજુગનુ ઓળખાણુ હોય અને વિયોગનો એક અસહ્ય પડદો સરી પડી મિલનના એક ધન્ય ગાનમા પરિણમતો હોય તેમ તે બન્ને એકબીજાને સાંપડયાં. લગ્ન વખતે રામરતન પાચ વર્ષનો હતો ને ભાગીરથી ચારની

એ બન્ને વરવહુનું ભર્યુંભર્યું જીવન મોલથી લચી પડતાં ખેતરોને ખોળે હિલોળા લેતુ વિકસતુ જતુ હતુ. રામરતન નીંદવા જાય તો ભાગીરથી સાથે ખરી જ રામરતન હળ હાકે તો ભાગીરથી ઓરવાનુ કામ કરે. રામરતન લણણી કરે, તો કવિના ઉરસ્વપ્નને એક મધુર સગીતાવલિમા વિશ્વને ચરણે ધરતી સારગી જેવી ભાગીરથી ધરતીના ઉરસ્વપ્ન જેવા, રામરતનની આશાઓના તાર જેવા એ મોલની કુશળતાથી જતનપૂર્વક પૂળીઓ કરી ઢગલી બનાવે શ્રમજીવી એ દંપતીનું જીવન અખડ સુખના એક સ્વપ્ન જેવુ, વિધાતાને ય અદેખાઈ કરાવે એવુ, શાન્ત સાગર ઉપર સરળ સરતી પ્રફુલ્લશઢ હોડી જેવું, આનદથી ભર્યુંભર્યું શાન્ત વહ્યુ જતું હતુ.

ભાગીરથીના ઉરમા અનેક લલિત ભાવો ભર્યા હતા તેનો 'રામ' તેને મન ઈશ્વરથી યે મોટો હતો. તેણે તેને અનેક રીતે ભાવભર્યા નયને જોયો હતો કા'નગોપીના અનેક ગીતો તેને મોઢે હતા કા'નની તે કલ્પના કરતી ત્યારે રામરતનનુ જ મુખ તેની નજર આગળ તરતુ. તે તેનો કા'ન હતો, પ્રાણ હતો, જીવનસખા હતો. તે પોતાનો છે એવી તેને પોતાના આત્માના ઊંડાણમાથી તો પ્રતીતિ હતી જ, પણ રામરતન પાસેથી અને જગત પાસેથી

પણ તેને એ પ્રતીતિ જોઈતી હતી પણ એવુ શું કરાય કે જેથી પોતાની આ અભિલાષા તે પાર પાડી શકે ?

એક દિવસે જમીનદારને ઘેરે ભારે ધામધૂમ હતી જમીનદારનો એ જન્મદિવસ હતો ખેડૂતોને બધાને પેંડાબરફી વહેચાયા જમીનદારને આગણે જલસો થયો. ભાગીરથીના ઉરમાં એક હર્ષની લહરી જાગી. પોતાના રામની જન્મતિથિ શા માટે પોતે ન ઊજવે ? અને શા માટે પોતાની લગ્નતિથિ પણ તે બન્ને ન ઊજવે ?

પણ ગરીબોના જન્મદિવસોની ઓછી જ નોધ રખાય છે ? ભાગીરથી તેથી હતાશ ન થઈ. બન્ને વરવહુ સાથે બેસી જેમ ઇતિહાસસશોધકો કોઈ ઊંડી શોધના વિચારમા ગરક થઈ જાય, તેમ રામરતનની જન્મતિથિ શોધી કાઢવામાં ગરક થઈ જતાં અતે ભાગીરથીને ખાતરી થઈ કે તેના રસના અંબાર જેવો રામ ફાગણમા જન્મ્યો હોવો જોઈએ—અને તે પણ સુદ અગિયારસને દિવસે, જ્યારે ચંદ્રની, પૂનમની ચદ્રની જેવી ભભકભરી નહિ, છતા મૃદુ અને સ્નિગ્ધ હોય—એક મુગ્ધાના આતુર અમીભર્યા નયન જેવી; જ્યારે કોયલના કંઠમા સૂતેલા સૂર હજુ જાગ્યા ન હોય પણ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યા હોય ખીલતી જીવનઉષાના મજુલ ઝકારનું ભાગીરથીની શોધનો વિરોધ કરે, તેનુ ખડન કરે એવો કોઈ પુરાતત્ત્વવેત્તા હજુ જન્મ્યો ન હતો—અને જે હતા તેમને એ શોધ એટલી શાસ્ત્રીય અને પ્રમાણભૂત લાગી હશે કે તેમને એ સાચી છે—તદ્દન સાચી છે એમા શકા કરવાપણુ પણ ન રહ્યું હોય. રામરતનના નાનકડા ગૃહમા આ ઉત્સવ હૃદયની જે સમૃદ્ધિથી ઉજવાતો તેની આગળ ધનિકમા ધનિક માણસોના ઉત્સવ તુચ્છ હતા. ભાગીરથીને પોતાના 'રામ'ને રીઝવવા ભાડૂતી સગીત લાવવાની જરૂર ન હતી—તે તો પોતાની રસભરી આતુર આખમાં, તેના ભર્યા યૌવનની સ્નેહ નીતરતી પ્રત્યેક રેખામા,

અને રામની તેજસ્વી કીકીમા એક અખંડ સ્વપ્નની જેમ ગરક થઈ જવા ઝંખતા હ્રદયના સ્મિતભર્યા મંજુલ સંગીતમાં રામરતનની ઝૂંપડીને સ્વર્ગ બનાવી રહી હતી.

પોતાના બધા સંસ્મરણોમા રામરતનનું આ સંસ્મરણ અત્યંત સુખદ હતુ. પોતાનું જીવન હેતુપૂર્ણ છે, સાર્થ છે એવુ સહાનુભૂતિસહ માનનાર કોઈ એકાદ સહૃદય આત્મા માણસને પોતાના જીવન-પ્રવાહમાં લાધી જાય તો તેને જીવનની પરમ ધન્યતાની પ્રતીતિ થાય છે. જગતના બધા વૈભવો, બધી ભભક અને બધા સુખસ્વપ્ન તેની આગળ તુચ્છ—કૃત્રિમ લાગે છે—સૂર્યના પ્રકાશમાં દીવાના તેજ જેવાં. જેને આવો કોઈ સહૃદયી આત્મા સાંપડ્યો નથી તેના જીવનની કરુણતાની, દુર્ભાગ્યની અવધિ નથી—પછી તે વિશ્વવિજયી જગતસમ્રાટ કેમ ન હો. રામરતનની જીવનવીણાના આ મધુર સંગીતમા જાણે કોમલ મીંડ પૂરતી સાતા આવી ભાગીરથી અને રામરતનનુ જીવન હવે માત્ર ભાવના અને આનંદની એક સજીવ પ્રતિમા જેવુ બની ગયુ.

પણ માણસે પોતાનુ સુખ અખંડ રાખવું હોય તો બીજા કોઈથી નહિ તો એક વિધાતાથી તો તેને તેણે ગુપ્ત રાખવું જ જોઈએ એટલો સંયમ રામરતન કે ભાગીરથી ક્યાથી પાળી શકે ? પોતે બન્ને રાજારાણી કરતા પણ અદકા હતા તે તે કેમ છુપાવી શકે ? માણસના સુખની નિરંતર અદેખાઈ કરતા વિધાતાએ રામરતન પાસેથી તેની ભાગીરથી છીનવી લીધી રામરતનના જીવનમાં કરુણતાના મૂક સ્વરો હવે જાગ્યા.

પણ આટલું પર્યાપ્ત ન હતુ. જે હરીભૂમિમા તેના યૌવનની કવિતા ભરી હતી તે પણ આજે તેના તરફથી મોઢુ ફેરવી બેઠી હતી. જમીનદારે ગણોત બમણું કર્યું હતુ રામરતનથી આ અન્યાય ન સહેવાયો. એ વિરુદ્ધ તેણે એક દિવસ બીજા ખેડૂતોની હાજરીમા

જમીનદાર આગળ સહેજ તીખી ફરિયાદ કરી જમીનદારને લાગ્યુ કે તે ખેડૂતોમા બેદીલી ફેલાવવા મથતો હતો. રામરતનને તેણે રજા આપી. રામરતનને એક આઘાત ઉપર બીજો આઘાત થયો પણ તેનામાં રહેલુ સ્વમાન જાગી ઊઠયું હાથપગ તો જમીનદાર નથી લઈ શકવાનો ને ? નિરાતે બે વેળ રોટી મળે એવા સ્થળની શોધમા તે નીકળી પડ્યો સાથે હતી તેની નાનકડી સીતા—તેની જીવનદીપિકા

ઉત્તર છોડી દક્ષિણમા મુબઈ તરફ રામરતન આવ્યો પોલીસભરતીમા તેણે પોતાની ઉમેદવારી નોધાવી વૈદકીય તપાસમા તે પસાર થયો મોટા બૂટ, બૅન્ડીસ, પટો અને પાઘડી ચડાવી તે પોતાની ખોલીએ આવ્યો સીતાને બાપનો આ નવો દેખાવ ઘણો રમૂજભર્યો લાગ્યો.

કુદરતની એ બાલિકા શહેરની ગોદમા ઉછરવા લાગી ભાગીરથીની જ તે નાનકડી પ્રતિમા હતી, પણ ભાગીરથી હતી શરદની પૂનમ જેવી—સીતા સુદ ચોથ જેવી—મૃદુ અને ફીકી. પોલીસ કોટડીઓની એ દીવાલ જાણે તેના પ્રાણને રુંધી રહી હોય, ખુલ્લા આકાશ અને હિલોળા લેતા ખેતર માટે જાણે તેના નેણ તલપી રહ્યાં હોય એમ વારવાર રામરતનના મોટા હાથને પોતાની નાજુક હથેળીઓમા ડૂબાડી દેવા મથતી તે કહેતી.

" બાપા, ચાલોને ખેતરમાં. " રામરતન જવાબમાં હસતો, અને કહેતો " જઈશું હ, બહેન, આજે નહિ. થોડા દિવસ પછી."
નાનકડી સીતાને રામરતને અનેક વખત પોતાની જીવનકથા સંભળાવી હતી, તેમાથી તેના બાલમાનસ ઉપર ઊંડા સસ્કાર પડચા હતા માણસને અણદીઠ જેવુ અદ્ભુત અને આકર્ષક લાગે તેવુ આકર્ષણ સીતાને ગગાજમનાની ગોદમા સૂતેલા પોતાના વહાલા વતન માટે થતું.

રામરતન પોતાના નવા જીવન જોડે થોડા જ વખતમાં સખ્ય સાધી શક્યો રસ્તા ઉપર પૂતળાની જેમ ઊભા રહી, એક બાદશાહની જેમ માત્ર હાથના અભિનયથી, આંખના ઇસારાથી તે સેંકડો અને હજારો માણસો, સાઇકલો, ગાડીઓ અને મોટરોનુ નિયમન કરતો, તેમની ગતિ ઉપર આધિપત્ય ચલાવતો પોતાના એ નવા જીવનનુ પણ તે ધીરેધીરે સીતાને ઓળખાણ કરાવવા મડ્યો. સીતાને તેમા પણ ઊડો રસ પડ્યો. રોજ તેનાં મોટા બૂટને તે સાફ કરતી અને ખોલીના ખૂણામા ઉપર ધૂળ ન પડે તેમ જતનથી મૂકતી. તેના કોટના બટનને, પટાના બિલ્લાને તે હમેશ ચકચકતા રાખતી રામરતને તેનુ ગુમાવેલુ સુખસ્વપ્ન જાણે પાછુ આવતુ હોય એવી કલ્પના કરવા માડી. અલ્પમાં સંતોષ માનનાર તેના મનને ફરિયાદ કરવાની કદી ટેવ જ પડી ન હતી

રામરતનની એ નાનકડી ખોલીની આસપાસ નિર્દોષતાની, સ્નેહની મીઠી સોડમ ફેલાવતી સીતા વિકસવા લાગી પિતાપુત્રીનો આનદ ઘેન ચડાવે એવો હતો. કોઈક વખત રામરતન નોકરી પરથી જરા વહેલો આવ્યો હોય અને સીતા બહાર ગયેલી હોય તો તેને નવાઈ પમાડવાની કોઈ યોજના વિચારતો તે બેસતો તેની વિચારમાલા પૂરી થાય તે પહેલા તો છાના પગલે પાછળથી આવી સીતા તેની આખ દબાવી દેતી. પિતાપુત્રીના આનદથી આખી ઓરડી ગાજી ઊઠતી. સુખીઓની અદેખાઈ જગતમા અનાદિ કાળથી થતી આવી છે, પણ રામરતન અને સીતાના સુખની અદેખાઈ કોઈ કરતુ નહિ—ઊલટુ પડોશીઓને બાળક જેવાં એ બન્ને નિર્દોષ પિતાપુત્રીનો પાસ લાગતો. અને તે પણ અનેક વખત તેમની એવી ગાડીઘેલી રમતમા સામેલ થતા

પડોશીની સ્ત્રીઓ વારંવાર કહેતી "શા સીતાના વાળ છે! અને કેવા ગૂથ્યા છે! રામરતનને એ બધુ કોણે શીખવ્યું હશે!"

માતા વખત આવ્યે પિતાની પણ ગરજ સારે, પણ પિતાને માતા બનતાં તો બહુ ઓછાને આવડે તેમાં પણ એક બાળકીને ઉછેરવાની હોય તો તેની પૂરી કસોટી જ પણ રામરતનમાં તો ભાગીરથી પણ આવીને વસી હતી. દિવસભર કઠોરતાના વાતાવરણમાં રહેતો રામરતન વધુ ને વધુ મૃદુ બનતો જતો હતો. અત્યંત નાજુકતાથી તે સીતાને ખીલવી રહ્યો હતો. આખા જગતમાં પિતાને પુત્રીનો અને પુત્રીને પિતાનો જ માત્ર આધાર હતો— સુખદ, સતત અને . . અને . . છતાં . . ?

પોલીસો જ્યારે ગપ્પે ચડ્યા હોય ત્યારે રામરતનની વાતો તેમનામા હાસ્યના ફુવારા ઉછાળતી. કદાચ મોંઘવારીસોંઘવારીની વાત નીકળે તો તે કહેતોઃ “ છીંટ ?—આવી મોંઘી તે કંઈ કામ આવે ? ” “ પણ ફલાનીન સારુ હો.” “ અને રંગારા પણ સાળા કેવા ફાટયા છે—એક નાનકડી ઓઢણી છાપવાના ૭ આના ! ” તેની આ બધી વાતોથી કોઈનુ હસવુ ખાળ્યુ ખળાતું નહિ ભોળો રામરતન બધાને ગમતો. સ્ત્રીઓને પણ તેની વાતમા ખૂબ રસ પડતો—અને છોકરીઓને કેમ ઉછેરવી જોઈએ, તેને કપડા કેમ પહેરાવવા જોઈએ, કેમ ગૂંથતા શીખવવુ જોઈએ વગેરે તેની પાસેથી મનમા હસતાહસતા અનેક વખત સાભળતા તે કદી કટાળતી નહિ.

અગિયાર બાર વર્ષની થતા તો સીતાએ રામરતનનુ જીવન અપાર સુખથી ભરી દીધુ તેના તોફાનમસ્તી તો તે જ, પણ રામરતનને તે બાળકીના નિર્દોષ પ્રેમથી, મુગ્ધાના કોડથી અને માતાના વાત્સલ્યથી નવાજવા મડી. તેના રોટલામા પણ તે પાર વિનાનું વૈવિધ્ય લાવતી—કોઈ વખત એકલા ફૂલકા જેવા તેને પાતળા અને કડક બનાવતી, તો કોઈ વખત તેમા સહેજ ગોળનુ પાણી છાટી તેમા સકરપારા જેવો સ્વાદ પ્રગટાવતી, તો કોઈ

વખત નખથી ફરતે કાંગરી કરતી, તો વળી વચ્ચેવચ્ચે કાણાં પાડી જુદી જુદી આકૃતિઓ સર્જતી ! વૈવિધ્યની વિપુલતા સ્થૂળ સુખની કલ્પનામા પ્રધાનપણે હોય છે, અને સીતાને એ વિપુલતા સર્જતા ક્યાય ગરીબાઈ નડી શકતી ન હતી પોતાનુ સુખ, પોતાનો સંતોષ, પોતાનો આનદ કેમે કરી પોતાના અંતરમાં છુપાવી શકાતો નહિ—આખી દુનિયાને તે આપવાનું તેને મન થતું.

પણ સીતા હવે મોટી થતી હતી. એક દિવસ તેને પરણાવવી પડશે એ વિચાર રામરતનના મનમા આવ્યો તેને માટે કેવો વર શોધવો તેના તેણે અનેક વિચાર કર્યા, અનેક મનોરથ ઘડ્યા. તેની ત્રણ મહિનાની રજા ચઢી ચૂકી હતી. એ રજામા પોતાને વતન જઈ સીતા માટે યોગ્ય વરની શોધ કરવાનો તેણે સકલ્પ કર્યો હતો તેની રજા મજૂર થઈ. એક અઠવાડિયા પછી તેને રજા પર ચડવાનો હુકમ મળ્યો. તે ગાડોઘેલો બનતો વેગે આવ્યો. સીતાને બધી વાત કહી. અનેક વખત જેના સ્વપ્નાં સેવાતા તે વહાલું વતન હવે જોવાનું મળશે એ વિચારે સીતાના નેણ આનંદથી નાચી ઊઠ્યા ત્યા પોતાના જેવી છોકરીઓ હશે, નાના બાળકો હશે તે બધાને નવાઈ પમાડે એવી અનેક વસ્તુઓ પોતાની સાથે લઈ જઈ તેમને ભેટ આપવાના તેણે મનોરથો ગોઠવવા માંડ્યા. રામરતનને આખો ભૂતકાળ પોતાની નજર સમક્ષ સજીવ થતો લાગ્યો ભાગીરથીની મૃદુ સ્મૃતિ તેના મન આગળ અનેક ચિત્રો ખડા કરવા મડી પોતાનો જન્મદિવસ તે કેવી રીતે ઉજવતી હતી તેની તેણે સીતાને રસપૂર્વક વાત કહી એ વાત સાંભળતા સીતાનુ હૃદય હર્ષથી ભરાઈ ગયુ. આ શું ! ઈશ્વરે તેને માટે જાણે આનદની એક પછી એક મોટી પરંપરા જ ગોઠવી રાખી હતી કે શું ? આ બધો આનદ સમાવવો ક્યા ? કેવું તેનુ હૃદય રામરતનના સરળ

હ્રદયને સુખના એક અનંત સ્વપ્નથી ભરી દેવા તલસતુ હતું ! બન્ને પિતાપુત્રી હર્ષના એક મહાસાગરમા જાણે હેરિયાં ખાવા મંડ્યાં.

રવિવારે રાત્રે બન્ને પોતાને વતન જવા ઉપડવાના હતાં, પણ તે પહેલા રામરતનને આનંદથી ચકિત કરી નાખવાનો સીતાએ સંકલ્પ કર્યો હતો. શુક્રવારે ફાગણ સુદ નોમ હતી ગરીબોની જન્મતિથિ ઉજવાતી નથી હોતી—કોઈક ભાગીરથી તેમના એકાદ ઘરમા આવી ચડે તો વળી ક્યાક એની ઉજવણીનો પ્રકાશ થાય પણ સીતાને જ્યારે રામરતને જન્મતિથિની વાત કરી ત્યારે જ તેણે મન સાથે ગાઠ વાળી હતી કે બાપાની જન્મતિથિ તો ઉજવવી જ મા ઉજવે ને દીકરી ન ઉજવે એ કેવુ ! પણ તેણે તે વાત રામરતનને કહી નહિ રામરતનને એકાએક તે આશ્ચર્યચકિત કરવા ઇચ્છતી હતી. રામરતનનો રાતપાળીનો પહેરો શુક્રવારે સવારે દસ વાગે બદલાવાનો હતો. રામરતન હવે પોતાના સ્વપ્નામા જ ડૂબેલો રહેતો લાલબહાદુરને માટે ફરવા જવાની સીસમની એક ખોળીવાળી લાકડી, અને રામભરોસે માટે એક સાફો ને એવી યોજનાઓ મનમા ગોઠવતો હતો. દસ વાગ્યે નોકરી ઉપરથી ઊતરી ઉમળકાભેર પોલીસ લાઈન તરફ તે ચાલ્યો જતો હતો. રસ્તા પરથી આવતા જતા માણસો, ગાડીઘોડા વગેરે તેને જાણે આનદના અસંખ્ય રમકડા વિહરી રહ્યાં હોય એવાં લાગ્યા. "બોલતી પૂતળી !" "લ્યો રે કોઈ બોલતી પુતળી !" એમ સામેના ફૂટપાથ પર કોઈ ફેરિયો લહેકા કરી બૂમ પાડી રહ્યો હતો તે અવાજ સાભળતા રામરતનના કાન ચમકયા ઘણા દિવસથી સીતા ચકિત થઈ જાય, તે હરખથી ગાડી થઈ જાય એવુ કઈક તેને માટે લઈ જવા તે ઝંખતો હતો "બોલતી પૂંતળી" શબ્દે તેની એ ઊર્મિ ગાડી થઈ જાગી ઊઠી સીતા હવે તદ્દન નાની

બાળકી તો ન હતી, છતાં તે જરૂર એ ઢીંગલી જોતાં ગાડી થવાની છે—કેવો તે ઢીંગલીમાં વાચા પ્રગટાવી તેને તે ચમકાવી દેશે તેનાં સ્વપ્ના સેવતો સેવતો સામેના ફૂટપાથ તરફ તે દોડચો. પણ . . પણ . . મોટરોને, ગાડીઓને હંમેશ અંકુશમા રાખનાર રામરતનને આ શું ? એક બાજુથી સપાટાભેર ધસી આવતી મોટરની અડફટમા તે આવી ગયો. આંખની પલ પડે ઊપડે એટલો પણ તેને આ દુનિયામાથી પેલી દુનિયામાં જતાં સમય ન લાગ્યો શું વિધાતાને તેના સુખની અદેખાઈ આવી ? કે વિધાતાને તેની દયા આવી ? કોણ કહી શકે કે રામરતનનુ એ મૃત્યુ એક ભીષણ વેદના હતી કે સમ ઉપર આવતા એક સુંદર સંગીતનું એક મીઠી વેદનાભર્યું અવસાન હતુ ? કદાચ વિધાતાને એમ ન થયુ હોય કે સીતાના લગ્ન પછી આધારવિનાનો થઈ. .

પણ કોણ કહી શકે વિધાતાનો હેતુ શો હશે—ગહન અને અકળ !

*

સીતા આજ સવારની વહેલી ઊઠી હતી. તેણે આગણુ વાળીઝૂડી સાફ કર્યું, પાણી છાટચુ, સાથિયા પૂર્યા. આજુબાજુના બૈરાં આશ્ચર્ય પામ્યા "કેમ અલી સીતા, આજ શુ છે આટલુ બધુ ?" તે બધા કુતૂહલથી પૂછવા મડચા આનદથી પોતાની આખ નચાવતી તે કહેવા લાગી.

"તમને અત્યારે નહિ કહું આજ સાજના તમને બધાને મારે ચા પાવાની છે ત્યારે કહીશ." તેના ઉરમા હરખ માતો ન હતો. બૈરાઓ હસી પડચાં.

"હા, હા, સગાઈ થઈ હશે—અને તેમાં જ કહેતાં શરમાય છે" વળી એક ડોશી બોલ્યા, "બેટી અમર રહેજો તુ ને તારી ચૂડી !" સીતા પાછી હસી. "કેવા ઠગાયા !" "કેવાં ઠગાયા !"

. . " મારી તો કંઈ યે સગાઈ નથી થઇ, . . પણ ચાર વાગે આવશો ને? બોલો—અને હા—માજી, જો નહિ આવો તો પછી કોઈ દિવસ તમારી સાથે જો જો બોલુ તો !" સીતાએ ચારે બાજુએ હર્ષની લહરો ફેલાવી દીધી આજે તેણે અનેક વાનીઓ કરી હતી. થોડાક ફૂલ પણ સવારે લઈ આવી તેની એક નાનીશી સરસ તેણે કલગી બનાવી હતી તે નાનકડી ઓરડીના ચારે ખૂણામા તેણે ધૂપસળી ચેતાવી ઓરડીને મઘમઘતી કરી દીધી હતી રામરતનનો આવવાનો વખત થતા તે ખાટલા નીચે સંતાઈ ગઈ. ચાદર એવી રીતે ઝૂલતી રાખી કે પોતે નીચે સતાઈ છે તે બહારથી આવનાર ન જોઈ શકે રામરતન આવતા જરૂર ચકિત થવાનો છે—અને પછી કેવી તે તેને ગળે બાઝી પડશે—કેવી કલ્લોલ કરશે તેના તેણે અનેક સ્વપ્ના સેવ્યા. આનદથી તેનુ હૃદય ધડકવા લાગ્યું તેની ઉત્કઠા વધતી જ ગઈ. સમય પણ તેને લાબો થતો લાગ્યો. અ તે પગલા સભળાયા તેનું હૃદય બમણા વેગથી ધડક્યુ મોટા બૂટ તેણે જોયા ખાટલા નિકટ આવી આશ્ચર્યચકિત થઈ તે વિચારમાં ઊભા રહ્યા હોય એમ સીતાને લાગ્યુ. પોતાની નાજુક આગળી તેણે ચાદર બહાર કાઢી મોજાં હેઠળની ચામડીમા જાણે 'કીડી કરડાવવાનો' અભિનય કર્યો. હાથ ઉપર જાણે એક ઊનુ ટીપુ પડ્યુ હોય તેમ તેને લાગ્યુ. આનંદથી સહસા કિલકિલાટ કરતી તે કલગી હાથમાં લઈ બહાર નીકળી આવી. રામરતનને ગળે વળગવા દોડી . . .

પણ, પણ, આ કોણ? આ તો શિવંભર કાકા! પણ તેમની આખમા આ બોરબોર જેવા આસુ કેમ?

" શિવભર કાકા, શિવંભર કાકા, રડો છો કેમ? આજ તો બાપાની જન્મતિથિ . . . "

વિધાતાનો હેતુ શો હશે?

તેની પ્રતિમા

રાત્રિઓના આ અનંત ચક્રને કોઈ અંત જ ન હશે? એના આર્દ્ર આતુર પગલા કદી બંધ જ નહિ પડે? શા માટે એ એક અખંડ લાંબી રાત્રિમાં નથી પરિણમતી? સાચે જ રાત્રિઓની આ અનંત યાત્રા મને હવે ગાંડો કરી નાખશે રોજ એ ને એ સ્મરણ લઈ એ આવે છે રોજ એની એ કથા રોજ એના એ નિશ્વાસ રોજ એની એ હૃદયવ્યથા. એનો કોઈ દિવસ અંત જ નહિ આવે?

પણ આ વિરાટની યોજનામા હુ તો અણુ જેટલો પણ નથી—અણુથી અણુ જેટલો પણ નથી—એમ છતા શા માટે એ સંસ્મરણોથી રાત્રિ ગમગીન બનતી હશે? અણુ જેવા માનવનુ જીવનરહસ્ય વિરાટ કરતા પણ વિરાટ છે એવો તો એનો અર્થ ન હોય? અને જો એમ હોય તો મારી આ તીવ્ર વેદનાનું રહસ્ય જગત જાણે એ જરૂરનુ નથી? કદાચ એથી મારી હૃદયવ્યથા કંઈક હળવી પણ ન થાય? પણ એવા કેવળ પારમાર્થિક કે સ્વાર્થી વિચારોનું મિશ્રણ પણ શા માટે કરું? શા માટે જગતને સ્પષ્ટપણે ન જણાવું કે "તે હુ ભૂલી શકતો નથી, મારાથી ભૂલી શકાતુ નથી. આજ તેથી જગતના ચોકમાં ઊભો રહી આર્તનાદ કરુ છુ એથી જો

તમારા આનંદમા વિક્ષેપ પડતો હોય તો કાને હાથ દેજો આંખને કટાળો આવતો હોય તો નેત્ર મીચી દેજો પણ કૃપા કરી મારુ એ વેદનાનું પખી પાખ ફફડાવી ઊડવા મથે છે તેની પાખને મૂળથી જ મા તોડશો."

ચાલીસ શરદોના આંસુએ એ સ્મૃતિને ધોઈ ધોઈ વધુ ઊજળી, વધુ નિર્મળ બનાવી છે કાળની અનંતતામા લીન થતાં એથી યે વધુ ઉજ્જ્વલ એ કેમ ન બને? અને જે આજે વણઉકેલ્યુ રહ્યુ છે તે ત્યારે આપોઆપ ઉકલી જશે એવુ કેમ ન બને? એથી ભાઈ, આજ આ રાત્રિને હુ એ જ પ્રાર્થું છું કે "ભલે બીજા કોઈને માટે નહિ તો મારે માટે તારો રથ ઘડીક થભાવ તારા એ તિમિરાચ્છાદિત રથમાં મને લઈ લે મારાથી એ નથી સહેવાતુ મૃત્યુની એક લાંબી તંદ્રામા મને ડૂબાડી દે"

આજ હવે વર્ષોથી મૂગી બની પ્રાણના અગાધ ઊંડાણમા સતાઈ રહેલી એ વાણી ભલે પાખ ફફડાવી જગતમા વિહરે જગત ભલે એ ઉપર તિરસ્કાર વર્ષાવે કે આસુ સારે, પણ તેણે જાણવુ જ જોઈએ કે જે ઉરને અડધી સદીથી પણ વધુ લાંબા સમય સુધી તેણે નિભાવ્યુ હતુ તે ઉર તે ઉપકારના બદલામા પોતાના પર ઝૂલતા સ્મરણોના મણિથી ઘવાઈ ઘવાઈ આજ પોતે જ તેના ચરણમા ઝૂકી એ મહામૂલ્ય મણિ તેને ધરે છે

મે પ્રથમ જ્યારે આ જગતનો પ્રકાશ જોયો ત્યારે આનંદની એક મધુર વીણા જાણે વિશ્વના અણુ અણુમા ગાજી ઊઠી. વત્સલ માતપિતાને તો લાગ્યુ કે આનંદઘન કુંજવિહારી મુરલીધર કાનકુવરે જ પાછા પધારી તેમના ઘરને ઉજાળ્યુ મારા પારણાને માણિકયો શીતળ તેજે રાત્રે સુહવતા—દીપકનો પ્રકાશ મારાથી શે વેઠાય? મારે માટે રમવાના રમકડા પણ ફૂલોના જ બનતા, મારે

માટે એક નવી ફૂલવાડી પિતાજીએ કરાવી. લક્ષ્મીને ખોળે વિકસતા એક મધુર સ્વપ્નની જેમ મારું બાલ્ય ખીલ્યું.

કાળના અનેક ઘા જેવી આ કરચલીઓમાંથી પણ તમે જોઈ શકશો કે જગતની હરકોઈ વ્યક્તિ ગર્વ લઈ શકે એટલી તેજસ્વિતા, એટલી આકર્ષકતા, અને એટલું સૌંદર્ય એક કાળે એમાં હશે. મને બરોબર યાદ છે કે જ્યાં જ્યાં હું જતો ત્યા સહુ કોઈ ધારીધારીને મારા તરફ જોતું—અને જાણે કોઈ મંગલ વસ્તુને જોતાં હૃદયમાં એક પ્રકારની પ્રસન્નતા જાગે તેવી પ્રસન્નતા તેમના મુખ પર દેખાતી ગમે તેવી રૂપગર્વિતા પણ એક વાર મારા સ્મિતને માટે પ્રાણ પાથરવા તૈયાર થાય એવું તેજસ્વી મારુ યૌવન વિકસતું હતુ માતપિતા મારે માટે કોઈ જીવનસહચરી શોધવાની ચિંતામા હતા, પણ મારું હૃદય અન્યત્ર જ હતું.

વીણા સાચે જ વીણા હતી. તમે વીણાનુ સંગીત તો સાંભળ્યુ છે ને?—મૃદુ અને સૌમ્ય. તેને હું કઈ રીતે વર્ણવું? શું વખાણુ? તેનુ હૃદય કે તેનો દેહ? વિશ્વપંકમાંથી જાગેલી તે એક કોમલ સુંદર કમલિની હતી જેટલો તેનો પ્રાણ સુંદર હતો તેટલુ હૃદય નિર્મળ હતુ, બુદ્ધિ તેજસ્વી હતી, અંગ લાવણ્યમય હતુ. તેવુ મુખ જગતમા મેં બીજું નથી જોયુ. પૂર્ણિમાના પ્રફુલ્લ વદનની ઉપમા આપતાં તેને ભાગ્યે જ ન્યાય થાય. એક સહસ્ર ચંદ્રોનુ સૌંદર્ય એક ચંદ્રમા આવી સમાયુ હોય અને તેનુ કલંક સકોચાઈ જાણે એક બિંદુ—એક તલ જેવુ બની ગયુ હોય એવી જો તમે કલ્પના કરી શકો તો કદાચ વીણાના મુખની કંઈક ઝાંખી થાય. તેના એ અપૂર્વ વદનને સર્જી વિધાતા પોતે પણ એટલો મુગ્ધ બન્યો કે આનંદમાં તેણે "અહો! સૌંદર્યની પરિસીમા—સૌંદર્યનું પૂર્ણવિરામ!" એમ બોલી તેને એક ગાલે પૂર્ણવિરામ જેવો

એક તલ મૂકયો એવી એ વીણાને જોતા જ મારા હૃદયના તારો ઝણઝણી ઊઠતા–મારા પ્રાણમા ભાવનાઓ, ઊર્મિઓની છોળ ઊછળતી.

વીણા જોડે મારે ઓળખાણ થયુ ઓળખાણમાથી સુખદ મીઠી મૈત્રી પ્રગટી. અમે અનેક વખત મળતાં, અનેક વખત કલ્લોલ કરતા; પણ હમેશ અમારું વર્તન મર્યાદિત—જાણે બે પુણ્યની શિખાઓ એકબીજાને અજવાળવા મથતી.

ધીમેધીમે એ ગાઢ સબધ છતાં મને જાણે એમા કંઈક ઊણુ છે, કઈક અધૂરુ છે એવી લાગણી થવા માડી–એવો અસતોષ થવા માડ્યો. વીણા સાથે એકતા સાધવા—વીણામય થવા મારુ ઉર ઝખવા મડ્યુ એ માટે તો પત્ની કરતા સહેજ પણ ઓછો સબધ હોય એ કેમ ચાલે ?

પણ તે વાત હુ તેને કદી પણ ન કહી શકયો તમે કોઈ વખત કોઈ નાજુક દીપમાળા જોઈ છે ? તેના પર મુગ્ધ બન્યા છો ? તેને તમારા અતરમા ઉતારી દેવા કદી ઝંખના જાગી છે ? તેને તદ્દન નિકટથી નિહાળવા—બને તેટલી નિકટતાથી તેનો પ્રકાશ-સારભ ઝીલવા તેની નજીક તમારું વદન તમે લઈ ગયા છો ? તે વખતે અજાણતાં તમારાથી તમારો શ્વાસ બધ નથી થઈ જતો ? રખેને તે નાજુક દીપમાળાને તે શ્વાસ બુઝાવી દે! મને પણ તેમ જ થતુ. અનેક વખત મારા હોઠ પર એ શબ્દો આવતા—પણ એ દીપિકા કદાચ બુઝાઈ તો ન જાય ? હાય ! દુર્ભાગ્ય !

એક દિવસે મને ખબર પડી કે વીણાના માતપિતાએ તેના વિવાહ નક્કી કર્યા છે ત્યારે મારા માથા પર કેવો વજ્રપાત થયો હશે તે તમે મહેજે કલ્પી શકશો શા માટે મે વીણાને તે ન કહ્યુ ? પણ હવે પસ્તાવો કર્યે શું વળે ! એક ભગીરથ પ્રયત્ન કરી મે વીણાને અંતરથી આશીર્વાદ દીધાઃ “વીણા, સુખી

રહેજે—તારું સુખ સદા ય અખંડ રહેજો. મારી ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ ભલે નિરાશાના ખડકોમા અથડાઈ અંધકારના ઉરમા સદાને માટે ગરક થાય. તારા સુખની હું કદી ઇર્ષ્યા નહિ કરું."

પણ વીણાનુ એ સુખસ્વપ્ન માત્ર બે જ વર્ષમાં ખંડિત બન્યુ. તેનો સૌભાગ્યદીપ બુઝાઈ ગયો. વીણા મારે માટે એક અખંડ કરુણ કાવ્યરૂપ બની ગઈ.

તેના લગ્ન પછી પણ અમારી મૈત્રી અખંડ જ રહી હતી. પણ તેને માથે આવી પડેલી આ અણધારી આફત પછી તો હું તેની વધુ ને વધુ નિકટ રહેવા લાગ્યો પણ મારા હૃદયમાં મારી પેલી જૂની અભિલાષાઓ જાગ્રત થઈ. જે હૃદયમાં એકવાર વીણાની પ્રતિમા સ્થાપી હતી. તેમા અન્યને સ્થાન આપી તે પ્રતિમાને કલંકિત ન જ કરાય એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી મે પિતાજીને વીણાના લગ્નદિવસે જ સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવી દીધુ હતુ કે આજીવન હું અવિવાહિત જ રહીશ. પણ વીણાના પતિનુ અવસાન જેમજેમ જગતના સ્મરણપટ પરથી ભુસાતુ ગયુ, તેમતેમ વીણા માટેની મારા ઉરની ઝંખના વધુ ને વધુ સચેત બનવા માંડી અનેક વખત હું ઉગ્ર મનઃસંયમ કેળવવાની ચેષ્ટા કરતો, પણ તે ચેષ્ટામાત્ર જ હતી. મારાં એકેએક સ્વપ્નની અધિદેવી વીણા બની

એક દિવસ અમે બન્ને વાતો કરતાં બેઠા હતાં. આંબાની મંજરીની મૃદુ સોડમ વાતાવરણમા લહેરાઈ રહી હતી. ક્યાંકથી ક્ષણેક્ષણે કોઈ કોયલ મધુર ટહુકાથી પ્રાણની કુંજ નિકુંજને ગજાવી રહી હતી. અસહાય બની વીણાનો ગૌર મૃદુ હાથ મે મારા હાથમા લીધો. મારી આંખમાં રહેલી ભાષા તેણે વાચી. તેણે તેનો હાથ પાછો ન ખેંચ્યો. તેના પ્રાણના ઊંડાણમાંથી માત્ર એક શબ્દ ઝર્યો: "ભાઈ!" કેટલો મધુર છતાં કેવો કરુણ!

એક મૂક નિઃશ્વાસ સહ તે હાથ મેં મૂકી દીધો. કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના તે દિવસે હું ઘેર ચાલ્યો આવ્યો.

વારંવાર એ પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમા તરી આવતો. હૃદયની ઊર્મિઓ ઉપર વિજય મેળવવા મારે હવે સતત વિગ્રહ જ કરવો પડતો; પણ વીણાનો મારા પ્રતિનો પ્રેમ તેવો જ ગાઢ, તેવો જ મૃદુ અસ્ખલિત પ્રવાહ જેવો વહ્યે જતો હતો, અને એ પવિત્ર જાહ્નવીને કિનારે ઊભા રહી તેના શીકરોથી હું પણ મારા હૃદયને વધુ ને વધુ નિર્મળ કર્યે જતો હતો.

પણ ભાઈ, એ વિગ્રહ કેવો ભયંકર છે! હૃદય તો છે માત્ર એક મૂઠીમાં સમાઈ જાય એવડું, પણ તેમા ભભૂકતો વહ્નિ સાગરના સાગરોને પણ શોષી લે એવો નથી? વીણાના વર્તનમા એવું કંઈક વિચિત્ર હતુ કે જેથી વારંવાર મારું કુતૂહલ જાગતુ તેના દીવાનખાના પાસેના એક ખંડને તે હમેશ બંધ રાખતી; કદી પણ તેમાં તેણે કોઈને જવા દીધા ન હતા. એ ઓરડામાં શું હશે તે જાણવા મને અનેક વખત કુતૂહલ જાગતું! પણ તેને પૂછવાની મારી હિંમત ચાલતી નહિ એક દિવસ હું ગયો ત્યારે તે દીવાનખાનામા ન હતી પેલા ઓરડા તરફ મે નજર નાખી તો બહારથી તેને આગળો વાસ્યો ન હતો હુ તે ઓરડા નજીક ગયો. બારણાની તરડમાથી મેં નજર નાખી અંદરનુ દૃશ્ય જોતાં જડ પૂતળા જેવો હુ બારણા પાસે જ સ્થંભી ગયો અદર મેં એ પ્રતિમા જોઈ. વીણાની અને તેના પતિની કેટલી બધી જીવન્ત તે લાગતી હતી! જાણે હમણા તેનાં નેત્રો પલકશે– જાણે હમણાં બન્નેનાં અંતર એકબીજા આગળ પ્રેમના એક અપૂર્વ મધુર સંગીતસહ ઊઘડી જશે! વીણાએ જાણે એ ખંડમા પોતાનું જીવનસ્વર્ગ રચ્યુ હતું મેં તરડમાંથી જોયુ ત્યારે વીણા તેના પતિની

તેની પ્રતિમા

પ્રતિમા સામે બેસી અત્યત ભાવપૂર્ણ સગીત કરી રહી હતી તેના મુખ ઉપરનો ભાવ, તેની રેખારેખામા તરવરતી આર્દ્રતા, અને તેના નિર્મળ આત્મા જેવી તેના આખા અંગમાંથી નીતરતી સાત્વિકતા હુ કઈ રીતે વર્ણવુ ! પણ આ શું ?—એ ગાન વીણા કરતી હતી કે તેની પ્રતિમા ? શું મને ભ્રમ થતો હતો ? ઘડીભર વીણા તરફ, તો ઘડીભર તેની પ્રતિમા તરફ હું જોવા મડ્યો—ગાનાર એક જ હતુ, છતાં હું નક્કી કરી શકતો ન હતો કે કોણ એ ગાઈ રહ્યુ હતુ ? અને ગાનના જુદા જુદા ભાવ સાથે જાણે પ્રતિમાના મુખ ઉપર પણ ભાવ બદલાતા હતા, એવો મને ભાસ થયો ! અને એ ગાન કેવુ અદ્ભુત, કેવુ ભાવપૂર્ણ ! એ સાંભળતા કોણ કહી શકે કે વીણાનો પતિ વિદેહ થયો હતો ? વીણા ગાતી હતી.

"પ્રીતમ, આ તે કેવી તારી રમત ! રજનીમાં મને નિદ્રાને અકે એકલી ત્યજી જતા તારા હૃદયમા કઈ જ ન થયુ ? ના, ના; આમ તને શાને દોષ દઉં ? આજ કેવો તું મારા ગાનને તે કાંઠે ઊભો છે! આજ કેવો તું દૂર–સુદૂરથી પણ દૂર, નિકટ–અતિનિકટથી પણ વધુ નિકટ જેવો મારા પ્રાણમા કોઈ અકથ્ય આતુરતા—કોઈ વિરલ ઊર્મિ જગાડી રહ્યો છે ! મારું પ્રત્યેક ગાન તારા ચરણના તીરપ્રાન્તમા આજ વેદનાની એક મીઠી સ્મૃતિ સાથે લીન થાઓ! જીવનસર્વસ્વ, તું તો સદાને માટે બંધાઈ ગયો છે તે આમ સહજમા ક્યાથી છૂટી શકે ? અને હવે તો હૃદય એવુ પરિપૂર્ણ બન્યું છે કે એમા 'તુ મારો છે' એવી લહરીની પણ અપેક્ષા નથી રહી—કેવું બધુ પ્રસન્ન, શાન્ત, આપણા શાન્ત અમર સ્નેહ જેવુ! મારું ગાન આજ તને જ જુએ છે, તને જ પામે છે, તુંમાં જ લીન થાય છે—જીવનકલાધર!"

આ તો માત્ર તે ગાનનો આછો ધ્વનિ થયો! તેની કાવ્યમય

ગેય મધુર પંક્તિઓ મેં જીવનમા પહેલી અને છેલ્લી વાર—એક જ વખત સાભળી એટલે તેના ભાવ સિવાય વિશેષ કંઈ યાદ રહી શક્યુ નથી. પણ તેમાં રહેલો કોમલ ગંભીર ભાવ—કેવો અદ્ભુત, કેવો અપૂર્વ હતો! તેનુ બીજુ ગીત પણ એવુ જ ભાવપૂર્ણ હતુ. વીણા ગાતી હતી:

"શી ધન્યતા! કેવુ સદ્ભાગ્ય! આ તો શ્યામની બસી! આજ હવે એને સ્વરની પણ શી અપેક્ષા! કોઈ ધન્ય સુદિને જ્યારે શ્યામે એને અધરે અડાડી ત્યારે આખા વિશ્વનુ સંગીત તેણે તેમા ભરી દીધુ ન હતું? શ્યામ, રખે એને ગર્વ લેખતો— આ તો તારી જ બસી તારા જ શ્વાસે એ જાગે છે, તારા જ સૂરે એ ગાજે છે, તુ જ એનુ જીવન છે—હૃદયેશ! શ્યામ, કોઈ અવરને હાથ એ ચડે તો એના શતધા ટુકડા થાઓ—તારી જ એ બસી—એક તારા જ શ્વાસે જાગે!..."

વીણાનો પતિ એક પ્રતિભાસંપન્ન કવિ અને ભારે સગીત-રસજ્ઞ હતો શુ વીણા આજ તે સ્મૃતિ જાગ્રત કરી તેના પતિને રીઝવી રહી હતી? કેવું મગળ—કેવુ પવિત્ર એ દૃશ્ય! એ પવિત્રતાના વાતાવરણમાં મને મારી હીનતાનું ભાન થયુ વીણાને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હશે કે તેના વિશ્વાસનો, તેના સ્નેહનો, તેના આતિથ્યનો દ્રોહ કરી તેના જીવનના એક કોમળતમ તાર સાથે હુ ચોરની જેમ રમત કરી રહ્યો હતો! મારા હૃદયને એક ભારે નૈતિક આઘાત લાગ્યો. હુ તરત જ ખુરશી પર પડ્યો, પણ એ દૃશ્યનુ વાતાવરણ મારા આખા પ્રાણમા ગુજી રહ્યુ

*

આ ઘટના પછી મેં મારા મન ઉપર અંકુશ મેળવવા સતત યત્ન આદર્યો, પણ જેમજેમ હુ એ યત્ન કરતો ગયો, તેમતેમ

તેની પ્રતિમા

મારી અસ્વસ્થતા વધતી ગઈ દિવસરાત મને એક પ્રચંડ અગ્નિ-શિખા તાવવા મંડી. હુ ગમગીન અશાન્ત બની જતો. વીણા તો તેની હમેશની સ્નેહાર્દ્રતા વડે મારી એ ગ્લાનિને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યા જ કરતી કેવી તેની મૃદુતા, કેવી સહૃદયતા ! હાય ! શા માટે એ દૈવી નાજુક કુસુમને તેની અમર લતા ઉપરથી તોડી મારા સ્થૂલ, પાર્થિવ, દુન્યવી હૃદય સરસું ધરવાની મને તૃષ્ણા જાગી ! આખા બ્રહ્માંડને ભરી દેતા તેનો એ શુદ્ધ પ્રેમ મારે માટે પર્યાપ્ત ન હતો ? પણ હુ અસહાય હતો—મારી વેદનામા બળીઝળી રહ્યો હતો : હુ એકલો જ રોતો, એકલો જ જળતો. વીણા બીચારી મારી દયા ખાતી, વધુ ને વધુ મૃદુતા તે મારી ઉપર ઠાલવતી

એક દિવસ સાંજે હુ વીણાને ત્યાં ગયો વીણા બહાર ફરવા ગઈ હતી; પણ તરત જ પાછી આવવાની હતી એટલે તેની રાહ જોતો હુ દીવાનખાનામા બેઠો એવામા કોણ જાણે કેમ પણ મારા મનમા એક વિચાર જાગ્યો મને પેલા ખંડમાં જવાનુ મન થયુ તમે જરૂર કહી શકો કે કેવો અધમ—કેવો હીન હુ હતો ! તમારા કહ્યા વિના જ હુ એ સ્વીકારી લઉં છુ પણ હુ શુ કરુ ? મારી બધી વિવેકશક્તિએ મારી રજા લીધી હતી. યન્ત્રવત્ હું પેલા ઓરડામા ગયો—વીણાના પવિત્ર સ્વર્ગમા જાણે એક પાપ-છાયા પ્રવેશી. જેની જીવન્ત પ્રતિમા આ જીવનમાં તો હું કદી પામી શકવાનો નથી તેની સ્થૂળ પ્રતિમા પણ જો હુ એક વાર પૂજી શકું ! એકવાર તે નીરવ પ્રતિમા આગળ મારો સ્નેહ વ્યક્ત કરી શકુ ! હું વીણાની પ્રતિમા પાસે ગયો, તેની સામે ઘૂંટણીએ પડ્યો. તેના હાથ ઉપર અસંખ્ય સ્નેહચુંબન મે વર્ષાવ્યા હુ બોલ્યોઃ "વીણા, હું હીન છું, દીન છું, મારી આ દુર્બળતા માફ કર ! તું ભલે મારા તરફ ન જુએ—માત્ર એક વાર—એક

જ વાર મારો મૂંગો પ્રેમ સ્વીકાર! વીણા, આ મૂક ઉરની ભીતર કેવી એક ઊંડી તીવ્ર વેદના જાગે છે તે જો, વીણા!..." પણ એકદમ મારા હૃદયમાથી એક આહ નીકળી ગઈ—શું એ પ્રતિમાની આખમાથી આસુ સર્યું? : સ્નિગ્ધ, દયાભર્યું, અનુકમ્પાભર્યું, કરુણ! જાણે મેં કંઈક તોડી નાખ્યું હોય, કંઈક ભાગી નાખ્યુ હોય, એવી એક અસહ્ય વેદનાસહ હુ દીવાનખાના તરફ દોડ્યો. આ શી ઘેલછા મને થઈ આવી! . . પણ આ શું! દીવાનખાનામા સામે જ વીણા ઊભી હતી તે જ આસુ: સ્નિગ્ધ, દયાભર્યું, અનુકમ્પાભર્યું, કરુણ! . ન હુ કઈ બોલ્યો, ન વીણા બોલી સ્વપ્નમા ચાલતા માનવીની જેમ હુ ઘેર આવ્યો મારુ ઉર ભારે હતુ.

મોડી રાત સુધી મને ઊંઘ ન આવી મારો પ્રાણ અશાન્ત હતો આજ જો મૃત્યુ આવે તો કેવા ઉમગકાથી, કેવા સ્નેહથી હુ તેને ભેટુ તેની જ ઝખના કરતો, તેની પ્રાર્થના કરતો દુ:ખથી, થાકથી અતે હુ ઊંઘ્યો

"ભાઈ!" જાણે મને સ્વપ્નમા કોઈ બોલાવી રહ્યુ હતુ કેવો મધુર, અનુકમ્પાભર્યો, સ્નેહભર્યો બોલ! વીણા મને બોલાવી રહી હતી—સાક્ષાત્ કરુણતાની મૂર્તિ જ જાણે મારી સામે આવી. મારા લલાટ પર તેણે તેનો મૃદુ હાથ ફેરવ્યો "ભાઈ, માનવ-જીવન જો જગતમાં સવાદના સૂર ન સર્જી શકે તો તે અર્થશૂન્ય છે એટલુ જ નહિ, પણ જગતને ભારરૂપ છે. તારા જીવનવિકાસમા હુ આડે આવુ છુ હુ ઇચ્છતી હતી કે તારું હૃદય મને ભૂલે—તેની જૂની વાસના શુદ્ધ જ્યોતિમા પરિણમે પણ દેહની કનકશૃંખલામા બેઠાબેઠા મે એ સ્વપ્ના સેવ્યા. એ કનકમા ભભક રહેલી છે તે તો હુ ભૂલી જ ગઈ. ભાઈ, આજ તારા સાત્ત્વિક જીવન અર્થે એ શૃંખલા હું ફેકી દઉં છુ તારી ત્યા રાહ જોઈશ. તે

અનંત, વિમલ જ્યોતિમાં—ત્યાં આ દેહની વાસના, દેહનાં બંધનો નથી. ગરીબ—ગરીબ ભાઈ. . ." દયાનું, કરુણતાનુ વીણાની આંખમાંથી આંસુ ઝર્યું હું ઝબકી જાગી ઊઠયો. મારું હૃદય ધ્રૂજતુ હતુ એક ભયભરેલી શંકા મારા હૃદયને ઘેરી વળી—જાણે મેં મારે હાથે વીણાની જીવનદોરી તોડી નાખી હું અકળાયો. ક્યારે પ્રભાત પડે કે વીણાને ઘેર દોડી જઇ તેના પગમા પડી મારા બધા પાપોની માફી માગું પણ હાય દુર્ભાગ્ય ! તેને ઘેર હું જાઉં તે પહેલાં જ વીણાની માસીની દીકરી આસુભરેલી આંખે મારી પાસે બેબાકળી જેવી આવી, અસહાયતાથી મારે ખભે માથુ નાખી રડી પડીઃ " ભાઈ, બહેન ગયા . . "

મહાપ્રયત્ને હું મને આવતી મૂર્ચ્છા ટાળી શક્યો. ગભરાતે અવાજે મે પૂછ્યુ. " કેવી રીતે ? શાથી ? "

" રાતે સૂતા તે ફરી ઊઠયા જ નહિ. ડૉક્ટર કહે છે કે તેમનું હૃદય અટકી પડયુ . ' તેના ડૂસ્કા માતા ન હતાં.

આ પછી મારે માટે જીવનનો શો અર્થ હતો ? શા માટે મેં તેનો અંત ન આણ્યો ? વીણાએ જ તેમ કરતા મને અટકાવ્યો. જાણે તેણે મને કહ્યું. " આત્મહત્યાએ દેહની વાસના નહિ મરે, એ તો પશ્ચાત્તાપનાં નીરે જ ધોવાય."

અને કોણ કહી શકે એ ખોટું હતું ? .

મારી એ વેદનાનો બોજો આજ હવે જીવનસંધ્યાને આરે બેસી જગતને ચરણે ધરી યાચું છુઃ " વિદાય દો, ભાઈ, વિદાય ! " રાત્રિની નીરવ વીણા આજ પ્રયાણઘડીએ સ્મરણોની સુખદ વેદનાના આતુર સ્વરે ગાજી ઊઠી છે કોટિક કોટિ મૃત્યુઓના સાક્ષી આ તારાઓ આજ અનિમેષ નેણે તેડી રહ્યા છે. રજની, જે જે કંઈ અશુભ છે, જે જે મલિન છે, જે જે અમંગળ

છે તેને તારા ધરિત્રી જેવા ઉરમાં ડુબાડી વ્યથાની કલ્યાણમયી આઘાતપર પરાથી ઉષાનું નિર્મળ મોતી જગાડ. વીણા, તારા શુચિ સ્નેહની, અખૂટ ક્ષમાની, ભાવભર્યા વાત્સલ્યની સ્નિગ્ધ લહરીએ લહરીએ આજ મારી જીવનનાવના શઢને પ્રફુલ્લ કરી દે તું વિણ કોણ મારી ભગ્ન સ્વપ્નની નાવને તારે? વીણા, શુચિસ્મિતે, કલ્યાણમયિ . .

કોણ કહેશે વેદના ચિર—ઇપ્સિત સુખની પરિસીમા—પૂર્ણાહુતિના મંગળ વદનને શોભાવતો આનંદ-કિરીટ નથી?

મહમદ ચાચા

"કોણ એ? ઓ! ઓ! મૂકી દે! મૂકી..." પોતાની આંખને દબાવી રહેલા હાથ ઉપર નખ દેતી મારી પાંચ વર્ષની દીકરી નયના પોતાનું ગુસ્સાભર્યું વાક્ય પૂરૂ કરે તે પહેલાં તો તેના એ પ્રશ્ન પૂછતા મુખમાં અંગૂરના ત્રણ દાણા જઈ પડયા, અને તેના અમૃતમીઠા સ્વાદમા તે પોતાની આંખને કોઈ દબાવી રહ્યું છે તે પણ ક્ષણભર ભૂલી ગઈ.

મહમદ હાથ છોડી પોતાના બીજા હાથમા દ્રાક્ષનો લૂમખો નયના સામે ધરી હસી પડી બોલ્યો

"કેવી બીની, નીની! તેં ધાર્યું કે કોઈ ચોર આવ્યો, નહિ?"

નીનીના મુખમાં હજુ પડેલી દ્રાક્ષનો સ્વાદ તાજો જ હતો. અને બીજો ઝૂમખો હજુ સામે લટકતો હતો તે જોતા પોતે ગભરાઈ ગઈ હતી એવુ મહમદ ચાચાને લાગ્યુ એ પોતાને શરમાવા જેવું છે એવું તેને લાગ્યુ હોય, કે પછી તેના બાલમાનસને કોઈ બીજો વિચાર આવ્યો હોય—પણ પોતાના નાનકડા નાજુક હાથે મહમદના ખમીસની બાયના બોરિયા સાથે રમત કરતા તે બોલી.

"જાવ મહમદ ચાચા, તમે તો છો જ ગાડા. હુ કયા બીની'તી?"

"ના, ના; મારા નીનુબહેન કંઇ બીએ ? એ તો બીજાને બીવડાવે, ખરું ને? હેં નીનુ, પેલો વાઘ કેવો દેખાતો હતો—તે દિવસે ગેલો રાણીના બાગમા જોયેલો તે?"

નીનીએ તરત જ પોતાના ડાબા હાથનો અંગૂઠો નાક ઉપર મૂકી, વચલી આગળી લલાટે અડાડી, જીભ બહાર કાઢી, જરા ડોળા ચડાવી જાણે વાઘ ઘૂરકતો હોય તેવો અવાજ કાઢવા માડ્યો. મહમદ ધ્રૂજવા મંડ્યો, તેના હાથમાથી દ્રાક્ષ જાણે પડી જશે એમ લાગ્યુ. તે બોલવા મંડ્યો:

"ઓ નીનુબહેન, નીનુબહેન, આ વાઘ મને કરડે છે, આ વાઘ મને ખાઈ જશે. નીનુબહેન! નીની! નીની!"

નીનીને તો જાણે શૂર છૂટયું. એકદમ તે મહમદના શરીર ઉપર ધસી ગઈ દ્રાક્ષ પોતાના હાથમાં સહીસલામત રાખી તે ઢળી પડ્યો, તેણે આખ મીચી દીધી, અને સાચેસાચ જ જાણે તેને વાઘ ખાઈ જતો હોય એવો દેખાવ કરી શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ તેણે અટકાવી દીધા નીની એકદમ તાળી પાડી કૂદવા લાગી. તેનુ હસવુ કેમે કરી માતુ ન હતુ, અને એટલા જોરથી તે હસતી હતી કે તેને જે કંઈ કહેવુ હતુ તે પણ તે સ્પષ્ટ રીતે બોલી શકતી ન હતી "કેવા બીના! કેવા બીના! ઓ મહમદ ચાચા, વાઘ જતો રહ્યો, જુઓ તો ખરા, વાઘ જતો રહ્યો."

પણ મહમદ શેનો આખ ઉઘાડે? એટલે નીની નીચે ઝૂકી તેણે મહમદને ઢઢોળ્યો, પણ મહમદ તો હજુ જાણે વાઘે કચરી નાખ્યો હોય તેમ જ પડ્યો હતો. એટલે નીનીએ તેની આંખના પોપચા પોતાની નાની આગળીએ ઉઘાડ્યાં, અને હસી પડી: "જુઓ જુઓ, ક્યા છે વાઘ તે આમ ગભરાઈ ગયા?"

મહમદે ભય હવે ઓછો થયો હોય એવો દેખાવ કર્યો. "હેં નીનુબહેન, વાઘ જતો રહ્યો?"

"હા, હા, નાસી ગયો." નીનીએ મહમદનું વાક્ય સુધાર્યું.

"પણ મને તે ખાઈ ગયો હતો ને?"

"મારા દેખતાં તેની તાકાત છે?"

"ઓહો, હો! મારા નીનુબહેને મને બચાવ્યો, ખરું?"

અને બન્ને જાણે કોઈ બે ગાડા ભેગાં મળ્યાં હોય તેમ કઈ કેટકેટલા વખત સુધી ખડખડાટ હસ્યા જ કરતાં. આ પ્રસંગ આજે કંઈ પહેલી વાર બન્યો ન હતો, લગભગ રોજ દિવસમા એક બે વખત તો તે હોય જ. પણ કોણ જાણે એ બેને એમાથી હમેશ શું નવો રસ મળતો કે એના વિનાનો જો એકાદ દિવસ તેમનો જાય તો બન્નેને કદાચ ખાવાનું પણ નહિ ભાવે

મહમદ મારા બધા કારીગરોમા કુશળમા કુશળ કારીગર હતો તેના બાપ અને દાદાએ પોતાની બધી શક્તિ, બધી કારીગરી, બધી કલા આ જ પેઢીને ચરણે વફાદારીથી ધરી હતી, અને મહમદે પણ તેના બાલ્યથી તે જ નિષ્ઠાથી કામ કર્યું હતું. મહમદ જ્યારે જરીનું કામ કરવા બેસતો ત્યારે જાણે તે કોઈ જાદુ કરતો હોય એવુ લાગતું. સોનાના તારોને તે એવી રીતે ગૂથતો, તેમાંથી એવી ભાત ઉપજાવતો કે જાણે ફૂલ જે નાજુક તત્ત્વના બને છે તે તત્ત્વમાથી કોઇએ એ જાદુભરી આકૃતિ સર્જી હોય એવુ લાગતુ એને જ લીધે આજે જરીના ધંધામા અમારી પેઢી સૌથી પહેલી હતી. તેને લલચાવવા હરીફ પેઢીઓએ અનેક પ્રયત્ન કર્યા હતા. હજારો રૂપિયાની તેને લાચ દેખાડવામા આવી હતી. પણ મેરુ ચળે તો મહમદ ચળે, અને લાચ આપનારને તે સીધું જ સભળાવતો

" ભાઈ, હું તો ઇન્સાનનો બેટો છું. સેતાનનો બેટો હોય તેને એ ખપ આવશે, મને એનો શો ખપ ?"

અને લાચ આપવા આવેલા માણસોને પાછા કાઢી તે દિવસે કારખાનામા રજા હોય તો પણ તે આવતો, પોતાની જગ્યા ઉપર બેસતો, અને કઈ કામ શોધી કાઢી પોતાના એકબે માનીતાં ભજન ગણગણતો તે ભજનોમા નેકી, યકીન, વફાદારી અને ખુદાની ખિદમતગારી સિવાય ભાગ્યે જ બીજો ભાવ આવતો. તે ક્વચિત ક્વચિત બોલતો· "અય મેરે માલિક, દુનિયાકી પાદશાહીસે તેરી ગદાઈ ભલી" સાચે જ, અમારા ઘરના સ્મિતનો પ્રકાશ પ્રભુના એ ઓલિયા જેવા પાક મહમદના હૃદયમા ચમકતી ખુદાઇ રોશનીને આભારી હતો. અમારી સમૃદ્ધિમાં અમારા કુટુંબને આશીર્વાદ આપવા નીકળેલી એની શ્રદ્ધા અને નિર્દોષતાના જ મને દર્શન થતા. એથી શીળીના ચાઠાવાળા એના ગાલને લાડમા કોઇ વખત નીની ખેચતી, એની દાઢી હલમલાવતી, અને અનેક પ્રકારના તેની સાથે વિનોદ કરતી તે નીનીની બાને ક્વચિત ગમતુ નહિ ત્યારે તેને હું હળવે રહી કહેતો. " તું એમ માને છે કે રૂપમા માણસની ખાનદાની છે ? મહમદ કદરૂપો છે, પણ એના જેવુ રૂપાળુ હૃદય જગતમા બીજા કોનુ છે ?" અને મારા વચનમા હમેશ વિશ્વાસ રાખવા ટેવાયેલી નીનીની બાનો બધો સશય ટળી જતો.

પણ મહમદ સુખી ન હતો એની પ્રાણપ્યારી મરિયમ અને એની આખોની રોશની જેવી હમીદાના મૃત્યુના ઘાએ એના ભર્યા જીવનમા એક ભયાનક, શુષ્ક, પ્રચડ અરણ્ય ખડુ કરી દીધુ હતું ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝાનો ભોગ થઇ માત્ર સાત દિવસને અંતરે મા દીકરી બન્ને સીધાવી ગઇ તે પ્રસંગનો અત્યારે વિચાર કરતાં પણ મારાં ગાત્ર મને શિથિલ થતાં લાગે છે, અને આખા શરીરે હુ

શીત અનુભવું છું ત્યારનુ મહમદનું કલ્પાંત ! ખુદાને તેનો ઠપકો— એ બધુ કઈ રીતે વર્ણવાય ? શું તેણે જિંદગીમાં કોઇનું બૂરુ કર્યું હતું ?—અરે ! બૂરું કરવાનું તો બાજુએ રહ્યું, મનથી પણ કોઇનું કોઈ દિવસે સ્વપ્નામા પણ બૂરું ઇચ્છયું હતુ ? પોતાના શેઠ પ્રત્યેની વફાદારીમાં કોઇ દિવસ જરા પણ ગફલતી આવી હતી ? અને ખુદાની બંદગીમાં કોઈ પણ દિવસ તે બેધ્યાન રહ્યો હતો ? તો કયા પાપથી—અરે ! કયાં છૂપા વૈરથી ખુદાએ પોતાનો રોષ તેની ઉપર ઠાલવ્યો હતો ? અને જો રોષ જ કરવો હતો તો જેણે બીચારીએ હજુ જગતનો પૂરો પ્રકાશ પણ જોયો ન હતો, જેણે કદી પાપ તો શું પણ એ શબ્દના ઉચ્ચારમાત્રથી પણ પોતાના કાનને ભ્રષ્ટ થવા દીધા ન હતા એવી નિર્દોષ, એવી ભોળી, એવી મીઠી હમીદાને કેમ ઉપાડી લીધી ? પણ પાછુ તેનુ મન જ સમાધાન કરતુઃ " હા. પણ એવી ખુદાઇ રોશની આ બેનસીબના ઘરમા હોય કે ખુદાના દરબારમાં ? મારા માલિકને તે ગમતી હતી; પછી આ ગરીબના ઘરમા તે બીચારી કેમ રહી શકે ? " આમ અનેક રીતે તેણે કલ્પાન્ત કર્યું.

એ આઘાત પછી તે અન્યમનસ્ક જેવો બની ગયો તે કારખાને આવતો, પણ થોડુંક કામ કરે નહિ તેટલામાં તેના મુખમાંથી કયાં તો ' મરિયમ ' કયાં તો ' હમીદા ! ' ' હમીદુ ' ' બેટી ' એવા શબ્દો નીકળ્યા જ હોય. તેનુ ગમગીન મુખ જોઈ હુ પણ દુઃખી થઈ જતો જો કોઈ મને ઉપાય બતાવે તો તેનુ દુઃખ ઓછુ કરવા હુ આભ અને પાતાળ એક કરવા તલસી રહ્યો હતો. મારુ દ્રવ્ય જો તેને કામ આવે તો તેનો છૂટથી લાભ લેવા હુ તેને કહું; પણ તે તો પૈસાને જોતા અને જાણે પાપને જોતા હોય એમ જ વર્તતો, રોકડ

બક્ષિસ તો તેણે કદી સ્વીકારી ન હતી એથી મારે અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિથી મરિયમ માટે કે હમીદા માટે વાર તહેવારે ભેટો મોકલાવી સંતોષ લેવો પડતો. અને તે ભેટોમાં હુ વધુમા વધુ કિંમતી વસ્તુઓ મહમદને કેમ આપી શકુ એ વિચારમા મારે મારી ઘણી શક્તિ યોજવી પડતી; કારણ કે મહમદને જો વહેમ જાય કે મે ઇરાદાપૂર્વક કિંમતી ભેટ મોકલાવી છે તો તો પછી થઈ જ રહ્યુ. તે ભેટ પાછી જ આવવાની પણ મરિયમ અને હમીદાના મૃત્યુ પછી તો મારાથી ભેટનું પણ શે નામ લઇ શકાય ? મને થયુ, એના દુ ખથી ભરેલા હૃદયને એના એ ખાવા ધાતા ઘરમા એકાન્ત લાગતુ હશે, એથી અમારે ઘેર રહેવા આવવા મેં તેને ખૂબ આગ્રહ કર્યો, પણ તે મક્કમતાપૂર્વક એ આગ્રહ સાભળતા માથું ધુણાવતો “ભાઇ, હુ તો એ ઝૂંપડીમાં જ ભલો ” એટલુ માત્ર તે બોલતો. પણ તેના હૃદયના ભાવ હુ ઉકેલી શકતો મારા જેવા ધર્મચુસ્ત વૈષ્ણવના ઘરમા મુસલમાન ! પછી લોકો મારા માથાનો એક વાળ પણ રહેવા દે ?—એવુ જાણે મારે માટે તેનુ મન વિચારી રહ્યુ હોય એમ લાગતુ. વળી મરિયમ અને હમીદાની સ્મૃતિથી પાક થયેલી પોતાની ઝૂંપડી તે કેમ છોડી શકે ? આમ અનેક પ્રકારના મુલાયમ ભાવો તેના હૃદયમા ભર્યા હતા આવા પુરુષને મારા જેવો દુનિયાદારીમા રાચતો હોય તે માણસ શુ કહી શકે, કઈ રીતે તેનુ દુ ખ દૂર કરી શકે ? આમ ચારપાચ મહિના સુધી તો મહમદના મુખ ઉપર એ જ ગમગીની, એ જ નિરાશા, અને એ જ વિષાદની છાયા હતી. પણ એક દિવસે બહારથી આવતા હુ જરા થભી ગયો નીની તેના ખોળામા બેઠી હતી. મહમદના મુખ તરફ તેની રમતિયાળ આખ જાણે ગભીર બની સ્થિર થઇ તાકી રહી તેનુ

મુખ જરા આશ્ચર્યથી, કુતૂહલથી સહેજ ખુલ્લુ હતુ. મહમદ બોલતો હતો. "પછી બહેન, તે રાજાની કુવરીના પેલા કઠિયારાના છોકરા સાથે લગન થયા. કુવરીએ તો રાજપાટ છોડયા . . ." હુ પણ ચકિત બની એ સાંભળી જ રહ્યો. મને ઊભેલો જોઇ નીની બૂમ પાડી ઊઠી: "બાપુજી, તમે એ રાજાની કુવરી જોયેલી કે ?" મહમદ ચમક્યો. વાતમા તે એવો તલ્લીન થઇ ગયો હતો કે હુ ઊભો રહ્યો હતો તેનુ પણુ તેને ભાન રહ્યુ હતુ નહિ તે એકદમ ઊભો થઇ ગયો અને બોલ્યો. "ભાઇ, કયારે આવ્યા ?"

મેં જવાબ આપ્યો. "અત્યારે જ." મહમદના મુખ ઉપરનો તેનો હમેશનો વિષાદ આજે કંઈક ઓછો જોઈ હુ રાજી થયો એમ શાથી થયુ હશે એ મને તરત જ સમજાયું. મહમદના અંધકારપૂર્ણ હૃદયમા નિર્દોષ નીનીએ ફરીથી રોશની જગાડી હતી એ પવિત્ર વાતાવરણમા વિક્ષેપ પાડી જાણે મે કંઈ પાપ કર્યું હોય એવુ મને લાગ્યુ એટલે તરત "નીની, તારા મહમદ ચાચાને બહુ સરસ વાત આવડે છે હો," એમ બોલી સહેજ મુખ મલકાવી હુ કપડાં ઉતારવા માળ ઉપર ચાલ્યો ગયો.

આ પછી તો નયના અને મહમદની મૈત્રી વધતી જ ગઈ. નીનીની બા નીનુએ શુ ખાવુ ને શુ ન ખાવુ તે માટે હમેશ કાળજી રાખતી. મારે હવે રોજ તેની ફરિયાદ સાંભળવાની આવી. આજે મહમદે નીનીને આલુ ખવડાવ્યા, અને આજે મોસબી ને ખારેક ને દ્રાક્ષ ને એવુ એવુ રોજ સાંભળવાનુ રહ્યુ. પણુ મહમદને મારાથી કેમ મના કરી શકાય ? મહિનાઓ પછી હસતા થયેલા મુખ ઉપર ફરી શે વજ્રાઘાત કરી શકાય ? એટલે નીનીની બાને મારે અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિથી સમજાવવી પડતી. મહમદ અને નીનીની બધી રમતો, તેમના વિનોદ લગભગ રોજ એકનાએક

હતા. કોઈ દિવસ નીની કહેતીઃ " મહમદ ચાચા, શિવો તો તદ્દન ગાડો છે. ચાંદામામાની ડોશીને તે વડ કે' છે! ડોશી તે કંઈ વડ કહેવાય?" અને એમ કહી તે શિવાના અજ્ઞાન ઉપર ખડખડાટ હસતી, અને એ પિસ્તાળીસ વર્ષનો ગંભીર મહમદ પણ "હા, બહેન, શિવો છે જ એવો ગાડો" એમ કહી તેના મુક્ત હાસ્યમા જોડાતો. આ બધાએ મારા જીવનમાં પણ એક નવો જ સતોષ, નવું સુખ અને નવો આનંદ પ્રગટાવ્યા મહમદની કારીગરી પહેલાં કરતાં પણ વધુ કૌશલ્યથી વિકસવા લાગી.

*

" નાસો, નાસો! મારો, જાનથી મારો!" એવી કારમી ખૂમો સાંભળતાં આગલા મહિનાના હિસાબનાં વાઉચરોની ફાઈલ ગાદી પર પડતી નાખી હું ધડકતે હૃદયે બારી તરફ દોડ્યો. લોકો હાફળાફાફળા ફાવે તેમ દોડતા હતા. એક બાજુથી થોડાક ભૈયાઓનુ ટોળું કડિયાળી લાઠીઓ વીંઝતુ " મારો સાલે કો! મારો સાલે કો!" એમ બૂમ પાડતું ધસ્યે જતુ હતુ. જેમજેમ ટોળુ આગળ વધતું હતું તેમતેમ તેમા માણસો ઉમેરાયે જ જતાં હતાં. તેમની વચ્ચે ત્રણચાર માણસોએ એક પાટિયા ઉપર જે ઉપાડયુ હતુ તે દૃશ્ય જોતા મને તમ્મર આવ્યા. કોઈ અગિયારબાર વર્ષના હિદુ છોકરાનુ તે શબ હતુ તેની ખોપરીના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હતા. તેનાં આંતરડા બહાર નીકળી આવ્યા હતા. એ ટોળામાંથી એક કોઈ પડિત જેવો દેખાતો ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફનો માણસ ઝનૂનમા આવી જઈ બૂમ પાડતો હતોઃ " ઉસકા વૈર હમ જરૂર લેંગે. કયા હિદુ સબ ઓરતેં હૈં? અય હિંદુઓં! કયા સોચતે હો? કયા દેખતે હો? હૈ તુમકો હૃદય? હૈ તુમમેં ઇન્સાનિયત? દેખો યહ તુમ્હારા ફૂલ જૈસા લડકાકા હાલ! દેખો! બરોબર

દેખો ! આખે ખોલકે દેખો ! ક્યા મુસલમાનોંકા ઐસા જુલ્મ તુમ લોગ સહોગે ? કહા તક સહોગે ? અબ ઈસ લાલકે – ઈસ શહીદ કે લહુ સે શપથ લો કિ હિંદુ જાતિ તબ ન ઠહરેગી જબ તક હિંદુઓકા ઝંડા મક્કા ઔર મદીના પે ઊડતા ન હો !" ટોળું જે જોતજોતામા ચારસો પાચસો માણસોનુ થઈ ગયું હતુ તેણે આ ઝનૂની શબ્દો સાભળતાં "હિંદુ ધર્મકી જય" "હિંદુ ધર્મ ઝિન્દાબાદ" એવી પ્રચંડ ગર્જના કરી હુ એ જોતા જ ઠરી ગયો મને કંઈ પણ ભાન રહ્યુ નહિ ધર્મ ! આ ધર્મ હતો ? કોનો ધર્મ ? એ બાળકે બીચારાએ મુસલમાનોનુ શું બગાડ્યુ હતુ ? શું એને આવી નિર્દયતાથી, આટલી હૃદયશૂન્યતાથી માર્યો ન હોત તો ઇસ્લામ ડૂબી જાત ? અને ઇસ્લામના કોઈ અનુયાયીએ લોહી રેડ્યુ એટલે સામું લોહી રેડવાની શું હિંદુ ધર્મના અનુયાયી ઉપર ફરજ આવી પડે ? જગતનો ઇતિહાસ હિંસાના ભીષણ રંગે રંગાયેલો છે દુનિયા માને છે કે એ હિંસાનુ પ્રભવસ્થાન રાજ્ય-લોભ અને સત્તાલોભમાં રહેલુ છે પણ ઇતિહાસ જો જરા સાદો હિસાબ કરી જુએ તો તે સહેજે જોઈ શકશે કે ધર્મને નામે થયેલી હિંસાએ તો બીભત્સતાની અને અધર્મની અવધિ કરી છે. મૃગજળ તો જગતમા અનેક પ્રકારના હશે, પણ ધર્મના જેવું— કહેવાતા ધર્મના જેવું ભીષણ, વિઘાતક અને પ્રપચી મૃગજળ બીજુ ભાગ્યે જ હશે . .

"અરે, આપણી નીની ! હાય રે !" નીનીની બા અર્ધ-બેભાન હાલતમા લથડતે પગે પોતાના શરીરનો બધો ભાર મારે ખભે નાખી બોલી એ વાક્યે હુ ચમક્યો, મારા વિચાર થીજી ગયા. મારા મનમા કેટલાયે વિચારો આવી ગયા. સાડાચાર વાગે નીનીની નિશાળ છૂટે અત્યારે પોણાપાંચ

થયા હતા તેનો આવવાનો રસ્તો પાસેના મુસલમાનવાડામાંથી હતો તેને લેવા નોકર ક્યારનો ગાડી લઈ હમેશ મુજબ ગયો હતો, પણ આ હિંદુ મુસલમાન રમખાણ એકાએક ફાટી નીકળતાં નીનીનુ શુ થયુ હશે એ વિચાર અવશ્ય ગભરાવી મૂકે એવો હતો એવામા એક નોકર શ્વાસભેર દોડતોદોડતો આવી બોલ્યો. "સાહેબ, આપણી ગાડી ભાગી નાખી, અને છનાને મરણતોલ માર પડ્યો છે. ઘોડા ભડકી ભાગેલી ગાડી લઈ નાઠા છે." નીનીની બા "હાય, મારી નીની!" કહી બેભાન થઈ ત્યા જ ઢળી પડી એકસામટી કેટલી આપત્તિ! મારુ મગજ કામ કરતુ અટકી પડ્યુ. આખી દુનિયા મને ચક્કરચક્કર ફરતી લાગી અનેક રંગો આખ આગળ તરવા લાગ્યા પછી બધુ અદૃશ્ય થયુ એક ગાઢ અધારું—ભયકર અધારું, એ સિવાય બીજુ કઈ દેખાતુ ન હતુ. એક વિચાર આવ્યો "લાવ હુ જ દોડુ અને મને મુસલમાનો મારી નાખશે તો ભલે, પણ નીનીનુ કઈ અહિત થયુ છે એ મારાથી જીવતા કેમ સભળાય?" પણ આ બાજુ નીનીની બા બેભાન પડી હતી. તેને મૂકીને પણ કેમ જવાય? મેં ભૈયાને બૂમ પાડી, ભૈયો આવ્યો "ભૈયાજી, બહેન નથી આવી હજી; જરા તપાસ કરો" "જી સાહેબ" બોલી ભૈયાએ નીચા નમી સલામ કરી બહાર જવાનો રસ્તો લીધો પણ તેના પગ ઉપરથી મને લાગ્યુ કે એ પોળને પેલે નાકે જઈ પાછો આવવાનો કોને મોકલુ? આજે સૌને પોતપોતાના જીવની પડી હતી ભૈયા ઉપર ગુસ્સે થવાનુ પણ શું પ્રયોજન? નીનીને શોધવા જતા મુસલમાન-વાડામાંથી તેને જવુ પડે, અને મુસલમાનવાડામા જવું એટલે જાણી જોઈને મોતના જડબામા જવું એટલામા બહારથી એક બૂમ આવીઃ "માર ડાલા રે! અમ્મી!" કેવી કારમી, કેવી હૃદયભેદક બૂમ! મેં બારીમાથી ફરીથી ડોકિયુ કર્યું.

વીસેક વર્ષના એક મુસલમાન યુવક ઉપર લોકો તૂટી પડ્યા હતા. તે કરગરતો હતો "ભાઈ, મે તમારુ કંઈ નથી બગાડ્યું મને નહિ મારશો, નહિ મારશો ! મારી મા એકલી છે, બુઢ્ઢી છે ભાઇ . " હુ એકદમ દોડ્યો ત્યા પહોચ્યુ તે પહેલા તો તે મારથી બેભાન થઈ પડ્યા હતો તે જુવાનના શરીર પર હુ અધ્ધર સૂઈ ગયો હું બોલ્યો "તમારે લોહી જ જોઈએ છે ને ? તો લો—જરૂર લો. પણ એકલા મુસલમાનનુ નહિ, સાથે હિંદુનુ પણ લો" લોકો જરા ચમક્યા એક દક્ષિણી જેવો દેખાતો અલમસ્ત પુરુષ બોલ્યો "બિહારીલાલ શેઠ, તમને આ નથી શોભતુ જુઓ, પેલો છોકરો જુઓ. તેને પણ મા હશે. કદાચ તે પણ આંધળી હશે" મને વધુ ગુસ્સો ચડ્યો, આવી અક્કલભરી છતા ક્રૂર દલીલ અને તે પણ ઠંડે કલેજે ! તે યુવાનના શરીરને બરોબર મારા શરીરથી સુરક્ષિત કરી ફટકાની રાહ જોતો હુ પડ્યો, પણ કોણ જાણે શાથી લોકોનુ ટોળું, "છો માલો મરતો !" "કંઈ નહિ, ઓછો નથી ટિપાયો" એમ બોલતુબોલતુ બીજી જગ્યાએ ચાલ્યુ ગયુ મારા ઘરમાથી પણ નોકરો દોડી આવ્યા હતા મે તેમને પેલા મુસ્લિમ યુવકને ઘરમા લઈ જવા કહ્યું. મને એકદમ એક વિચાર આવ્યો. જેમ આ મુસલમાન આ લત્તામા ભૂલો પડ્યો હતો તેમ મહમદ પણ અહીં જ હતો તેનુ શું થયું હશે ? એટલે મેં મારા એક નોકરને પૂછ્યુ. "અલ્યા, મહમદ ક્યા છે ?"

"સાહેબ, તે તો હુલ્લડની બૂમ સાભળતા જ ક્યારનો નાસી ગયો છે."

તે ઘેર ગયો હશે એમ માની મે છુટકારાનો દમ ખેચ્યો પણ નીતી ? મોટરને બીજે રસ્તેથી લઈ નિશાળે જવાનો, અને

જો ત્યા પત્તા ન લાગે તો પોલીસની મદદ લઈ નીનીને ઢૂઢવાનો મે નિશ્ચય કર્યો. તરત જ મોટર બહાર કાઢવા શૉફરને સદેશો મોકલાવ્યો એટલામા લથડિયા ખાતો, લોહીથી ખરડાયેલો મહમદ નીનીને પોતાની છાતી સરસી દબાવતો મારા પગ આગળ આવી ઢળી પડચો નીનીના ફ્રૉક ઉપર લોહીના ડાધા હતા મારો જીવ ઊડી ગયો. મને થયુ કે નીની અને મહમદ બન્ને ઘાયલ થયા છે પણ નીની તરત બૂમ પાડી ઊઠી· " મહમદ ચાચા, મહમદ ચાચા! વાઘ જતો રહ્યો આમ જુઓ ને!" નિર્દોષ બાળકી! હજુ તેને બીચારીને આજુબાજુ જે એક ભયંકર જનમેધ, એક ભયકર હત્યાકાડ ચાલી રહ્યો હતો તેનુ ભાન ન હતુ! તેની વાઘની રમત મહમદ આજ જરા વધુ કુશળતાપૂર્વક ખેલે છે, એમ જ તેને લાગ્યું મને તરત જ સમજાયુ કે નીનીના ફ્રૉક પરના ડાઘા મહમદના લોહીના હતા.

*

ત્રણચાર દિવસ હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેએ પોતાની ઈન્સાનિયત, પોતાની બુદ્ધિ અને પોતાની ઉદારતાનુ છડેચોક દેવાળુ જાહેર કરી અનેક નિર્દોષ માણસોના લોહીથી પોતાની ધર્મને નામે ઓળખાતી આસુરી વૃત્તિને તૃપ્ત કરી પેલા મુસ્લિમ યુવાનને તેની વૃદ્ધ માતા પાસે મે પહોંચતો કર્યો; મહમદે તો જીવને જોખમે નીનીને બચાવી હતી. હુલ્લડનું નામ સાભળતા તેના મન સમક્ષ નીની સિવાય બીજો કોઈ વિચાર જ ન હતો તે દોડતો નિશાળે પહોંચ્યો મુસલમાનવાડામા તો તેને પોતાના જ લત્તામા હોઈ કઈ મુશ્કેલી નડી નહિ. પણ અમારા ફળિયામા પેસતાં તેના ઉપર લોકો તૂટી પડચા. પહેલો સપાટો પડતા વળી જઈ મહમદે નીની ઉપર એક જાતનું પોતાના દેહનુ છત્તર કરી દીધું,

અને ફટકા વાંસા ઉપર ઝીલ્યા એવામા કોઈ મારા ઓળખીતાએ નીનીને જોઈ બૂમ પાડી. "અરે, આ તો બિહારીલાલ શેઠની દીકરી! છોડી દો એને."

પણ બીજુ કોઈ બોલી ઊઠ્યુ "એથી તો આ સાલો એને લઈને ભાગી જાય છે."

"અરે! ના, ના; એ તો બિહારીલાલ શેઠનો મહમદ. એ નયનાને ઉગારી લાવ્યો, એને મારશો નહિ" એવું કોઈ બોલ્યુ, છતા લોકોને વિશ્વાસ બેઠો નહિ, અને ઠેઠ મારા ઘર સુધી ખાતરી કરવા તે મહમદની પાછળપાછળ આવ્યા હતા મહમદને લોહી ઠીકઠીક પ્રમાણમા નીકળ્યું હતું, પણ ઈશ્વરકૃપાથી ઇજા ગભીર થવા પામી ન હતી. થોડાક દિવસમા તેને હરતોફરતો થયેલો જોતા મને આનંદ થયો

*

હુલ્લડ શમ્યુ, પણ તેનું ઝેર શમ્યુ ન હતુ હુલ્લડોના કારણોની જો કોઈ શોધ કરવા જાય તો માણસજાત આટલી બેવકૂફ હશે એમ જાણતા સહજ આશ્ચર્ય થાય; પણ એક વખત એ બેવકૂફીમા અનેક ભળે પછી બેવકૂફીને બેવકૂફી તરીકે સ્વીકારતા લોકોને આચકો લાગે છે. આ હુલ્લડનું મૂળ પણ નજીવી વાતમાથી જ હતુ જે છોકરાનુ મે શબ જોયેલું તે છોકરો નિશાળેથી આવતાં રસ્તા ઉપર પડેલા પથરા લઈ પાસેના મેદાનમાં 'બૉલ' નાખવાની 'પ્રેક્ટિસ' કરતો હતો. એવામા તેનો એક પથરો કોઈ એક પઠાણના કૂતરાને લાગ્યો પેલા પઠાણે ગુસ્સામા આવી જઈ તે છોકરાને તમાચો માર્યો, એટલે રસ્તા પરથી પસાર થતા કોઈ પરદેશીએ પઠાણને, "અબે ઉલ્લુકે

પ`।" એવો તાણો માર્યો. પઠાણનો પિત્તો ગયો, અને પેલા સામે ડાગ વીઝી તે છટકી પેલા છોકરાની ખોપરી સાથે અથડાઈ છોકરાની ખોપરી તૂટી ગઈ. લોહી જોઈ પઠાણ ગાંડો બન્યો. ખૂને હિંદુ મુસલમાન ઝગડાનુ સ્વરૂપ લીધુ અને સ્વભાવથી જ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા લોકોએ તેને પોષ્યુ. પણ એ શમ્યા પછી પણ લોકોનાં મન ઉકળેલા હતા મુસલમાનોને લાગતુ હતુ કે ઝગડામા વધારે ખુવારી પોતાની થઈ છે, હિંદુઓને લાગતુ હતુ કે મુસલમાનો ફાવ્યા છે. વાસ્તવમા બન્નેનુ સત્યાનાશ ગયુ હતુ ફાવ્યા હતા બન્ને કોમના ગૂડાઓ, જેમણે તક જોઈ હુલ્લડને એક બાજુથી સ કોર્યા કરી બીજી બાજુ ભયત્રસ્ત લોકોના ઘરમાથી ધોળે દિવસે લૂંટ કરી હતી મુસલમાનો પોતાને થયેલા નુકસાનનો કઈ રીતે બદલો લેવો તેનો વિચાર કરતા હતા હિંદુઓ પણ એ જ વિચાર કરતા હતા હિંદુઓએ તરત જ એક ઠરાવ કરી દીધો. 'મુસલમાનો સાથે કોઇપણ હિંદુએ કોઈ પણ જાતનો સબધ રાખવો નહિ, ન તેમની દુકાનેથી કઈ ખરીદવું, ન તેમની નોકરી કરવી, ન તેમને નોકરીએ રાખવા, ન તેમને કઈ વેચાતુ આપવુ, ન તેમની ગાડીમા બેસવું; ન તેમના વાજાવાળાને બોલાવવા. ટૂંકમા, મુસલમાનોનો બધી રીતે બહિષ્કાર કરવો.' આ નિર્ણય દરેક જ્ઞાતિએ અને દરેક મહાજને પસાર કર્યો હુ એ નિર્ણયથી અકળાયો મહાજનની સભામા એ ઠરાવનો મારાથી બનતો સખ્તમા સખત વિરોધ મે કર્યો, પણ નગારખાનામા તતૂડીનો અવાજ કોણ સાભળે ?

એ નિર્ણય મારે માટે ધર્મસકટ રૂપ હતો મહમદ હતો મુસલમાન, પણ મારા કુટુબનો ન હતો એમ હુ કહી શકુ એમ હતુ ? 'ભાઈ' સિવાય મારે માટે બીજો કોઈ શબ્દ એણે જિંદગીમા વાપર્યો ન હતો મારા કરતા તે દશ વર્ષે મોટો હતો હુ જન્મ્યો ત્યારનો અમારા કારખાનામા તેના બાપ પાસે તે

કામ શીખવા બેસતો ત્યારનો મને તે ઉમળકાભેર 'ભાઈ'ના વહાલભર્યા સંબોધનથી બોલાવતો; તેના પિતાને હુ 'ચાચા' કહી બોલાવતો એ બધુ શું મારે ભૂલી જવુ? શું માણસે સમાજમાં રહેવુ હોય તો સમાજના બધા જ જુલમો મૂગે મોઢે સ્વીકારી લેવા? શું તેણે એમ માનવુ કે સમાજ કદી ભૂલ જ ન કરે? અનેકનો નિર્ણય ખોટો છે અને પોતાનો સાચો છે, એમ માનવાના શા કારણો છે એમ દલીલ કરી શુ તેણે પોતાના મનનુ સમાધાન કરવુ? ભલે સમાજ મને બહિષ્કૃત કરે, પણ મહમદને—મારા વફાદાર મહમદને તો હુ રજા ન જ આપી શકું, એમ મે મારા મન સાથે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો આખા શહેરમા બહિષ્કાર બરોબર શરૂ થઈ ગયો હતો, પણ તેની જાણે મને અને મહમદને કઈ પડી ન હોય તેમ અમારો વ્યવહાર ચાલ્યો જતો હતો આમ ત્રણેક દિવસ ચાલ્યુ, એટલામા મારા કારીગરોમાથી જરા વધુ ઠરેલ, વધુ અનુભવી ગણાતો હરકીસન મારી પાસે આવ્યો તેણે આજુબાજુ જોઈ શરૂ કર્યું

"શેઠસાહેબ, તમારો શુ વિચાર છે?"

મે પૂછ્યુ "શાનો?"

"કેમ શાનો? આખુ શહેર આજ તમારી વાત કરે છે"

"મે શું એવુ ખોટુ કર્યું છે કે મારી વાત કરે? આ વર્ષે તો ખાસો ત્રીસ ટકા નફો મેળવી દસ ટકા કારીગરોમા વહેચી આપ્યો છે, એટલે દેવાળુ કાઢવાનો પ્રસંગ જો કોઈ કદાચ ઝખી રહ્યુ હોય તો તેને હજુ વાર છે. એટલે લોકોને બીજુ વાત કરવાનુ શુ મળ્યુ?"

"સાહેબ, એવુ અવળુ શું લો છો? હુ તો તમને આ મહમદ વિશે કહુ છુ"

"શું મહમદ હવે કામ કરવાની ના પાડે છે?"

"તે શા માટે ના પાડે? આપણુ મહાજન તેની પાસે કામ લેવાની ના પાડે છે."

"હું મહાજનમાથી નીકળી જાઉ તો?"

"તે સાહેબ, તમારી મરજીની વાત પણ હુ તો તમને ચેતવવા આવ્યો છુ. પાછળથી અમને ઠપકો મળવાપણું નહિ રહેવુ જોઈએ"

"એટલે મારે એમ સમજવું કે તમે મને ધમકી આપવા આવ્યા છો?"

"શેઠસાહેબ, તમને ધમકી હોય? તમારુ લૂણ હજુ તો પેટમા પડ્યુ છે. પણ અમારે સમાજમા રહેવાનું એટલે અમારે ગરીબ માણસોએ તો બધો વિચાર કરવાનો રહે"

જવાબમા મે માત્ર "હ" કહી ડોકુ ધુણાવ્યુ 'ગમે તે થાય, મહમદ કાયમ જ રહેશે'—મારા મને દૃઢ સકલ્પ કર્યો. એકબે દિવસ કારીગરો પણ ઊકળેલા રહ્યા મહમદ આ બધુ અસ્વસ્થ બની જોયા કરતો હતો. તે મારી પાસે આવ્યો સાજ પડવા આવી હતી સૂરજ પશ્ચિમમા આથમી ગયો હતો હજુ દીવા થવાને થોડી વાર હતી; પણ અંધકારની આછી છાયા ધીરે-ધીરે ફેલાતી હતી મારા મન ઉપરના ચિતાના ભારે આ વાતાવરણ મારે માટે વધુ ગભીર બનાવ્યુ તેમાં મહમદના 'ભાઈ' શબ્દે હુ ચમકયો "ભાઈ," તેણે કહ્યુ "મારે લીધે કારખાનુ તૂટે છે, મને રજા આપો."

હું હસ્યોઃ "મહમદ, ગાંડો તો નથી થયો ને?"

"ના, ભાઈ, ગાડો નથી થયો. ગાડો થયો હોત તો સુખમા હોત; પણ નસીબમાં તે સુખે નથી પણ મારાથી આ નહિ જોવાય."

"શું ન જોવાય?"

"કારખાનું તૂટે તે."

"અને બિહારીલાલ પોતાના નિમકહલાલ નોકરને, પોતાની દીકરીની જિંદગી બચાવનારને, પોતાના ભાઈને વગરઅપરાધે, વગરકારણે સમાજથી ડરી કાયરની જેમ રજા આપે તે તારાથી જોવાય, ખરુ ને મહમદ?"

"ભાઈ, તમે મને આમ ગભરાવી નહિ મારો. હું કે' દિવસે ભણ્યો છું કે મને આનુ બધુ આવડે? હું તો એક જ જાણુ—મહમદ જીવે છે ત્યાં સુધી ભાઈનુ કારખાનું તો ચાલુ જ રહેવુ જોઈએ મહમદ નહિ હોય ત્યારે જે થવાનું હો તે ભલે થાવ"

મારી આખમા ઝળઝળિયા આવી ગયાં. મેં જોયુ કે તેની સાથે દલીલ કરવામા કંઈ અર્થ ન હતો. દલીલ, તર્ક વગેરે બુદ્ધિના બાળકો છે; મહમદની ભાષા હૃદયની હતી બુદ્ધિના આ બાળકોનું ત્યા શું ચાલે? એટલે મે મહમદને કહ્યું: "મહમદ, અત્યારે તો તું જા કાલે જોઈ લઈશું શું થઈ શકે તે"

બીજે દિવસે બધા કારીગરોએ હડતાલ પાડી હતી એકલો મહમદ કારખાને આવ્યો હતો. મારો નિશ્ચય વધુ મક્કમ બન્યો, ભલે કારખાને તાળું મારવુ પડે. અને તે નિશ્ચય મેં અમલમા પણ મૂક્યો. કારખાનાને તાળું મારી એક છૂટકારાના દમ સહ નરસિંહ મહેતાને નામે ચાલતી પેલી પંક્તિ હું આનંદથી ગણગણ્યો:

'ભલુ થયુ ભાંગી જંજાળ, સુખે ભજશું શ્રીગોપાળ'

પણ શ્રીગોપાળને ભજવાનુ મે માનેલુ તેટલુ મહેલુ ન હતું કારખાનાને તાળું તો માર્યું, પણ ગોડાઉનમા લાખો રૂપિયાનો માલ પડ્યો હતો બીજે દિવસથી સ્વયંસેવકોની ચોકી ત્યા બેસી ગઈ નોધાયેલા

ઓર્ડરો એક પછી એક 'કેન્સલ' થવા માંડ્યા. મે જોયુ કે સત્યાનાશ સિવાય બીજો આરો ન હતો. આખી મિલકત હોમી દઉં તોપણ ઊગરી શકુ એમ ન હતુ. મારા માથા ઉપર હવે ખરેખર દુ ખના ડુંગર આવી પડ્યા મારા જેવાની આ સ્થિતિ થાય તો રોજનો રોટલો રોજ કમાઈ લાવનારને તે એકાએક બધ થતા શુ થતુ હશે? બહિષ્કારની ભીષણતા મને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા માડી કેટકેટલા મહમદોને એ બહિષ્કારે પાયમાલ કર્યા હશે! કેટકેટલી હમીદા "અબ્બા, રોટી આપો, રોટી આપો!" કહેતી ભૂખે તરફડતી ઊંઘી જતી હશે! માણસના માણસ સાથેના વ્યવહારમા આ પાશવતા શોભે? અને તેને પાશવતા કહી બીચારા પશુઓને પણ શા માટે અન્યાય કરવો? પશુઓ માત્ર એક જ વૃત્તિથી પ્રેરાયેલા હોય છે. તે હિંસા કરે તોપણ એક જ હેતુથી—પોતાની ક્ષુધા તૃપ્ત કરવા પણ માનવીના હેતુ વધુ સૂક્ષ્મ, વધુ વિઘાતક, વધુ ભયકર હોય છે. પશુ વેર નથી રાખતા, માનવી તે છોડી નથી શકતો. એટલે માણસના માણસ સાથેના વ્યવહારમાની આ જડતા, આ હૃદયશૂન્યતાનો જ મને એ બહિષ્કારમા ભાસ થવા માડ્યો જગતને સહિષ્ણુતાના પાઠ શીખવનાર સત્ત્વગુણપ્રધાન હિંદુમાનસમા આ બહિષ્કારથી મે એક પ્રકારનો ભયકર સડો પેસતો જોયો અકળાયેલા મને અસ્વસ્થ બની હુ આરામખુરશી પર પડ્યો એટલામા મહમદ આવ્યો. આજે તેની આખમા હમેશ જે માર્દવ હતુ તેની જગ્યાએ એક પ્રકારની ચચળતા, એક પ્રકારનુ તેજસ્વીપણુ મે જોયુ. મારી પાસે આવતા તે બોલ્યો:

"ભાઈ!"

"મહમદ!" મે જવાબ આપ્યો.

"મારાથી આ નથી જોવાતુ"

"મારાથી પણ નથી જોવાતુ "

"તો હુ કહુ છુ તેમ કરો ને."

માણસ કોઈના ગર્વથી ચિડાય એ સભવિત છે, પણ આજ તો મને મહમદની સજ્જનતા ઉપર ચીડ ચડી એટલે મેં જરા રોપમા કહ્યુંઃ

"અને ન કરુ તો ?"

"તો હુ કરીશ" મહમદના મુખ ઉપર નિશ્ચયની દઢ રેખાઓ હતી મેં તેને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો

"જો મહમદ, નાનપણથી આપણે સાથે રહ્યા છીએ આજે જો હવે ડૂબવાનો વખત આવે તો સાથે ડૂબીશુ, જીવવાનુ આવે તો સાથે જીવીશું."

મહમદે દલીલ ન કરી, તેણે વિષય બદલ્યો. "નીનુબહેન ક્યા છે ?"

હુ રાજી થયો. મે બૂમ પાડી. "નીની, જો તો તારા મહમદ ચાચા આવ્યા" નીની હાસ્યના ફુવારાની જેમ દોડતીકૂદતી આવી. મહમદની પાછળથી તેણે આખ દાબી દીધી મુખ ઉપરની દુ ખની રેખાઓમા મહમદ કૃત્રિમ હાસ્ય લાવી બોલ્યો "અરે ! મારી તો આખ કચરાઇ ગઈ ! આ કોણ છે ? મૂકી દો, મૂકી દો "

તાળી પાડતી નીની બોલી ઊઠી "કેવા ઠગાયા !"

તે દિવસે મહમદે નીનીને ફરીથી ને ફરીથી પોતાના ખોળામાં લીધી. અનેક રીતે તેને લાડ લડાવ્યા, અનેક ગાડાઘેલા કાઢ્યા, અને ઘણે મોડેથી, ઘેર ગયો. મહમદ પેલી વાત હાલતુરત તો ભૂલી ગયો છે, એમ મારા મને સહેજ નિશ્ચિંતતાની લાગણી અનુભવી, પણ એથી મારો ચિતાનો ભાર ઓછો થતો ન હતો. સર્વનાશની ક્ષણ તો નિકટ ને નિકટ આવતી જતી હતી પણ

નાનપણથી જ મને ધાર્મિક માતાની શ્રદ્ધાનો વારસો મળ્યો હતો ગમે તેવા દુ:ખમા પણ ઈશ્વરનો સ્નેહાળ હાથ જ જોવા હુ ટેવાયેલો હતો, એટલે ગરમ મગજને શાન્ત કરતો લગભગ ત્રણ વાગ્યે શ્રદ્ધાને બળે હુ ઊંઘ્યો. બીજે દિવસે સવારે ઊઠી ચા પી આજે હવે બીજા કેટલા ઑર્ડર 'કેન્સલ' થયા તેની રાહ જોવા લાગ્યો એવામા નીની આવી.

"બાપુજી, આજ મહમદ ચાચા કેમ નથી આવ્યા?" તેણે પૂછ્યુ.

મહમદ રોજ સવારે સાત વાગે તો આવી જતો. તેની સાથે રોજ નીનીને માટે કંઈ લીલો કે સૂકો મેવો તો હોય જ, એટલે નીનીની બાએ તેનો સવારનો નાસ્તો બંધ કર્યો હતો આજે સાડા-આઠ થવા આવ્યા હતા એટલે નીનીને ભૂખ લાગી હોય તેથી, કે તેના મહમદ ચાચા વિના તેની સાથ બોલનાર કોઈ રહ્યુ ન હોય તેથી, ગમે તે કારણ હો, તે મહમદ નથી આવ્યો તેની મને ખબર આપવા આવી. કારખાનુ બંધ હતુ એટલે મે માન્યું કે કદાચ તે મોડો આવશે. પણ અગિયાર થયા, બાર થયા, એક થયો તોપણ મહમદ દેખાયો નહિ, એટલે મને ચિંતા થઈ મે નોકરને તેને ઘેર મોકલ્યો તે ખબર લાવ્યો કે ઘેરે તાળુ છે મારી ચિંતાનો પાર રહ્યો નહિ એક દિવસ, બે દિવસ, સાત દિવસ—આમ દિવસો પસાર થયા, પણ મહમદનો ક્યાય પત્તો ન હતો મારા નિઃશ્વાસનો પાર ન હતો. મે અનેક જગ્યાએ તપાસ કરાવી પણ બધુ વ્યર્થ કારીગરોને પણ એ ખબર પડી ગઈ એટલે તે બધા કારખાને આવ્યા. હરકીસન મારી પાસે આવ્યો અને જણાવ્યુ કે બધા કામ પર ચડવા રાજી હતા મને પહેલા તો ક્રોધ આવ્યો, પણ મેં જોયુ કે એ ક્રોધનો કંઈ અર્થ

ન હતો. એથી મહમદને હુ કંઈ પાછો લાવી શકવાનો ન હતો. મારા હૃદયે ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો 'મહમદ જીવે છે ત્યા સુધી ભાઈનું કારખાનુ તો ચાલુ રહેવુ જ જોઈએ; મહમદ નહિ હોય ત્યારે જે થવાનું હો તે ભલે થાવ ' આ તેના શબ્દો વારંવાર મારા કાનમા ગુંજારવ કરવા લાગ્યા તેણે તેનુ વચન પાળ્યુ; પણ હું મહમદને નહિ સાચવી શકયો હાય હતભાગી !

*

માણસની સ્મૃતિને ભૂલકણી બનાવી ઈશ્વરે માણસજાત ઉપર ઉપકાર કર્યો છે કે અનુપકાર તે તો કોણ જાણે, પણ કારખાનાના પ્રાણરૂપ મહમદના જવા છતા કારખાનુ તો તેના હંમેશના ક્રમ મુજબ ચાલવા લાગ્યુ અને મહમદે જેની ઉપર ઉપકાર કર્યા હતા તેવા કારીગરો પણ ધીમેધીમે તેને ભૂલવા મંડ્યા; પણ હુ મહમદને કેમ ભૂલી શકુ ? અને નીનીની બા ! તે તો વારંવાર સજળ નયને કહેતી "એક વખત જો મહમદને જોઉં તો પછી ભલે આખી દુનિયા મારો બહિષ્કાર કરે, ભલે મારે તૂટીફૂટી ઝૂપડીમા રહેવુ પડે પણ તેને ઘડીભર પણ ઘરબહાર એકલો ન જવા દઉ મારી નીનીને તેણે જીવને જોખમે બચાવેલી તે હું આ જન્મે તો શું પણ ભવોભવમા પણ કેમ કરીને ભૂલુ ?" પણ તે એક વાર પાછો આવે તો ને ! નિર્દોષ નીની તેના મહમદ ચાચાને હજી ભૂલી શકતી ન હતી. અનેક દિવસ સુધી તો જાણે તે એકલી, અટૂલી થઈ ગઈ હોય તેમ સૂનમૂન જેવી દેખાતી હતી વારંવાર મારા હાથ હલાવી ખોળામાં ચડી જઈ મારું મુખ હલાવી તે પૂછતી· "મારા મહમદ ચાચા કયાં છે ? કેમ તે નથી આવતા ? તમે જઈને બોલાવી આવો ને !" તે બીચારીને હુ કઈ રીતે સમજાવું કે તેના બાપના હાથમા હોત તો કયારનો તે પાતાળમા

જઈને પણ જો મહમદ ત્યા છે એમ ખબર પડત તો તેને લઈ આવત પણ તે કયા છે તેની જ ખબર ન પડે ત્યા શું થાય? આમ છતા મે આશા છોડી ન હતી મને થતુ હતુ કે બીજા કોઈને ખાતર નહિ તો એક વાર નીનીને જોવા તો જરૂર તે કોક દિવસ પાછો આવશે તેમ તેના 'ભાઈ'ને કઈ મુશ્કેલી તો નથી તે જોવા પણ તે આવ્યા વિના નહિ રહે એક દિવસ નીનીની બા સાથે આવી જ વાત કરી 'મહમદ પાછો આવશે' એવા સ્વપ્ન સેવતો હું બેઠો હતો, એટલામા ટપાલ આવી તેમાં એક પાર્સલ પણ હતુ કોઈક નમૂનાનુ પાર્સલ હશે એમ ધારી મે તેને એક ખૂણામા ફેંક્યુ; પણ નીની તેના સ્વભાવ મુજબ તેને ત્યાથી આમ તેમ ઉછાળતી લઈ આવી. તેણે તેની બાને પૂછ્યુ.

"બા, આ શુ છે? બોલ ને!"

"તને તો નીની, ઘડીનો પણ જપ નહિ"

"તુ તો વાઘે ન થાય, ઘોડાયે ન બને, અને આટલુ ખોલવાનુ કહુ છુ તે પણ ન ખોલે!" એમ બોલી નીની રડવા જેવી થઈ ગઈ. ટપાલ વાચવી પડતી મૂકી નીનીને વહાલ કરી મે બોલાવી "આવ તો નીની, તારી બા છે જ એવી લાવ હું ખોલી આપુ" મહમદના ગયા પછી ડગલે ને પગલે મને નીનીની ચિંતા થતી મહમદની જગ્યા તો કયાથી જ પુરાય? પણ મારે અનેક વખત ઘોડો બનવુ પડતુ, મોંમા દોરી લેવી પડતી અને ઉપરથી નીનીનુ પાછું સર્ટિફિકેટ સાભળવું પડતુ "તમને તો કઈ આવડતુ જ નથી." પણ ધીરેધીરે મેં તેને મારી જોડે ઠીક હેળવી દીધી હતી તે ખુશી થતી તેની બાના હાથમાથી પાર્સલ છીનવી લઇ મારી પાસે આવી, અને મારા હાથમા મૂકી ઉત્સુકતાથી જોવા લાગી મે પાર્સલ ખોલ્યુ પણ આ શુ? આ પાનેતર શાનુ? નીનીની બાની આખ તે જોતા ચમકી

"ઓહો, આ કેવુ રૂપાળું પાનેતર! આવુ તો મેં કદી પણ જોયુ નથી એ કોનુ છે? કોણે મોકલાવ્યું છે?" તેણે પૂછ્યુ.

હુ ચકિત બનતો તે પાનેતર જોઈ જ રહ્યો અંદરથી એક કાગળની કાપલી હેઠે પડી તે ઉપાડી મેં વાચવા માડી વાચતા આખુ બ્રહ્માંડ મને ચક્કરચક્કર ફરતુ લાગ્યુ મારા હાથ ધ્રૂજવા લાગ્યા મારી આખમાં આસુ આવી ગયા ઉરમાથી એક ઊંડુ ડૂસ્કુ નીકળી ગયુ. મે માથુ કૂટતાં કહ્યુ' "મહમદ ગયો!" નીનીની બા ચમકી ઊઠી, તેની બેબાકળી આંખ મને જાણે કહેવા લાગી: "બને નહિ"

નીનીની સ્મૃતિ એકદમ તાજી થઈ ગઈ તે દયામણું મો કરી બોલી ઊઠી· "હેં બાપા, મારા મહમદ ચાચા નહિ આવે? તમે જાઓને ત્યાં! ના, ના, તમે એકલા નહિ મને પણ લઈ જાઓ. મને તો તે ના પાડે જ નહિ"

પણ તે બીચારીને હુ કેવી રીતે સમજાવુ કે તે જ્યા ગયો હતો ત્યા ન તો તેના બાપની જવાની શક્તિ હતી કે દુનિયાની કોઈ બાદશાહત તેને ત્યાથી પાછો લાવવા સમર્થ હતી મક્કાની હજ કરવા જતા મહમદે રસ્તામા પોતાનો દેહ છોડ્યો હતો; પણ મરતાં પહેલા સાથેના કોઈ મુસાફરને પોતાની સાથે રાખેલુ એક પાનેતર તેણે સોપ્યુ, અને પોતે એક નાની કાપલી લખી·

"ભાઈ, તમને છોડી જાઉ છુ તેથી માફ કરશો; પણ તમને દુ ખમાં જોવાની મારી હિમત ન હતી ખોટુ ન લગાડશો ભાભીને પણ કહેજો કે મહમદના ઉપર રોષ ન કરે. જીવતો રહીશ તો પાછો જરૂર આવીશ; પણ મારી નીનીના લગ્નપ્રસગે તેને આ પાનેતર પહેરાવજો અને કહેજો કે તેના ગરીબ મહમદ ચાચા પાસે આથી બીજુ કઈ જ ન હતુ. ભાઈ માણ . . ."

આટલે અક્ષર તદ્દન થરડાઈ ગયા હતા. નીચે કોઈ બીજાના હસ્તાક્ષરમાં ત્રણચાર લીટીઓ હતીઃ

"ભાઈ મહમદ કાગળ પણ પૂરો ન લખી શક્યા. અમારી સાથે તે હજ કરવા આવતા હતા, પણ રસ્તામા તાવથી પટકાઈ પડ્યા. જ્યારે તેમને લાગ્યુ કે બચવુ મુશ્કેલ છે ત્યારે તેમણે મને આ પાનેતર સોપ્યુ, અને મને તમારુ શિરનામું લખાવ્યુ. તમને તેણે ચીઠ્ઠી લખવા માડી, પણ તેમનાથી તે પૂરી ન લખી શકાઈ. છેવટ સુધી તેમણે તમને યાદ કર્યા કીધા. અંતિમ ઘડી આવતા તેમણે મને કહ્યુ, 'ભાઈ, પેલું પાનેતર મારી નીનીને પહોચાડજો, હુ ' બસ, આ તેના છેલ્લા શબ્દ ખુદાનો તે ઓલીઓ આજ તેની તહેનાતમા હાજર થયો છે ખુદા હાફીઝ, રસુલ "

ઓરડામા મૃત્યુનીરવ કારમી શાન્તિ ફેલાઈ વસ્તુસ્થિતિ પૂરી સમજાતા નીનીની બાના હૃદયમાથી નિ.શ્વાસ અને ડૂસકાની પરંપરા નીકળવા માડી મારુ તો હૃદય જ બધ પડી ગયુ હોય એમ મારી છાતીમાં ડૂમો ભરાયો હતો. કોણ કોના આસુ લૂછે ?

હસનની ઇજાર

હા, હા–એમ જ તેને માટે કહેવાય છેઃ

"હસનની ઇજાર કેવી રીતે નીકળી પડી."

અને તે બન્યુ આમઃ

એક વખતે મહાન અને મશહૂર બગદાદ શાહેરમા એક ધનાઢ્ય અને લોકપ્રિય વેપારી રહેતો હતો.

"તેનુ નામ શું હતુ?"

જ્યારે તે તેની અમ્માના ઘૂંટણ આસપાસ ખેલતો . . .

"રે! બેહિશ્ત ક્યા? તેની અમ્માના ઘૂંટણ પર?"

તેની અમ્મા તેને હસન–હક્કી, સુખી હસન કહેતી.

હસન હતો જુવાન, ખૂબસૂરત, ડાહ્યો અને ધનવાન અત્યંત ધનવાન.

એવુ કંઈ ન હતુ જે તેની પાસે ન હતું.

હસને એક વાતનો નિશ્ચય કરી લીધો

હવે પરણી નાખવું.

કે'વા કરતા કર્યું ભલુ

તેની વધૂ આખા શહેરમા સાથી વધુ રૂપાળી તરુણી હતી.

તે . . તે . ના, ના; તેનુ વર્ણન કરવાને કોઈ શબ્દો જ જડે એમ નથી.

તે કેવી રૂપાળી હતી તે તો માત્ર સગીત જ કહી શકે.

ટૂંકમા, જે છોકરીની સાથે તમે પ્રેમમા છો ને, તેના જ જેવી તે રૂપાળી હતી.

અને ત મા રી છે તેવી જ.

અને સા હે બ, પેલી તમારી છે ને, તે વી જ.

[આ રીતે, હુ આશા રાખુ છું કે બધાની રસવૃત્તિને સતોષી શકીશ]

આખા બગદાદને હસનની શાદીની જ્યાફતમા ઈજન દેવાયુ

બગદાદના રસોયાને વાસ્તવમા આખી દુનિયામા ઉત્તમમા ઉત્તમ રસોયા તેઓ જ છે તે બતાવી આપવાનુ ફરમાવવામા આવ્યું.

અને ઘેટાની દુનિયામા એક એવી અફવા ફેલાઈ કે દુનિયાનો અત હવે આવી પહોચ્યો છે—હસને બધા નાના ઘેટાને કાપી, તેમાં બદામ પિસ્તા ભરી તેને રાધવાનુ નક્કી કર્યું હતું

જ્યારે બૈરાઓએ આનંદથી છલકાતુ, ભભકભર્યું, ઠાઠમાઠવાળું, ઐશ્વર્યશાળી સમૃદ્ધ એવુ એ લગ્ન જોયુ ત્યારે જાતજાતના શરબતોનુ પાન કરતા, તુર્કસ્તાનના ગુલાબી મેવા, મીઠાઈ અને પીચ, બદામ ને અખરોટના ફૂલની પાખડીઓને મધમા ઠારી બનાવેલા મુરબ્બા આરોગતાં આરોગતાં તેમની આખમાથી ઈર્ષ્યાના મીઠાં આસુ ખરી પડ્યા

જુવાન સુદરીઓએ તો માત્ર લીલેક અને વાયોલેટ કુસુમોની ઠારેલી પાદડીઓ જ ખાધી અને શપથપૂર્વક જણાવ્યું કે તેમના

પોતાનાં લગ્ન હોત તોપણ એથી જરા પણ વધારે તેમનાથી કોઈ પણ રીતે ન જ ખાઈ શકાત

ગવૈયાઓએ તો એટલું બધુ ગાયુ કે બધાને તમ્મર આવવા માણ્યા

તરુણો ને તરુણીઓના તો નાચતા નાચતા પગ પણ ચરડાઈ ગયા

ગુલામની જેમ પગમાથી પકડી જમીન પર અફાળે એવા શરાબ પીવાની કુરાને મોટેરા અને જાડા લોકોને મના કરી હતી.

મધરાતના ડકા બજ્યા—વસ્લની ઘડી આવી પહોચી.

સ્ત્રીઓ વધૂને તેને માટે શણગારવામા આવેલ રગભુવનમાં લઈ ગઇ.

ઠઠ્ઠાવિનોદ અને હાસ્યની છોળ ઉછાળતાં ઉછાળતા તેમણે તેના વસ્ત્ર ઉતારી ચારે બાજુએ ઝાલરથી ભરેલી લગ્નશય્યા ઉપર તેને સુવાડી

ખટપટિયાઓ બધા જેમણે લગ્ન ગોઠવ્યા હતા તે વરને તેડવા ગયા

મિત્રસમૂહથી વિંટળાયેલા વરરાજાએ એક જુવાન શાણા માણસે જેમ વર્તવુ જોઈએ તેવુ વર્તન દાખવ્યું

તેનાં ડગ હતાં આતુર આનંદભર્યા—પણ તેણે ઉતાવળ કરી નહિ.

અને જીવવા માટે ઉતાવળ કરવાથી કઈ વળતુ નથી.

જેની ઉપર ઝાલર ઝૂલી રહી છે, એવી શય્યાની સામેના આસન ઉપર હસન આરામથી બેઠો, મિત્રોના અભિનદન અને શુભેચ્છાઓ આરામથી સાભળી, મહેજ પણ અધીરાઈ વિના આરામથી ઊઠ્યો અને બોલ્યો:

"મારા કૌમાર્યને છેલ્લા નમસ્કાર કરતી વખતે મારા યૌવનના પ્યારા દોસ્તો, સલામ વાલેકુમ."

આસ્તેથી તેણે શય્યા પ્રતિ ડગ માંડયાં.

પણ . . પણ . . ત્યારે—તે ઘડીએ, ;એ કા એ ક . . . તેની ઇજાર નીચે ઊતરી પડી!

ચારે બાજુએ ગર્જનાની જેમ ખડખડાટ હાસ્ય ગાજી ઊઠયું.

જાણે કે તેમના ગળા ઉપર છરી ચાલી રહી હોય તેમ બુઝર્ગ સ્ત્રીઓએ ચીસો પાડી.

જાણે દેવળોના ઘંટ રણકતા હોય તેમ યુવતીઓ એકસાથે ખિલખિલાટ કરી ઊઠી

તેના મિત્રો જમીન પર આળોટી રહ્યા.

શય્યા ઉપર ઝૂલતી ઝાલરમાંથી આ બધુ જોતી તે યુવાન વધૂનુ હાસ્ય ઘટડીની જેમ રણકી ઊઠયુ, અને પોતાની આનંદભરી ગાંડી મસ્તીના અવાજને ઢુબાડી દેવા પોતાના બધા કકણ અને બગડીઓ તે રણકાવવા મડી

હસતાહસતા બધા બેવડ વળી ગયા.

અને સરી પડેલી ઇજારવાળો હસન ત્યા ખુલ્લે પગે અસહાયતાથી ઊભો.

તેના પગ સુદ્ધાય જરાક શરમાયા

મૂંઝવણમાં તેણે ઇજાર ફગોળી ઘર બહાર સીધી દોટ મૂકી.

તે વાડામા દોડ્યો, પહેલો જે જીન લાદેલો ઘોડો અડફટમાં આવ્યો, સજોગવશાત્ જે એક મિજમાનનો હતો, તે ઉપર તે ચડી બેઠો પોતાની બધી શક્તિથી તેને એડી લગાવી મહોલ્લામાં તેણે ઘોડો હકારી મૂકયો.

અને ઘરમાથી ઠઠ્ઠામશ્કરીની ચીસો આવી

અનેકવાર આવી જ તુચ્છ વસ્તુઓ ઉપર માનવસુખ અવલમ્બે છે

રસ્તા પર જ્યાં સુધી નજર પહોચે ત્યાં સુધી હસને ઘોડા હંકાર્યો.

લગભગ સાનભાનશૂન્ય જેવો તે વધુ ને વધુ ત્વરાથી આગળ ને આગળ વધતો જ ગયો.

અને મોટે પરોઢિયે સપાટાભેર તે દમાસ્કસ શહેર નજીક આવી પહોંચ્યો.

કહેવાય છે કે દેશનિકાલ થયેલાની રોટી કડવી હોય છે.

કેવું જૂઠ્ઠું !

દેશનિકાલ થયેલાની રોટી નથી હોતી કડવી, નથી હોતી મીઠી.

દેશનિકાલ થયેલાઓનુ સાવકુ વતન તેમને માટે રોટી જ બનાવતું નથી હોતુ.

તેમને માટે રોટીનો સ્વાદ જ નથી હોતો . . .

એક અજાણ્યા શહેરના મહોલ્લાઓમા હસન ખીસામા એક કોડી વિનાના મુફલીસ જેવો લાગતો હતો

અજાણ્યા શહેરમા, એકેએક કમાડ પાછળ કોઈ લૂંટારા પર ધસતો હોય તેમ તમારી ઉપર તૂટી પડવા કોઈ કૂતરો તૈયાર ઉભેલો જ હોય છે

અજાણ્યા શહેરનુ એકેએક બારણુ તમે તેની ઉપર ટકોરા મારો, અને જાણે તમને તમાચો ચોડતું હોય તેમ ધમ દઈને ભીડાઈ જવાને જ જાણે રાહ જોતું હોય છે.

અને અજાણ્યા શહેરમા તમારુ સ્વાગત જો કોઈ કરતુ હોય તો તે માત્ર વૃક્ષો જ—તમારા પ્રતિ પોતાની કુસુમસજ્જ શાખાઓ લંબાવીને.

તમે તે ઉપર ફાંસો ખાઓ તે માટે !

એ અજાણ્યા શહેરમા હસને પોતાની આસપાસ કમકમાટીથી નજર નાખી

તે બજારમા ગયો

જેની ઉપર બેસી તે આવ્યો હતો તે જર્જરિત ઘોડો તેણે વેચ્યો, અને તે પૈસામાથી તેણે થોડાક શેકેલા બદામ ખરીદ્યા.

તેનો એક કોથળો ખભે નાખી, જનાનખાનાઓની લાકડાંની જાળીઓ નીચે ઊભો રહેતોરહેતો તે શહેરમા તે ફર્યો.

"જુઓ રે, દૂર દેશાવરથી હું ચાલ્યો આવુ છું ! મારી બદામ સાથે ઉજ્જવલતામા હરીફાઈ કરી શકે એવા દાતની હુ શોધમા છુ હૈ ! કઈ સુદરીના અહી ઊજળામા ઊજળા દાત છે ?"

બારીના સળિયાઓ પાછળથી તેઓ ઉત્તર દેવા લાગીઃ

"ઓહ ! તારી બદામ ઉપર અમે અમારા દાત નહિ ભાગી શકીએ"

હસન જરા લળી જવાબ દેતોઃ "ચિન્તા ન કરશો જો તમારા મોમા પડે તો મારી બદામ ઈર્ષ્યાથી ફાટી જશે તમારા ઊજળા દાત જોતા ઈર્ષ્યાથી તે ફાટી જશે. તમારે તેને તોડવી યે નહિ પડે !"

અને બપોર સુધીમા તો તેણે બધી બદામો વેચી દીધી !

પોતાનો નફો તેણે ગણી કાઢ્યો, અને થોડાક દાડમ તેણે ખરીદ્યા

"મારા દાડમ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એવા લાલ હોઠ કયા હશે ?"

"અને તારા દાડમ રસથી ભર્યા છે ?" તેઓ પોતાની લાકડાની જાળી પાછળથી તેને પૂછવા મડી

" ઓહ, સુંદરીઓ ! જો તમારા મુખમા જઈ પડે તો ઈર્ષ્યાથી મારા દાડમ આસુથી છલકાઈ જાય. "

અને સૂર્યાસ્ત થાય તે પહેલા તો કયારના તેણે બધા દાડમ વેચી દીધા.

એવી જ રીતે તેણે એક ટોપલી ભરી જાતજાતના ટર્કીશ મેવામીઠાઈ વેચી દીધા. બજારમા તેનુ મુખ જાણીતું થઈ ગયુ, દુકાનદારો તેને ઉધાર વેચવા મડયા

અને મીઠાઈ વેચ્યા પછી તેણે ઝવેરાતના ધધામા ઝપલાવ્યુ

સોમવારે જ્યારે મીનાબજાર ભરાતુ, જે વખતે બજારમા ખરીદી કરવા માત્ર સ્ત્રીઓ જ આવતી ત્યારે હસન પોતાનો માલ ગોઠવતો અને પોતાની ગુચ્છાવાળી કાળી દાઢી હેઠળ લુચ્ચાઈભર્યું સ્મિત કરતો કહેતોઃ

" અય ખૂબસૂરત નાજનીઓ ! ખૂબસૂરત નાજનીઓ ! તમે કદી ય આંસુ ન સારો એવી પ્રતીતિ તમને ગમશે કે ? તો આ એરીગ ખરીદો. જુઓ, શુ તેજ ! આસુ ! સાચા આસુ ! સ્ત્રીઓએ તો આભૂષણુમા આસુ જ વાપરવા જોઈએ તે જ તેમનુ કિસ્મત. આ એરીગ ખરીદો, અને કદી ય તમારી આખમા આસુ નહિ ઝળહળે કિસ્મતને બાંહેધરી ધરી દ્યો જ્યારે તમારા કાનમા આસુ ઝલકઝલક થતા હોય ત્યારે વળી આખમા તેની શી જરૂર ?

" ખૂબસૂરત નાજનીઓ ! અનુપમ સુદરીઓ ! મારી પાસેથી કઈ જ ખરીદો નહિ, પણ માત્ર જુઓ ! માત્ર જુઓ ! તમારી નજર પડતા આ પિરોજો આસમાની દેખાવા માડશે. તમારા આશકને પિરોજાનો ઝૂમ્ખ ખરીદવા કહેજો તેથી પોતાની માશૂકના હૈયા પર તે આસમાનનુ યત્કિંચિત્ દર્શન કરી શકશે

" આ જુઓ ઇન્દ્રનીલ—સાગર જેવો નીલઘેરો અને

માણેક, જાણે કે શોણિતબિન્દુ. અંધકારમાં ય તે પ્રકાશે ખૂબસૂરત તરુણીઓ ! ગુલબદન રમણીઓ ! તમારા કોડીલા કંચોને કહેજો કે તમને સાગર આપે યા થોડાં શોણિતબિન્દુઓ આપે. હું તો તમને થોડા શોણિતબિન્દુ લેવાની જ સલાહ આપું અતલ સાગરના કરતાં એક શોણિતબિન્દુમાં લાગણીનો ઉછાળો બળવત્તર હોય છે.

" અયિ રૂપના અંબાર ! ઓ સુંદરીઓ ! આ મોતી તો જુઓ—આ મોતી !

" પણ . . પણ . . મોતી એટલે તો આંસુ !

" નાનકડા જ માત્ર, સુનયને ! માત્ર નાનકડાં જ, માત્ર નાનાં જ મોતી આંસુ લાવે. હજુ સુધી તો કદી પણ મોટાં મોતીઓએ કોઈ સ્ત્રીને રડાવી નથી ! "

આમ હસતો, વિનોદ કરતો, ગીઠી વાતોના તડાકા મારતો હસન પોતાનો માલ વેચતાં વેચતાં ધનવાન બનતો ગયો, અને થોડા જ વખતમાં દમાસ્કસમાં બધે તે જાણીતો થઈ ગયો.

ખુદ સુલતાનને કાને પણ તેની કીર્તિની વાત પહોંચી.

અલ્લાહ જ માત્ર એક સુલતાન છે.

સુલતાનોના સુલતાન ખુદ અલ્લાહ સિવાય બીજો કોઈ સુલતાન નથી.

અલ્લાહો અકબર.

સહુના એ પ્રીતિપાત્રને જેવાની સુલતાનને ઇચ્છા થઈ, અને હસનના જ્ઞાન અને વિવેકશક્તિથી તે ખુશ થઈ ગયો. તેની સાથે વાતો કરતાં તેણે કહ્યું:

" સુલતાનોને મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ કાર્ય જો કોઈ હોય તો તે પોતાના વઝીરની નિમણૂકનું છે. "

હસને નીચા લળી જવાબ આપ્યો: " જહાંપનાહ ! આપ તો સુજ્ઞ છો. પણ મને લાગે છે કે તે એવુ મુશ્કેલ નહિ હોય. સામાન્ય રીતે

આપણે આમ કરીએ છીએ: ગમે તે કોઈ માણસને આપણે ઊંચકી લઈએ છીએ, તેને વઝીર બનાવીએ છીએ, અને કહીએ છીએ: 'આ રહ્યો તમ સહુ માટે શાણો પુરુષ; તમારે તેના હુકમોનું પાલન કરવું જોઈએ—અને જો નહિ કરો તો તમારાં માથાં ધડ પર નહિ હોય!' બીજું શું થઈ શકે? તમે એકાએક માણસોને જ્ઞાની અને વઝીર થોડા જ બનાવી શકો? પણ ધારો કે તમે સૌથી શાણા પુરુષને ઉપાડી તેને વઝીર બનાવો તો?"

સુલતાને માત્ર પોતાનું માથું ધુણાવ્યું

"એ તો તદ્દન સાદું સીધું છે પણ આવો વિચાર કદી પણ મારા મનમાં આવ્યો જ ન હતો શાણા માણસને લઈ તેને વઝીર કરી દેવો હસન, તું સૌથી ડાહ્યો, સૌથી શાણો છે, અને હું તને મારો વઝીર બનાવીશ"

"ખુદાવંદ! જહાંપનાહનો બોલ તો આ ગુલામને મન હુકમ બરોબર છે."

આમ હસન વડો વઝીર બન્યો.

તે ભલો, શાણો અને પ્રામાણિક હતો.

ભલા માણસો તેને ચાહતા; દુષ્ટો તેનાથી ડરતા.

તેના બનાવેલા કાયદાથી સહુ કોઈ ગેલ થયું, અને દમાસ્કસમાં દરેક જણ આશ્ચર્ય પામી કહેવા મંડ્યું:

"આપણો વઝીર કેવો—નથી મહાન, નથી કીર્તિવંત, નથી મશહૂર—પણ માત્ર ડાહ્યો માણસ!"

અને આમ દશ વર્ષ ચાલ્યું.

પછી દમાસ્કસના સુલતાને પોતાના માનીના વઝીરને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું:

"હસન, મુબારક હો તે દિન, જ્યારે તારા ઘરનાં ઝાડ પરથી પવને તને ઉડાડી મૂક્યો અને અમારી પાસે આણ્યો

અજાણ્યાઓની ખાતરબરદાસ્ત કરવાની આપણા પર ફરજ લાદનાર કુરાને શરીફનો જય હો ! હસન, તારી સલાહ લઇ મારા શહેરના કલ્યાણ અર્થે તારા સંકલ્પને પાર પાડતા આજ દસ વર્ષ થયાં. હવે હુ ઇચ્છુ છુ કે તુ મારા શબ્દો સાભળ અને મારી ઇચ્છા પાર પાડ. મારી વાત ધ્યાન દઇને સાભળ, હસન ! તારી સોનેરી સલાહને અનુસરવા હવે હુ અહીં લાબો વખત રહેવા નહિ પામુ. કબરમા જવા મારે હવે એટલો ટૂકો રસ્તો રહ્યો છે કે આસપાસ જોવા જેટલો પણ મારી પાસે વખત નથી રહ્યો અને હુ જોઉં છુ કે મારું શહેર દમાસ્કસ તારા શાણા અમલ હેઠળ સુખી છે, અને જ્યા સુધી તુ જીવે ત્યા સુધી એ સુખ તેને માટે કાયમ રાખવા હુ ઝંખુ છુ.

"હસન, સાભળ ! મારે કોઇ વંશવારસ નથી મારી લાડીલી દીકરી તારી જોડે પરણાવીશ અને તને દમાસ્કસનો સુલતાન બનાવીશ સાભળ અને મારા પછ્યા બોલ ઝીલી લે"

હસને સુલતાનના પગ પાસેની જમીનને ચુમ્બન કર્યું અને બોલ્યો

"આપને સાભળવા એટલે જ આપનો પછ્યો બોલ ઝીલવો પણ સુલતાન ! અલ્લાહ જ એક સુલતાન છે સુલતાનોના સુલતાન સિવાય બીજો કોઇ સુલતાન નથી, અને સુલતાનોના સુલતાને મને ફરમાવ્યુ છે કે

"'હસન, દમાસ્કસ સુંદર છે; પણ તારું ઘર છે બગદાદ'

"'આ દુનિયામાં અનેક રૂપસુંદરીઓ છે, પણ માના કરચલીવાળા મુખ જેવુ મધુર મુખ જગતમા બીજુ નથી.'

"'જે કોઇ પોતાના દેશનો એક સામાન્ય નાગરિક થવા કરતા પરદેશનો સુલતાન થવા ઇચ્છે છે તે નથી એવો સામાન્ય નાગરિક થવા યોગ્ય, કે નથી પરદેશનો સુલતાન થવા યોગ્ય.'

"તારે એની શી પચાત? કદાચ પોતાના સ્વદેશ ઉપર અગાધ હેતવાળો કોઈ એ હશે, અથવા તો સંભવ છે કોઈ દારૂડિયો હોય. એ બેમાથી કોઈ એકમા ય આપણે ખપવુ નથી તારે શરમાવું જોઇએ. તુ હવે કઇ નાની કીકલી નથી."

"પણ દાદી, હુ કેવડી થઇ?" મોં બગાડતાં છોકરીએ પૂછ્યુ

"તુ . . . તુ દસથી વધુ. તે જ વર્ષે તું જન્મેલી જ્યારે વેપારી હસનની ઇજાર તેના લગન વખતે ઊતરી પડેલી . . ."

જાણે કે પોતાની માતૃભૂમિ હસનના મોં પર થૂ કી.

છલગ મારતો તે ઊભો થઇ ગયો.

"અલ્લા હો અકબ્બર! ઓ અલ્લાહ! પરવરદીગાર! અય રહીમ! અય રહેમાન! મારી ઇજારનો એ કમનસીબ બનાવ બન્યો તે દિવસથી એ બધાં સંવત્સર ગણે છે! અને કોઈ બેવકૂફ નાની છોકરી, જેને પોતાની ઉમ્મરનું ભાન નથી તે યે એટલુ તો જાણે જ છે કે દસ વર્ષ પહેલાં હસનની ઇજાર ઊતરી પડેલી. હુ સત્તાના શિખરે પહોંચ્યો, એક રાજ્યનો મે વહીવટ કર્યો, ડાહ્યા કાયદાઓ ઘડ્યા, એક આખા દેશને સુખી કર્યો અને સુલતાન પણ થઇ શક્યો હોત, પણ પોતાના ઘૂટણ પાસે કોઇ એક બેવકૂફ છોકરીને રાખી બેઠેલી આ અણઘડ ગદી ભિખારણ હજુ ભૂલી શકતી નથી કે દશ વર્ષ પહેલા મારી ઇજાર નીકળી પડેલી!"

અને પોતાના ઘોડા ઉપર ફરીથી ઠેકડો મારી, તેને ફેરવી, હસન કોઇ પણ જાતના લક્ષ્ય વિના રણમા ચાલી નીકળ્યો

લોકોના સબધી હસન એ શીખ્યો.

પણ અલબત્ત, એક માત્ર અલ્લાહ જ તેમના સંબધી બધું જાણે છે.

કવિ

વિશ્વના પ્રથમ પ્રભાતે ઊઘડતી ઉષાની આંખ જેવી નાજુક પંક્તિઓ સુકેતુના હૃદયમાં લહેરાવા લાગી. તેના જીવન-પ્રભાતને અજવાળતી એ પ્રથમ કવિતાને તેણે આનંદભર્યા ઉરે ભક્તિપૂર્વક વધાવી લીધી. તેના મંજુલ ધ્વનિ તેના પ્રાણની કુંજનિકુંજમાં ગાજવા લાગ્યા. આવો અપૂર્વ આનંદ પોતે એકલો જ માણે? તેના મિત્રોને, પૌરજનોને, રત્નવીથિના ગણ સમસ્તને ચરણે શા માટે એ કવિતા ન ધરવી? શા માટે સંથાગારના મુખદ્વાર પર ઊભા રહી રત્નવીથિના ગણ સમસ્તને એ કવિતાના મૃદુ સૌમ્ય સંગીતમાં તરબોળ ન કરવું?

સુકેતુના મનમાં એક નવી અભિલાષા જાગી. રત્નવીથિગણ તેના બાહુબલ માટે, તેની સુદૃઢ એકતા માટે આખા આર્યાવર્તમાં અનન્ય હતું; પણ કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાનની સંસિદ્ધિ તો કાશીની જ. કલગણમાં અનેક યોદ્ધાઓ પાક્યા હતા; રત્નવીથિગણે સુભટોને પોતાને ખોળે રમાડ્યા હતા. પણ હવે એ કાશી ને એ ભોજ, એ પાંચાલ,

એ યૌધ, એ માલવ—એ સર્વ ગણોને સમજવા દો કે રત્નવીથિ-વાસીઓના બાહુ જેટલા વીર્યશાળી છે, તેટલી જ તેમની બુદ્ધિ તેજસ્વી છે, હૃદય ભાવનાભર્યું છે, પ્રાણ સ્વપ્નભર્યો છે.

સથાગારના મુખદ્વાર પર ઊભો રહી સુકેતુ પોતાની એ નવી કવિતાની પક્તિઓ ઉચ્ચારવા મડ્યો રત્નવીથિના ગૃહગૃહમાં, તેનાં ઉપવનોમા અને દૂરદૂર તેના હરિયાળા ખેતરોમાં જાણે સૂતેલી વીણાના તાર એકાએક જાગી ઊઠે તેમ તેની પ્રેરણાભરી, ભાવનાભરી ગભીર મધુર વાણી ગુજવા લાગી. કિનારા ઉપર અથડાતા મોજાની જેમ તેની પક્તિઓ સથાગારની એકેએક દિવાલ પર અથડાઈ પ્રતિધ્વનિત થવા લાગી. શરદના તરતા વાદળાઓની જેમ રત્નવીથિનો યુવકગણ ખેતરોમા પોતાના કામ પડતા મૂકી સંથાગાર તરફ આવવા મડ્યો હોમાગ્નિને ભક્તિભર્યા હૃદયે વીટી વળતા હોતાઓની જેમ રત્નવીથિનું યૌવન સુકેતુને વીંટી વળ્યુ—વચ્ચેથી કપતી શિખાની જેમ સુકેતુની વાણી ઊચા ઊડા વ્યોમને ભરી દેવા મડી કવિતા પૂરી થતાં સુકેતુ ગભીર સ્વરે બોલ્યો:

"સુહૃદ્જનો, મારી આ પ્રથમ કવિતા પ્રિય રત્નવીથિને, રત્નવીથિના પૂજ્ય ગણને સમર્પિત હો—" અને તરત જ સામેના ટોળામાથી 'રત્નવીથિનો જય!' 'રત્નવીથિગણનો જય!' એવી ગર્જના ગાજી ઊઠી.

રત્નવીથિમા તે દિવસે બધાને મુખે સુકેતુનુ જ નામ રમી રહ્યું. પહેલા તો લોકો મુગ્ધ બન્યા, તેના સંગીતથી, તેની પ્રેરણાથી ગાડા બન્યા; પણ ધીરે ધીરે કોઈએ પૂછ્યુ "પણ અરે! ભાઈ, એમા માલિકતા શી છે? શું એનુ સગીત તમને ગમ્યુ?—તો સામવેદમા શું ઓછુ છે? અને નથી લાગતુ તમને કે એમા સામની જ છાયા છે? અને તત્ત્વજ્ઞાન? એનુ એણે કયું નવુ સત્ય

આપ્યુ જે ઋગ્વેદની ઋચાઓમા નથી? એમા મૌલિકતા કઇ?" ધીમે ધીમે ડોકુ હલાવતા લોકો પણ કહેવા લાગ્યા "હા, એમા મૌલિકતા કઇ? એમા એણે નવુ શું કહ્યુ?"

સુકેતુ કૃતકૃત્યતાની એક મીઠી અનુભૂતિ સહ જ્યારે ઘર તરફ ગયો ત્યારે તેનો આખો પ્રાણ અપૂર્વ આનંદથી થનગની રહ્યો હતો શરદના નભમા લહેરાતી પૂર્ણિમાની જેમ અનેક નવીનવી પક્તિઓ તેના પ્રફુલ્લ પ્રસન્ન હૃદયમા તરવા લાગી રત્નવીથિના પ્રત્યેક ગૃહને જાણે અનેક આખો ઊગી ઊઠી હોય, અને તે બધી જાણે તેના પ્રતિ કૃતજ્ઞતાથી, રસિકતાથી અને પ્રશસાથી જોઇ રહી હોય એમ તેને લાગ્યું આખી રાત તેને તેની એ કવિતાના અને રત્નવીથિના ગૌરવના જ વિચાર આવ્યા પોતાના કાવ્યો દ્વારા રત્નવીથિને અજર અમર અજય્ય બનાવવાના તેણે સ્વપ્નાં સેવ્યા સ્વપ્નમા પણ પોતાના પ્રતિ ભાવભરી બે આતુર આખ કોઇ માડી રહ્યુ હોય, પોતાના તરફથી કોઇ અપૂર્વ અર્ઘ્યની આશા રાખી રહ્યુ હોય એમ તેને દેખાવા માડયુ પછી તો જાણે તે મુખાકૃતિ પણ દેખાઇ. કેવી સૌમ્ય, કેવી સ્નિગ્ધ! સુકેતુ ભક્તિભર્યા હૃદયે તે મુખ જોઇ રહ્યો. તેમાં ચેતન હતું, તેજ હતુ, કાવ્ય હતુ ભાવમુગ્ધ બનેલા સુકેતુએ તેને પૂછ્યુ "દેવિ, આપ કોણ છો?" તે સૌમ્ય વદન પર સ્મિત ફરકયુ. મધુર અને સ્નિગ્ધ. "વત્સ, મને જ તુ ન ઓળખે?" સુકેતુ શરમાઇ ગયો. "મા, મા, ક્ષમા કર મા, રત્નવીથિ, મારી કલ્પના, મારી કલા, મારી કવિતા, મારુ હૃદય, મારો પ્રાણ—સહુ તારુ છે, જનનિ! તારા પવિત્ર મુખને એ વધુ ઉજ્જ્વલ કરો તારો જ પ્રકાશ જગને ભરો!"

પ્રભાતે મયૂરોની કેકા સાભળતો આનંદભર્યા હૃદયે સુકેતુ જાગ્યો. પાખાળી પરીઓ ઊડતી હોય તેમ અનેક નવી નાજુક પક્તિઓ

તેના ઉરમા સ્ફુરવા લાગી. વર્ષા આથમવા આવી હતી, પણ કોણ જાણે કયાકથી કોઇ એક કોયલ મીઠો ટહૂકાર કર્યો. સુકેતુનો પ્રાણ કોઈ અપૂર્વ આનંદલહરીથી થનગની ઊઠચો. વર્ષાન્તે જાણે વસન્ત જાગી હોય એમ તેને લાગ્યુ. સુકેતુએ એ પ્રેરણાના ઘેનમા એક કાવ્ય લખ્યું. એ કાવ્યમાં પ્રકૃતિની નાજુક લતા પર ઝૂલતા સુમનોહર પુષ્પ વસન્તનુ વાતાવરણ તેણે ખડુ કર્યું. એ પુષ્પમાથી સ્નેહની સૌરભ જાણે જગતને ભરી રહી હોય, અને એ સૌરભની પાખ ઉપર જગતના સનાતન સ્ત્રી અને પુરુષ ઊડી જગતને જાણે એક મધુર પ્રણયબસીની સગીતાવલિમા તરબોળ કરી રહ્યા હોય એવો ભાવ તેણે ઉપજાવ્યો. આ અપૂર્વ કાવ્યનુ ગુજન કરતો કરતો તે સંથાગાર પ્રતિ ગયો. પોતાનુ આ બીજુ કાવ્ય આજે તેને રત્નવીથિના ચિર યૌવનને ચરણે ધરવુ હતુ. હળની અણીથી કઠોર ધરતીના ઉરને ચીરનાર રત્નવીથિના પુત્રોમા ક્ષીરસાગરમા પોઢેલા નારાયણના ઉરધબકાર મુગ્ધ બની સાભળતાં સ્વપ્નસ્થ બનેલાં લક્ષ્મીજીના ઉરના મૃદુ ભાવો પ્રગટાવવાની પણ શક્તિ છે એની ખાતરી આજ તેને રત્નવીથિગણને કરાવવી હતી

સુકેતુના ગાનની મધુર મૃદુ પક્તિઓ વાતાવરણમા તરવા લાગી આજે પણ ભાવમુગ્ધ બનેલા રત્નવીથિના યુવકો અને પૌરજનો સથાગાર પ્રતિ ખેચાઇ આવ્યા સુકેતુએ પોતાની બધી કલા, પોતાનો સમગ્ર પ્રાણ આજ તેની વાણીમા મૂકી દીધો ચારે બાજુએ જાણે સ્વપ્નસુધા છલકાઇ રહી હોય એવુ અદ્‌ભુત વાતાવરણ ફેલાઈ ગયુ. સુકેતુનુ ગાન પૂરુ થતા લોકો આનદથી તાળી પાડી ઊઠચા. પછી બધુ શાન્ત બન્યુ પોતાના ઉરના ભાવ કેમ વ્યક્ત કરવા, કેવી રીતે સુકેતુ પ્રતિ પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી એ તેમને સમજાતુ ન હતુ. અને જાણે બધાએ એક જ

વિચાર કર્યો હોય કે મૌન એ જ એ અપૂર્વ કાવ્યની સારામા સારી સ્તુતિ છે તેમ બધે મૌન ફેલાયુ પણ એ જનસમૂહમાથી ધીરે-ધીરે સુબાહુ સથાગારના પગથિયા પ્રતિ આવ્યો લોકો તેના તરફ કુતૂહલથી જોઇ રહ્યા. સથાગારના પગથિયા પર પગ મૂકી સુકેતુ પ્રતિ પોતાની તીક્ષ્ણ નજર માડી તેણે કહ્યુ

" સુકેતુ, તે ગાયુ તો સુદર એ કબૂલ, પણ તુ કહે છે કે આ ગાન તારા ઉરમાથી જાગ્યુ છે એ અસત્ય છે—કેવળ અસત્ય છે "

મધપૂડામા જાણે કોઇએ એક નાનો સરખો કાકરો નાખ્યો હોય, અને એકાએક એ નીરવ મધપૂડો જેમ ગણગણી ઊઠે તેમ શ્રોતાઓમા ગણગણાટ શરૂ થઇ ગયો તેમના પ્રતિ ફરી સુબાહુ બોલ્યો.

" હે ગણશ્રેષ્ઠ, આજ હુ જાહેર રીતે સુકેતુ પર રત્નવીથિ-ગણને ઠગવાનો આરોપ મૂકું છુ ગઇ કાલે તમે બધાએ એની પ્રથમ કવિતા સાભળી એ કહે છે કે એ એની પ્રથમ કૃતિ છે, અને તે તેણે રત્નવીથિને સમર્પી છે રત્નવીથિ તો જેમ પોતાના ઉર પર સ્વપ્નભર્યા કમળોને રાખે છે, તેમ હજારો પદાઘાતથી મ્લાન બનેલી ધૂળને પણ સગ્રહે છે, એટલે તે રત્નવીથિને પોતાની કવિતા અર્પે તેમા આપણે કઈ લેવાદેવા નથી પણ આપણી આખમા તે ધૂળ નાખે તે ન વેઠાય એમા એણે શુ નવુ કહ્યુ ? સગીત એણે સામવેદમાથી ચોર્યું છે, ભાવ ઋગ્‌માથી લીધા છે, અગમ્યની કલ્પના અથર્વવેદમાથી લીધી છે, શબ્દાવલિ કવિશ્રેષ્ઠ બાહ્લિક પાસેથી ચોરી છે પણ તેની પણ આપણને પડી નથી. કિન્તુ આજે એણે એનુ બીજુ જે કાવ્ય ગાયુ–એમા એણે શું કહ્યુ ? પ્રણય—વિકારી પ્રણયની વાત રત્નવીથિના ગણનાયકો આવા પ્રચારને નભવા દેશે ખરા ? નથી લાગતુ આપને, હે પૌરજનો ! કે સુકેતુ, કવિના વેશમા રત્નવીથિનુ સત્યાનાશ વાળવા આવેલો, શત્રુરાજ્યનો કોઈ ગુપ્તચર

છે ? રત્નવીથિના સુભટ પુત્રોને તે પ્રેમની વાતથી પાગલ કરવા માગે છે, અને વળી આ ગાનમા નવીન પણ શું છે ? . ”

જાણે સમુદ્ર તોફાને ચઢ્યો હોય અને હજારો મોજા' એકસાથે અથડાઈ અવાજ કરતા હોય તેમ લોકોમાં ઘોંઘાટ ફેલાયો કોઈ બોલવા લાગ્યુ “ સુબાહુ અદ્દેખો છે. ” કોઇએ કહ્યુ. “ સુકેતુ ધૂતારો છે ” સુકેતુએ એક વેદનાભરી દૃષ્ટિ સુબાહુ તરફ નાખી તેના મુખ ઉપર તેણે વિજયનો ગર્વ જોયો. તેની આખમાં ભયકર તિરસ્કાર જોયો શૂન્યમનસ્કની જેમ, વિવાદ કરતા જનસમુદાયમાથી ધીરેધીરે રસ્તો કરતા સુકેતુ ઘર તરફ ગયો.

તે રાત્રે સુકેતુને ઊંઘ ન આવી આગલી રાતનુ સ્વપ્ન વારવાર તેના મનમા તરવરવા લાગ્યુ. મનમા ને મનમા તે બોલવા લાગ્યો. “ મા, રત્નવીથિ તુ જાણે છે તારા પ્રતિની ભક્તિ જ માત્ર મારી પ્રેરણા છે એથી જ મારા ઉરની યુગયુગની નીરવતા આજ સગીતના—ગાનના મધુર ધ્વનિથી ગાજી ઊઠી છે. તારે ચરણે મારે એ ધરવુ છે, મા ! પણ ક્યા છે તારા તે પાદપદ્મ ? ક્યા તે તારા પદનખનો પ્રકાશ જે વડે મારા ઉરની મુગ્ધ વાતો ઉકેલતો ઉકેલતો હુ મારા જીવનની કૃતકૃત્યતા અનુભવુ ? મને આશા હતી મા, કે સથાગારને ચરણે તારા ચરણકમળના દર્શન પામીશ; પણ આજ તે મને શુ બતાવ્યુ ? સુબાહુએ શું કહ્યું ? . . . પણ સુબાહુ ભલે તેને ગમે તે કહે તું શુ કહે છે, મા ‘ મારે તો તારા ઉરની વાત સાભળવી છે મારી ઊર્મિઓ, મારા કાવ્યો તને સ્વીકાર્ય છે કે નહિ ‘ રત્નવીથિ—જનની . ’

સવારે એક તીવ્ર વેદનાની લાગણી અનુભવતો સુકેતુ ઊઠ્યો. ગઈ કાલના પ્રસગ ઉપર વિચાર કરી તે નિ શ્વાસ નાખતો હતો તેવામા એકાએક તેનો આખો પ્રાણ કપી ઊઠ્યો રાજમાર્ગ ઉપર કોઇ પરદેશી જેવા એક યુવકને લઇ લોકોનુ ટોળું જયનાદ કરતુ,

ગીતો ગાતું પસાર થઈ રહ્યું હતું. સુકેતુ ધ્રૂજ્યો, ઘડી બેઘડીમાં તો એ યુવક હતો નહતો થઈ જશે! તેના હૃદયના કોમળ તાર ઝણઝણી ઊઠ્યા. શું રત્નવીથિના નગરદેવતાને નરમેધ વિના સંતોષ નહિ થાય? શું દેવ નિર્દોષના રક્તના ભૂખ્યા હોય છે? રત્નવીથિનો એ રાષ્ટ્રોત્સવ સુકેતુને અતિ અમાનુષી અને ભીષણ લાગ્યો. તેની ને પ્રિય જનનીના મુખ પર એથી જાણે વિષાદની, દુઃખની રેખાઓ અંકાતી હોય એમ તેને લાગ્યું. વાત એમ હતી કે દરવર્ષે એક વાર રત્નવીથિના નગરદેવતાને એક મનુષ્યનો બલિ ધરવામાં આવતો. સામાન્ય રીતે પાસેના ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી કોઈક નિર્દોષ માણસને રત્નવીથિના સુભટો પકડી લાવી તેને વધેરી દેતા. એ ઉત્સવપ્રસંગે આખું રત્નવીથિ ગાંડું બનતું. પેલા પરદેશી યુવકને જોતાં સુકેતુનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. તેની આંખમાંથી અસહાયતાનાં આંસુ વહી રહ્યાં. તેની જનની જાણે તેને આદેશ આપી રહી હોય: "બેટા, તારા વિના કોણ મને આ કલંકમાંથી ઉગારે? નિર્દોષના લોહીથી મારો પ્રાણ રુંધાઈ ગયો છે . . ." એવું સુકેતુને લાગ્યું. તેણે એક તીવ્ર વેદનાભર્યું કાવ્ય લખ્યું. તેમાં રત્નવીથિના ઉજ્જ્વલ પૂર્ણેન્દુ જેવા મુખ ઉપર આ નરમેધથી કેવી ભીષણ છાયા પડી રહી છે, ગ્લાનિનાં કેવાં વાદળ ઘેરાઈ રહ્યાં છે, તેનું પવિત્ર નામ કેવું કલંકિત બની રહ્યું છે, તેનું અત્યંત વેધક દુઃખપૂર્ણ ચિત્ર દોર્યું. એ ચિત્ર દોરતાં પુણ્યપ્રકોપથી ભભૂકી ઊઠતી તેની વાણી પ્રથમ ઉગ્ર બની ધીમે-ધીમે કરુણરસમાં પરિણમી. એ નવા ગાનના ગંભીર ધ્વનિ સુકેતુના ઘરની આસપાસ ગાજી ઊઠ્યા. તેમાં રહેલા કરુણરસથી યુગોથી સમાધિ સેવતા ગિરિરાજોની આંખમાંથી જાણે આંસુ ટપકવા લાગ્યાં હોય, પશુ પંખી સહુ કોઈ એના ગુંજનના ધ્વનિ સાંભળતાં જ કોઈ ઊંડી વેદનામાં ડૂબી સહાનુભૂતિનાં આંસુ સારવા મંડ્યાં હોય એમ સુકેતુને લાગ્યું; પણ તેના ઘરની દિવાલો, તેના પથ્થર જાણે

હજી તેવા જ જડ, તેવા જ સ્થિર, તેવા જ મૂક ઊભા હતા !

ફરીથી તે સથાગારમા ગયો. આસુથી છલકાતા વદને તેણે પોતાનુ નવુ કાવ્ય લોકોને સંભળાવવા માડયુ. પહેલા તો જાણે કોઇ મોટો વજ્રપાત થતો હોય તેમ લોકોના મનને એક અસહ્ય આઘાત લાગ્યો રત્નવીથિની ભવ્ય પરપરા ઉપર, તેના આવા એક મોટા રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ ઉપર આવો પ્રહાર ! કેવુ અધર્મ્ય ! પણ લોકોના મન એ આઘાત હેઠળ આગળ વિચાર કરે તે પહેલા તો સુકેતુના કાવ્યમા રહેલ કરુણરસનુ વાતાવરણ સચોટ રીતે જામવા માડયુ હતું તે અસહાય નિર્દોષ યુવક, તેના સ્વપ્ના, મરતી વખતના તેના વિચારો, તેના કુટુમ્બી જનોની તીવ્ર વેદના—એ બધાનુ એક હૃદયભેદક ચિત્ર તેણે ખડું કરી દીધુ લોકોનો વિરોધ ધીમેધીમે શમી ગયો અસહાય બની સુકેતુના કરુણરસમા તે બધા તણાવા મડયા ધીમેધીમે સૌની આખમાથી આસુ ટપકવા મડયા સહુ કોઈ રડયુ, ન રડયો માત્ર એક સુબાહુ મુખ ઉપર ઉગ્ર કઠોર રેખાઓ પાડતો, પોતાની ભ્રૂકુટી સકોચતો, મક્કમતાથી બિડાએલા હોઠો સહ તે સુકેતુનુ કાવ્ય સાભળી રહ્યો હવે તો કોઇ પણ રીતે એ સુકેતુને માફ કરવા તૈયાર ન હતો. પોતાની જીભમા બની શકે તેટલુ ઝેર આણી તેણે સુકેતુ પર અને તેના કાવ્ય પર પ્રહાર કર્યા તર્કની તેણે એક જબરદસ્ત જાળ ગૂથી અનેક રીતે તેણે તે કાવ્યને ચૂથ્યુ એક બાજુથી એ કાવ્યમા રત્નવીથિનો કેવો સ્પષ્ટ દ્રોહ રહેલો છે તે બતાવી, બીજી બાજુથી તેના કાવ્યગુણ ઉપર પણ તેણે પ્રહાર કર્યા તેના શબ્દેશબ્દને તેણે વીંખ્યા સુકેતુ ભાવ અને શબ્દાવલિ ચોરવામા જ એકલો કુશળ નથી, પણ તેતે રત્નવીથિની પ્રાચીન પર પરા પણ તોડવી છે, એ તેનો હીન આશય સિદ્ધ કરવા માટે પણ પૂરેપુરી કુશળતા તે ધરાવે છે એમ તેણે અનેક દલીલો અને પ્રમાણો વડે સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ. લોકો અનેક

પ્રકારની લાગણીઓ અનુભવતા સુબાહુની વાત સાભળી રહ્યા સુકેતુએ જમાવેલુ કરુણરસનુ ઘેન ધીરેધીરે તેમના મનમાથી ઓસર્યું. તે બધા સુબાહુની ગણનિષ્ઠા ઉપર, તેની બહુશ્રુતતા ઉપર, શબ્દોની ગહનતામા દૃષ્ટિપાત કરવાની તેની અસાધારણ પ્રતિભા ઉપર મુગ્ધ બન્યા લોકોમા ગણગણાટ થવા લાગ્યો ‘સુકેતુ આપણને ઠગે છે’ ‘તે આપણા ગણરાજ્યની પરપરા ઉપર કુઠારાઘાત કરે છે.’ ‘તે ગણદ્રોહી છે–રાષ્ટ્રદ્રોહી છે’ ‘તે કવિ પણ નથી’ ‘તેણે કલ્પના ચોરી છે’ ‘આ ભાવ ચોર્યો છે.’ ‘આ ઉપમા તફડાવી છે’ ‘અરે! ભલે તે બધુ ચોરતો, પણ આવો પાખડી–નાસ્તિક! હાકી કાઢો એને . . .’ વગેરે

છતા સુકેતુનો નરમેધ સામેનો વિરોધ અને તે વિશેના કાવ્યો ચાલુ જ રહ્યા. સુવર્ણ ઉપર વધુ ને વધુ આઘાત થતા તે વધુ તેજસ્વી અને વધુ નાજુક બનતુ જાય તેમ સુકેતુના કાવ્યો વધુ જીવન્ત અને વધુ મૃદુ બનવા લાગ્યા—તેમ તેમ સુબાહુની જીભ પણ તીવ્રતમ બનવા મડી અતે સુકેતુ ઉપર રત્નવીથિના નાગરિકોમા સ્ત્રૈણભાવ પ્રગટાવવાનો, રત્નવીથિના યુવકોને અવળે માર્ગે દોરવાનો અને રત્નવીથિમા અધર્મનો પ્રચાર કરવાનો સ્પષ્ટ આરોપ પણ મુકાવા માડ્યો વસ્તુસ્થિતિ એવી હદે પહોચી કે એ પ્રતિ લાબો વખત દુર્લક્ષ્ય કરવાથી ગણમા ફાટફૂટ પડવાનો, અને આન્તરવિગ્રહ ઊભો થવાનો પણ સભવ દેખાવા માડ્યો આ સજોગોમા એ પ્રશ્ન ગણ સમક્ષ ચર્ચા માટે રજૂ થયો એની ચર્ચાનો બધો ભાર સુબાહુએ ઉપાડ્યો સથાગાર આજ ભરચક થઇ ગયુ હતુ ગણપૂરકને* આજે ગણ ભેગુ કરવા માટે કોઇ પણ

*ગણપૂરક=Whip., ગણ=Republic. અને બીજો અર્થ Quorum ગણપૂરકનુ કાર્ય ગણનુ કામકાજ ચાલવા માટે કાર્યસાધક સંખ્યા ભેગી કરવાનું હતુ.

જાતની મહેનત કરવી પડી ન હતી સુબાહુએ પ્રશ્નની ચર્ચા શરૂ કરતા જણાવ્યુઃ

"આજે આ છન્દકની* જવાબદારી મારે શિર છે એ સુવિદિત છે ગણરાજાઓને બીજાં અનેક મહત્ત્વના કામો હોય છે તે હુ જાણુ છે પણ રત્નવીથિગણ સત્યને વરેલુ હોઇ તેણે અસત્યને નિર્મૂળ કરવુ જ જોઈએ એથી મેં છન્દકની માગણી કરી આપ સહુને ભેગા કર્યા છે. હુ સિદ્ધ કરી શકુ કે સુકેતુ ગણદ્રોહી છે, ગણની ભવ્ય પરપરા તે તોડવા ઇચ્છે છે, અને રત્નવીથિના યુવકોને પણ તે ફટાવી રહ્યો છે તો હુ આપની પાસે એટલુ જ માગીશ કે આપ એવો પ્રબધ કરજો કે સુકેતુ પોતાનાં એ કાવ્યો જાહેરમા ન ગાઇ શકે તેને કોઇ પણ જાતનુ અંગત નુકસાન થાય એ હુ ઇચ્છતો જ નથી મારે માત્ર ગણનુ વાતાવરણ અને તેની ભવ્ય પરપરા અખડિત રહે એ જ જોઇએ છે" એમ કહી તેણે અનેક રીતે સુકેતુના કાવ્યોને પોખી નરમેધનો વિરોધ કરી તે કેવુ અધાર્મિક વાતાવરણ જમાવી રહ્યો હતો તે બતાવી પોતાનુ વિધાન સચોટ રીતે રજૂ કર્યું.

ગણમાથી કોઇકે પૂછ્યુ. "બચાવમા સુકેતુ શું કહે છે?"

દુખભરી પોતાની પાપણ ઊચી કરી સુકેતુ બોલ્યો "સુબાહુની ગહન વાતો મને નથી સમજાતી મારા ઉરમાં જે ભાવ જાગ્યા છે તે મે માતા રત્નવીથિને ચરણે ધર્યા છે. આથી વિશેષ હુ કઈ જાણતો નથી."

ગણમા બડબડાટ શરૂ થયો કોઇકે બોલ્યુઃ "વાહ, ઠીક બચાવ! જો એ સાચો હોય તો શા માટે સુબાહુના આક્ષેપોનો સીધો જવાબ નથી આપતો?" ચર્ચા ખૂબ ચાલી અતે સુબાહુએ

* છન્દક=referendum

માગણી કરી. " જો ગણાધીશને સંતોષ થયો હોય કે વિષય પૂરતો ચર્ચાયો છે તો હું છન્દ* માટે પ્રાર્થના રજૂ કરુ છુ. આજનો વિષય અત્યત અંગત અને ગભીર હોઇ મારી બીજી પ્રાર્થના એ પણ છે કે છન્દ આજ સકર્ણ જલ્પકમ્નીx કે વિવટકમ્ની+ રીતે નહિ પણ ગુલ્હકમ્÷ પદ્ધતિથી લેવો " સુબાહુના બન્ને પ્રસ્તાવ વિના-વિરોધે મજૂર થયા ગણપૂરકે શલાકાY વહેચી પાછી ભેગી કરી લીધી રત્નવીથિગણે બહુમતિથી ઠરાવ્યુ કે સુકેતુએ સંથાગારમા ઊભા રહી પોતાના કાવ્યો નહિ લલકારવા સુકેતુની કલ્પનાનર્તિના કોઇ ચૂરેચૂરા કરી રહ્યુ હોય એવો તેને અસહ્ય આઘાત લાગ્યો તેના મુખમાથી નીકળી ગયુ " હા ! માતા રત્નવીથિ . જનની . જનની ! "

બીજે દિવસે સુકેતુનુ ઘર શૂન્ય વિજન જેવું જાણે મૂર્ચ્છામાં પડયુ હતુ રોજના ધ્વનિ આજ તેમાથી વહેતા ન હતા રોજ તેની આસપાસ જાણે વસન્ત ખીલતી તે આજ ક્યાક મુખ સતાડી આસુ સારતી બેઠી હોય એમ લાગતુ હતું રત્નવીથિને છેલ્લા નમસ્કાર કરી આજ સુકેતુ કયાક ચાલ્યો ગયો હતો

રત્નવીથિમાથી નીકળી સુકેતુ મગધ ગયો રાજગૃહમા થોડા જ વખતમા સહુ કોઇને જિહ્વાગ્રે તેના કાવ્યો રમી રહ્યા કોયલનો ટહુકાર સાંભળતા કે શશીલેખાની કોર દેખાતા રાજગૃહના ભવ્ય પ્રાસાદોમાથી, અસખ્ય ઉરોમાથી સુકેતુના કાવ્યો જાગી ઊઠતા· સર્વત્ર સગીત, સ્વપ્ન અને સૌન્દર્યની રેલ ઊછળી રહેતી થોડા

* છન્દ=મત, Vote
x સકર્ણ જલ્પકમ્ = કાનમા પોતાનો મત કહેવો તે
\+ વિવટકમ્=open-voting
÷ ગુલ્હકમ્=Voting by ballots
Y શલાકા=Voting-tickets

જ વખતમા સુકેતુ મગધનો રાજકવિ બન્યો તેની કીર્તિ દિગ-દિગન્તમા ગાજવા લાગી અવન્તિનરેશે પણ તેને ભાવભર્યું નિમંત્રણ મોકલાવ્યુ સુકેતુનું જીવન આમ ભર્યુંભર્યું બન્યુ—તેમા માત્ર એક જ કાટો હતો· જગત બધુ તેને ભલે પૂજે, પણ પોતાની પ્રિય રત્નવીથિ !

*

આમ પાચ વર્ષ વહી ગયા સુકેતુ એકલા મગધનરેશનો જ નહિ, રાજગૃહની કુસુમકળી જેવી સુદર નાજુક રમણીઓનો, રાજગૃહના તેજસ્વી યુવાનોનો પણ માનીતો હતો. તેના કાવ્યો તો રાજગૃહના શ્વાસ જેવા બની ગયા

મગધનરેશે એક વખત માલવગણને નમાવવા વિગ્રહ આદર્યો. કવિસમ્રાટની વિરલ પદવી પામેલા સુકેતુને તેમણે પોતાની અભિલાષા જણાવી તેની સરસ્વતી પોતાની વિજયશ્રીને પ્રેરે અને તેને ઉજ્જ્વલ કરે એવી પ્રાર્થના કરી સુકેતુ મૂગો બની ગયો. ક્ષણભર પોતાના અંતરમા ઊંડે ડૂબી જઈ તેણે જવાબ આપ્યોઃ

"મહારાજ ! સરસ્વતીનુ કાર્ય જીવનમા સવાદ સર્જવાનુ છે, વિસવાદ નહિ. અને તેમાય તે રત્નવીથિનો પુત્ર ગણસત્તાના દ્રોહ જેવા વિગ્રહની જયગાથા નહિ જ ઉચ્ચારી શકે."

મગધનરેશે એક તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ સુકેતુ ઉપર માડી

"કવિશ્રેષ્ઠ ! આપને ખબર તો છે ને કે જે રત્નવીથિની ગૌરવગાથા આપ ઉચ્ચારી રહ્યા છો, તેના પાદપ્રહારની ધૂળ હજુ આપના અંગ ઉપરથી પૂરી ફીટી નથી, જે ગણસત્તાના આપ આવા ભારે પૂજારી છો તે જ ગણસત્તાએ આપની સરસ્વતીની રત્નવીથિના સથાગારમા ધોળે દિવસે અપકીર્તિ કરી હતી !"

"તે હશે; પણ મહારાજ ! સુકેતુનુ ઉરકમલ રત્નવીથિના સ્વાતંત્ર્યાનિલે જ જાગ્યુ હતું, એ આપ કેમ ભૂલો છો ?"

મગધનરેશે બીજો પ્રયોગ અજમાવ્યો "સુકેતુ, મગધની સર્વશ્રી આજ તમારે ચરણે છે મગધનરેશની એકની એક પુત્રી મગધના કવિશ્રેષ્ઠની અર્ધાંગના બનવા ઉત્સુક છે—આજ તમે મગધની વહારે ન આવો તો કોણ આવે ?"

"મહારાજ! અમિતા મારો પ્રેમ સ્વીકારે અને આપ સમ્મતિ આપો એ તો એટલુ બધુ સુખદ છે, પ્રેરણાજનક છે કે સાચું માનવાનુ પણ મન ન થાય. અમિતા માટે હુ જીવન પાથરીશ; પણ મગધેશ! જગતમાં બીજા મુખ ગમે તેટલા મધુર હોય, ગમે તેટલા સુદર હોય, ગમે તેટલા પ્રેરક હોય, છતા તે સૌમા તો માતાના વૃદ્ધ વદનની કરચલીઓ જ સુંદરતમ છે એ કેમ ભૂલાય ? માલવોના સ્વાતત્ર્યાપહરણનો હુ વિચારમાત્ર પણ કરુ તો રત્નવીથિના વદન ઉપર વિષાદની રેખાઓ અંકિત થતી હું સ્પષ્ટ જોઉં છુ. મારાથી એ ન થાય ."

તે રાત્રે સુકેતુ રાજગૃહ છોડી રત્નવીથિ પ્રતિ ચાલી નીકળ્યો. જ્યારે તે રત્નવીથિની ભાગોળે પહોચ્યો ત્યારે પૂર્ણિમા પૂર બહારમાં ખીલી હતી. રત્નવીથિનાં ગૃહોમા જાણે આનંદની છોળ ઊછળી રહી હોય તેમ દૂરથી સુકેતુને લાગ્યું એવામા કોઇનો મીઠો અવાજ તેને કાને અથડાયો. તેણે તે દિશામા જોયુ તો કોઇ એક યુવક અને યુવતી જાણે પોતાની જીવનપૂર્ણિમા ઊજવી રહ્યા હતા. યુવતી જાણે મીઠો રોપ કરી કહેતી હતીઃ

"સોમ, તુ તો તદ્દન જુઠ્ઠો છે હુ કંઈ તારી એ વાગ્જાળમાં ફસાઉ એવી નથી હો"

તેના હોઠને લાડથી બધ કરી દેતા પેલો યુવક બોલ્યો. "વિશાખા, તે શું મને તસ્કરશ્રેષ્ઠ સુકેતુ ધાર્યો ? હરિણાક્ષી શબ્દનો પ્રયોગ મે જ જગતમા પહેલો કર્યો છે, અયિમૃગનયને! કારણ કે જગતમા હરિણી જેવા નેત્રો લઈને પહેલવહેલી તુ જ જન્મી છે . . "

અને તે બન્ને ખડખડાટ હસી પડચા. સુકેતુને જાણે કોઇએ મો ઉપર એક તમાચો ચોઢચો હોય—એક મૂગો ઘા કર્યો હોય એવી વેદના થઈ હજુ પણ તેજ શબ્દ—તસ્કરશ્રેષ્ઠ ! તેણે પોતાનો ઘોડો ફેરવ્યો દૂર ક્ષિતિજમા અદશ્ય થઈ જતા ઘોડેસ્વાર પ્રતિ ખિન્ન પૂર્ણિમા જોઈ રહી

*

આ પછી દશમે વર્ષે રત્નવીથિમા આવેલા કોઈ એક ગ્રીક મુસાફરે પોતાની નોધપોથીમા લખ્યુ હતુ કે

" રત્નવીથિની ગણસત્તા સુદઢ છે તેના ગૌરવના પ્રતીક જેવા કવિ સુકેતુની નગરના ચોકમાં વિરાજતી એક ભવ્ય પ્રતિમા રત્નવીથિની પ્રેરણામૂર્તિ છે. દર વાસન્તી પૂર્ણિમાએ રત્નવીથિના નરનારી એ પ્રતિમાને ચરણે રત્નવીથિનો મોટામા મોટો રાષ્ટ્રોત્સવ ઊજવે છે. તે દિવસે રત્નવીથિની પ્રત્યેક રજ સુકેતુના પ્રાણવાન પ્રેરક કાવ્યોથી ગાજી ઊઠે છે. રત્નવીથિનો પ્રત્યેક યુવક સુકેતુનુ નામ સાભળતા ગર્વથી પોતાનુ વદન ઊચુ કરે છે. . "

પહેરણ

૧

એક તૂટીફૂટી ઝૂંપડીમા ચૂલા પાસે એક સ્ત્રી અને બે બાળકો બેઠા હતા ઝૂંપડીની એક બાજુનુ છાજ ઉખડી ગયુ હતું અને તેમાંથી વારવાર પ્રલયના શીત વાયુ વાતા હોય એવા ઠંડીના ચમકારા ઝૂંપડીમાં ધસી આવતા હતા, અને અચાનક ભય આવી પડતા માણસ પોતાના અંગને સકોચી દે તેમ ને બન્ને છોકરા તે ચમકારાથી વારવાર ખેવડ વળી જતાં હતા આજ પાચ દિવસથી જાણે દુનિયા સામે જેહાદ પોકારી હોય તેમ ઠંડી ચારે બાજુએ ગાંડી બની ઘૂમી રહી હતી અને પોતે એકલી જાણે બસ ન હોય તેમ સાથે હિમ અને વંટોળિયાને પણ લેતી આવી હતી એના દિગ્વિજયની અસર સામેના ચૂલામાં પણ સ્પષ્ટ થતી હતી તેમા બળી રહેલા અંગારા જાણે વારવાર ટાઢથી ધ્રૂજતા હોય તેમ ઝાખા બની કજળી જતા હતા એ કજળી જતા અગારા તરફ વારંવાર નિશ્વાસ નાખતી પેલી સ્ત્રી પાસે જ પડેલ પોતાના દરિદ્ર ઇંધણભડારમાથી બબ્બેચચ્ચાર સળીઓ ચૂલામા નાખતી હતી, અને ક્ષણમા તો તે એક ભડકો કરી ઘાસ બળતુ હોય તેમ બળી

ફજળી જતી, તેના પૂરા અંગાર પણ પડી શકતા ન હતા પણ હવે તે સળીઓ પણ થઈ રહેવા આવી હતી.

સ્ત્રીની ઉમર સત્તાવીસઅઠ્ઠાવીસથી માડ વધુ હશે તેણે પહેરેલા લૂગડામા સાતઆઠ થીગડા તો તે તરફ જોતાં સહેજે નજરે પડતા હતા, તેમ તેમા બીજી નાનીમોટી બારીઓ પણ ઓછી ન હતી તેમાથી ઠડો પવન ચામડીને અડતા તે વારેવારે ધ્રૂજતી, પણ અસાધારણ મનોબળ વાપરી એ ધ્રૂજારી પોતાના અંગમા જ તે ડુબાવી દેતી. તેનુ મુખ ગોરુ ન હતુ તેમ ભરેલુ પણ ન હતુ, છતા આકર્ષક ન હતું એમ નહિ. કપાળ જરાક નીચુ હતુ, પણ તેનો બદલો આખ વાળી આપતી હતી—તે એવી વિશાળ અને આકર્ષક હતી તે આકર્ષકતા તેમાં છુપાઈ રહેલ વિષાદને લીધે હતી, તેના યૌવનને લીધે હતી કે આંખ પોતે જ એટલી રૂપાળી હતી તે નક્કી કરવુ મુશ્કેલ હતુ, પણ તે તરફ જોવાનુ મન થાય એવી તે આખ હતી તેણે લૂગડું ઓઢયું હતું, ચોળી પણ પહેરી હતી, પણ એ બન્ને વસ્તુ પોતપોતાના નામને સાર્થ કરતી હતી કે કેમ, એ એક પ્રશ્ન હતો

*

બે છોકરામાથી એક દસેક વર્ષનુ હતુ, બીજુ આઠેકનું હશે બન્નેની પીઠ પર પહેરણ હતા, પણ પીઠ તેથી ઢકાઈ શકતી ન હતી. આ ચીંથરાથી તેમની ટાઢ વધતી હતી કે ઘટતી તેનો નિર્ણય કરવો એ એક વિષમ સમસ્યા ઉકેલવા જેવુ હતુ. ચૂલામા ફજળી જતા અંગારા તરફ હતાશ નજર નાખતો નાનો છોકરો બોલ્યો·

"મા ! ટાઢ વાગે છે"

"મને પણ વાગે છે," બીજો બોલ્યો.

" કંઈ નહિ, ભાઈ! હવે તો સૂરજ ઊગશે એટલે એ ઊડી જશે "

" પણ સૂરજ ઊગે ત્યારે ને ? બહુ ટાઢ વાગે છે મા ! મોટા છોકરાએ કહ્યું

હતાશાની દુઃખદ રેખાઓ સ્ત્રીના મુખ ઉપર વધુ સ્પષ્ટ થઈ. બન્ને છોકરાંઓના માથા પોતાની છાતી સરસાં દબાવી, તેમને પોતાના શરીરની ગરમીથી હૂંફ આપવાનો પ્રયત્ન કરતી બન્નેને પોતાની બાથમા લઈને તે બેઠી.

" મા ! મગાના જેવુ પહેરણ મને આણી આપ," મોટો બોલ્યો

" મને પણ મા ! " મોટાનુ વાક્ય પૂરુ ન થાય ત્યા નાનાનુ આવ્યુ

" બજારમા જવાની છુ ને ભાઈ, ત્યારે લઈ આવીશ, હો "

' પણ મગાને તે આણી આપ્યુ ને મને નહિ ? "

" જો ભાઈ ! એમ અદેખાઈ થાય ? મગો ત્રણ વાગ્યાનો કામ પર જાય આપણે તો અહી ચૂલા પાસે પણ બેઠા છીએ ને માથે વળી છાપરુ છે તેને તો ખુલ્લામાં કામ કરવાનુ ને પહેરવાનુ કંઈ નહિ ! એકલા એ પહેરણે તે કાંઈ ટાઢ ઊડે ? "

" પણ મા ! મગાને તેં આણી આપ્યુ ને મને નહિ ? " નાનાએ જીદ કરી

" ભાઈ—છનિયા ! જો એમ અદેખો મા થા મગો ત્રણ વાગ્યાનો ઊઠીને કામ કરવા જાય, રાતે નવ વાગે ઘેર આવે તે તુ જાણે છે ! તે છે તો આટલા બટકા પણ ભાગે આવે છે ! " તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો

એટલામા ટાઢથી ધ્રૂજતો તેરેક વર્ષનો એક છોકરો ઝૂંપડીમા દાખલ થયો તેની આખ લાલ બની ગઈ હતી તેન આખાં ...

ફફડતું હતું. પેલી સ્ત્રી એ દૃશ્ય જોતાં ધ્રૂજી ઊઠી. તેના મોઢામાંથી નીકળી ગયું:

“ મગા, ભાઈ ! ” તેની છાતીમાં ડૂમો ભરાઈ આવ્યો.

“ કંઈ નહિ મા ! એ તો સહેજ તાવ આવ્યો છે, જરા વારમાં ઊતરી જશે, તું ફિકર ન કર ”

*

“ કેમ તું તો મોટી શેઠાણી થઈ ગઈ હેવી ! અરે ! વાહ. હજુ તો મુખવાસીની જેમ ચૂલે તાપવા બેઠી છે ! ” બારણામાંથી આવતા આ શબ્દોથી, જાણે સહસા કોઈ ઝેરી સાપનો ડંખ લાગ્યો હોય તેમ સાવધાન પામી પેલી સ્ત્રી ચમકી. તાવથી ફફડતા તે છોકરાને જેમ તે તેમ રહેવા દઈ તે ઊભી થઈ ગઈ.

“ મોહનભાઈ ! આ છોકરા ટાઢે ઠરી જતા હતા તે તેમને જરાક દેવતા પાડી આપતી હતી. તમે જાઓ, હું આ હમણાં આવી. ” તેણે બારણામાં ઊભેલી વ્યક્તિને સંબોધી કહ્યું પણ ગોટલામાં સમજી જાય એવો એ મોહનભાઈ ન હતો. પોતાની જીભમાં જગતનું ઝેર નથી એથી જાણે અકળાતો હોય તેમ તે બોલ્યો:

“ મોટી તાલેવનની દીકરી તે હજુ હમણાં સુધી

પેઠો મગાને તાવ સડસડાટ ચડયે જતો હતો તેણે લોથપોથ થઇ જમીન પર ક્યારનુ પડતુ મૂકયુ હતુ તેનુ આખુ અંગ એવુ તો કંપતુ હતુ કે જાણે ઝૂપડાની એકેએક વસ્તુમા એ કપ પેસી ગયો હોય તેમ લાગતુ હતુ પેલા બન્ને છોકરા પણ ચૂપ થઈ કોકડુ વળી ગયા હતા આસુભરી આખે દેવી બોલી.

"મોહનભાઈ! મારા મંગાને ટાઢ ચડી છે તેને સુવાડી તમારી પાછળ જ આવુ છુ"

પથ્થર પણ પીગળે એવી અસહાયતા, એવી આર્દ્રતા તેના અવાજમા હતી, પણ મોહને તો તે જન્મ્યો તે દિવસથી જ એવી નબળાઈને વશ નહિ થવાનો સકલ્પ કર્યો હતો તે જરા કટાક્ષ કરતા બોલ્યો

"ઓહો ! છોકરા તે તને જ છે કે ! આવડો ગધેડા જેવડો થયો ને તેને આવી આળપપાળ !"

મોહને બે ડગલા આગળ ભર્યા આખના ભવા ચડાવી તે બોલ્યોઃ

"ચાલ, આવે છે કે નહિ મારી સાથે ?"

અસહાય દેવીએ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના, મગા તરફ એક હતાશ દૃષ્ટિ નાખી બારણા તરફ ડગલુ ભર્યું મગાના દાત કકડી રહ્યા હતા, હોઠ ફફડી રહ્યા હતા, અંગ બેવડ વળી જતુ હતુ

૨

"એ પહેરણ મારુ," પેલા બે છોકરામાથી મોટો બોલતો હતો "તારુ શાનુ ભગલા, મારુ" નાના છનિયાએ તે ઉપર પોતાનો હક્ક નોધાવ્યો બન્ને બાળકો મગાના પહેરણ માટે લડી રહ્યા હતા મગાને ચડેલો તાવ ઊતર્યો નહિ ત્રણચાર દિવસમા તો તેની સ્થિતિ અત્યત ગભીર બની ગઈ હતી તેને કોઈ કોઈ

વખત હવે પૂરુ ભાન પણ રહેતુ ન હતુ બહાર ભગલાને ને છનિયાને લડતા સાભળી તેણે પોતાના કાન જરા સરવા કર્યા તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો. દુ ખનો અસહ્ય બોજો જ આજ સુધી તે માથે ઉપાડતો આવ્યો હતો. તેના દૂધિયા દાત હજુ માત્ર કાલે જ પડ્યા હતા; પણ તેટલામા તેના મુખ પર વૃદ્ધ માણસની ચિંતાની કરચલીઓ પડી હતી એ બધી વ્યથા કરતા મૃત્યુની વેદના વધુ ભયકર ન હોય, પણ માણસ બને ત્યા સુધી વર્તમાનને વળગી રહેવા મથે છે—પછી તે વર્તમાન એક ભીષણ વેદનારૂપ કેમ ન હો એટલે આજે એ બે છોકરાઓને લડતા સાભળી મંગાનુ મુખ ભયથી પડી ગયુ. તેને લાગ્યુ કે પોતે મરી રહ્યો છે અને તેની જાણે છનિયાને ને ભગલાને ખાતરી હોય એમ તે બંને અત્યારથી જ તેના તે પહેરણ ઉપર પોતાનો હક્ક સ્થાપિત કરી રહ્યા છે. તેને આ અસહ્ય થઇ પડ્યુ તે અદેખો હતો એમ તો હતુ જ નહિ મહેનતમજૂરી કરી જે કઈ ને લાવતો તે બધુ ઘરમા જ તે આપી દેતો, પણ આજ તેને મરવુ ન હતુ, આ જીવન ગમે તેટલુ યે કઠોર હોય તોપણ તેને છોડવુ ન હતુ બીચારી દેવીનુ શું થાય ? તેર વર્ષનો એ છોકરો સામાન્ય રીતે એ ઉમરે ન સમજાય એવી અનેક વસ્તુ દુ ખથી સમજતો થઈ ગયો હતો. મોહન આટલી ખરાબ રીતે દેવી સાથે કેમ વર્તતો હતો તે ને જાણતો હતો દેવીની ગરીબાઈ, અસહાયતા, પરવશતા ભયકર હતી, છતા મોહનના નાનામોટા અનેક પ્રલોભનો નિષ્ફળ જતા તેનુ અભિમાન ફુફાડા મારી ઊઠ્યું હતુ સતીના અવતાર જેવી પોતાની આ દુ ખી માને આમ નિરાધાર મૂકી જવા આજ તે તૈયાર ન હતો પણ છનિયો ને ભગલો હજુ લડતા અટકતા ન હતા. મ ગો અકળાયો. પહેરણને લીધે આ છોકરાઓ જાણે પોતાનો ભાઈ ક્યારે મરે તેની રાહ જોઈ રહ્યા હોય એમ તેને લાગ્યુ.

થરડાતી જીભે તેણે બૂમ પાડી·

"એ ભગલા, છનિયા, એ પહેરણ મારું છે—મારુ છે, મને આપો. હું હજુ કઇ મર્યો નથી—મરવાનો નથી."

બન્ને છોકરાં આ સાભળતાં ચૂપ થઈ ગયાં. મગાને આટલું બોલતાં શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો. તેનો તાવ વચ્ચે જ જતો હતો તે લવારે ચડ્યો. લવારામા માત્ર "મારું પહેરણ" "મા, મારું પહેરણ" આટલા જ શબ્દો આવતા.

સાજે જ્યારે દેવી મજૂરી કરી ઘેર આવી ત્યારે મગો બેભાન હાલતમા તાવમાં લવારો કરી રહ્યો હતો; તેની આખ જોતા દેવીની છાતી ચિરાવા લાગી. પોતાનો કુમળો કલાર જેવો છોકરો પોતાની નજર સામે આમ ચિમળાઈ રહ્યો છે, અને પોતે કંઈ જ કરી નથી શકતી એ વિચારે તેના ઉરમાથી એક ઊંડો નિસાસો નીકળી ગયો મગાએ પોતાની શૂન્ય દૃષ્ટિ તેની પર માડી. તાવના ઘેનમા તે બોલ્યોઃ "મા, મારુ પહેરણ!" "મા! મારું પહેરણ!" દેવીને લાગ્યું કે તેને પહેરણ પહેરવુ છે, એટલે તેણે બૂમ પાડી· "છનિયા, મંગાનું પહેરણ લાવ તો" પણ છનિયાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. દેવીએ ઝૂપડામા ચારે બાજુએ નજર નાખી, પણ પહેરણ ક્યાય દેખાયુ નહિ તેણે ફરી બૂમ પાડી. બન્ને છોકરા બહાર એક રોટલાના ટુકડા માટે લડી રહ્યા હતા. તે તેમની પાસે ગઇ. બન્નેને સબોધી તેણે પૂછ્યુ "મગાનું પહેરણ ક્યા?"

છનિયો બૂમ પાડી ઊઠ્યો "ભગલાએ સંતાડી દીધુ"

ભગલો બોલી પડ્યો "નહિ મા, છનિયાએ તે સંતાડ્યુ"

દેવી અકળાઈ, તેણે બન્નેને માર્યા, ધમકાવ્યા, પણ પહેરણનો પત્તો ન લાગ્યો.

૩

રાત પડી. મગાનો લવારો વધતો જ ગયો. તેની આખ વધુ ને વધુ ફાટેલી શૂન્ય જેવી બનતી ગઈ 'મા! પહેરણુ, મા! પહેરણુ'નો કારમો અવાજ ઝૂંપડાની તીવ્ર શાતિને જાણે કંપાવી રહ્યો. દેવીએ ભયથી મોં ઢાકી દીધુ. પોતાના દીકરાને મરતો જોવાની તેનામા હિંમત ન હતી, પણ આ 'મા! પહેરણુ'ના અવાજે તેનુ હૈયુ જાણે બધ પડી જવા મડ્યુ. અનેક કુશકાઓ તેને ગભરાવવા લાગી. તેણે સાભળેલુ કે આવી વાસનાસોતો કોઇ માણુસ મરે તો તેનો જીવ અવગતે જાય. હાય! મંગાને બીચારાને. અહી યે સુખ નહિ ને ત્યાં પણ નહિ! નિરાશાથી માથુ પટકતી તે આસુ સારવા લાગી. અપાર વહાલથી તેણે મગાને માથે હાથ ફેરવી જો બને તો પહેરણુમાથી તેનો જીવ કાઢી નખાવવા મહેનત કરી. મગાએ આખ ઉઘાડી. દેવીના સ્નેહપૂર્ણ મુખ તરફ પોતાની એબાકળી આંખ તેણે માડી એક અકથ્ય વેદનાસહ તે બોલ્યોઃ "મા, પહેરણુ!"

દેવીની હૃદયવ્યથાને હવે કોઈ પણ પ્રકારની સીમા રહી નહિ. લગભગ દસ વાગવા આવ્યા હતા એકદમ તે ઊઠી. તેની ઝૂપડીથી દસેક મિનિટના અંતરે બજાર હતું યાકુબ દરજી જોડે તેને થોડુક ઓળખાણુ હતું આજ જો તે ઉધાર આપે—તેના દુઃખથી તેનું હૃદય પીગળે તો મગાની બેચેની કંઈક ઓછી થાય એમ તેને લાગ્યુ. તે યાકુબની દુકાન તરફ જવા નીકળી

રસ્તો વિજન હતો વદ આઠમની અંધારી રાત જાણે રસ્તામાં ઊભી રહી આ દુ:ખી સ્રીની મૂગી હૃદયવ્યથા તરફ જોઈ રહી હતી. પોતાના પગમાં બને તેટલી શક્તિ ભેગી કરી દેવી ઝપાટાભેર યાકુબની દુકાન પાસે આવી પહોંચી. બજારમાં લગભગ

બધી દુકાનો બંધ થઇ ગઈ હતી. યાકુબ પણ છેલ્લુ પાટિયું ચડાવી જવાની તૈયારી કરતો હતો. એવામાં દેવીના " યાકુબભાઇ" શબ્દે તે ચમક્યો. દેવીને જોતાં તેના નેત્રો હસી ઊઠ્યા તે બોલ્યો: " કેમ દેવી ! રાતના કઈ કામ પડયું ? "

" ભાઈ ! મારો મગો આજ મરણપથારીએ છે. તેને પહેરણની રઢ લાગી છે. જો તેને નહિ આપું તો તેનો જીવ અવગતે જાય તમે આપો, ભાઈ ! ને ચાર દહાડા તમારે ત્યા મજૂરી કરી વાળી દઇશ. "

" એમ ? " યાકુબે ચારે બાજુએ નજર નાખી. રસ્તો બધો શૂન્ય વિજન હતો. સામેની દુકાનો પણ બધી બંધ થઈ ગઈ હતી. તેણે આગળ ચલાવ્યું:

" દેવી ! મને પૈસાની કંઈ અધીરાઇ નથી. તું તને ગમે તે પહેરણ પસંદ કર. "

દેવીના હતાશ ઉરમાં કંઈક આશાનો સંચાર થયો. તે દુકાન પર ચઢી

" પહેરણ બધાં પેલા ઓરડામા છે, તને ગમે તે લે " એમ કહી તે ઓરડા તરફ જતાં પહેલાં જાણે કોઈ ચોર સૂની દુકાન જોઇ અંદર પેસે નહિ એમ સૂચવતા તેણે દુકાનનું પાટિયું બંધ કર્યું. દેવીની છાતી સહેજ ધડકી, પણ પોતાના એવા ડરપોક સ્વભાવ ઉપર તે ચિડાઈ. યાકુબ બીચારો પહેરણ આપતો હતો તેનો આવો અવિશ્વાસ કરાય !

પહેરણ બતાવતાં બતાવતા યાકુબે દેવીનો હાથ પકડ્યો. દેવી ધ્રૂજી ઊઠી. " ભાઇ ! મારો દીકરો મરણપથારી. . . "

" ચાલ ગાંડી, ને તો કાલે સાજો થઈ જશે "

" ભાઇ, ભાઈ ! "

હતાશ રજનીએ નારીહૃદયની યુગયુગની હૃદયવ્યથા જેવી એક કારમી ચીસ સાંભળી. તારાઓએ વેદનાથી ક્ષણભર પોતાની આખ મીંચી દીધી.

૪

દેવી જ્યારે મૂર્છામાથી જાગી ત્યારે તેને સમજ ન પડી કે પોતે કયાં છે. એટલામાં પોતાના માથા ઉપર કોઇનો હાથ ફરતો જોતા તે ચમકી તેણે આખ ઉઘાડી, ભયભીત બની સામે તે યાકુબને જોઇ રહી તેનો આખો પ્રાણ એ જોતા ધ્રૂજી ઊઠ્યા. મંગાને માટે પોતે પહેરણ લેવા આવી હતી તે અને ત્યારપછીની બધી ઘટના તેના ઉરમા આઘાતપરંપરાસહ ખડી થઈ. બેબાકળી જેવી તે બારણા તરફ દોડી યાકુબે તેને બૂમ પાડી "અરે ! આ પહેરણ તો લેતી જા." પરંતુ કંઈ પણ જોવાની કે કંઈ સાંભળવાની દેવીમા શકિત જ જાણે ન હોય તેમ તેનુ બધુ ધ્યાન માત્ર બારણા ઉપર જ હતુ. યાકુબે તેને પકડી પાડી "ગાડી થઈ ગઈ ! મંગાને આ પહેરણ આપજે !" યાકુબના આ બોલ સાભળતાં હજાર વિચાર તેના મનમાં આવી ગયા. યાકુબના હાથમાથી પહેરણ લઈ જોરથી તેણે તેને જમીન પર પટકયુ; પણ એટલામાં દૂર જાણે મગાના છેલ્લા શ્વાસ ચાલી રહ્યા હોય એવો તેને ભાસ થયો "હાય ! મારો મગો વાસનાસોનો જશે ! ઓ પ્રભુ !" યાકુબના આગણામા માથુ પછાડી મરી જઈ પોતાની બધી વેદનાનો અંત લાવવાનો તેને વિચાર આવ્યો પણ મંગો ! આજે તેની પથારી પાસે કોણ હશે ? એક ઊડા નિશ્વાસ સાથે તેણે તે પહેરણ લીધુ અને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના હતાશ, ભગ્નઉર, લથડતે પગલે તે પોતાની ઝૂંપડી તરફ ચાલી નીકળી. પણ તેના હાથમાનુ પહેરણ અસંખ્ય ઝેરી નાગોના ડખની જેમ

તેના આત્માને જાણે વ્યથાની એક ભયંકર જ્વાળામાં બાળી રહ્યું હતું તે પાપનો ભાર તેને અસહ્ય લાગ્યો. ઘૃણાપૂર્વક તેણે તેને ફેંકી દીધું તે આગળ ચાલી પણ તેનું હૃદય રડી ઊઠ્યુઃ 'હાય! મંગાનો પેલો ભવ બગડે તેનું શું? ભલે પોતે રૌરવ નરકમા સડે, પણ મગો તો બચવો જ જોઈએ ' તેનું માતૃહૃદય એક અસહાય આર્ત્તનાદ કરી ઊઠ્યું. લથડતા પગલે તે પાછી ફરી પહેરણ ઉપાડી લીધુ. પાપના એ જીવન્ત પ્રતીક જેવા પહેરણને માતૃહૃદયે પોતાની કપતી આંગળીઓ વચ્ચે દાબ્યું અનેક ઊંડા નિઃશ્વાસોને તેણે દાબી દીધા. એ વેદના કોણ વર્ણવશે? તેના ઉરમા ચડતી એ લાગણીઓ અને આત્મમથનની આધીને કોણ ચીતરી શકશે?

ઝૂંપડીની નજીક આવતાં ભયથી દેવીના પગ કપવા લાગ્યા મંગો જરા સ્વસ્થ, જરા શાન્ત બની સૂતો હતો. તેનું પહેરણ તેની પથારી પાસે પડ્યુ હતું દેવીનાં પગલા સાભળતા તેણે આખ ઉઘાડી

"મા!"

દેવીનુ હૃદય કંપી ઊઠ્યું.

જાણે સ્વસ્થ બની બોલતો હોય તેમ મંગો બોલ્યોઃ "મા!"

દેવી મૂંગી રહી.

મંગાએ તેનો હાથ પોતાના બળી રહેલા હાથમા લીધો. તે પર વહાલથી આંગળી ફેરવતો ફેરવતો તે બોલ્યોઃ

"મા, હું જાણુ છું તું કયા ગઈ હતી. મા—મા!"

દેવીનું હૃદય ધ્રૂજી ઊઠ્યું. તેનુ મોં પડી ગયું. તેને એ અસહ્ય થઈ પડ્યુ તેની આખ આસુથી છલકાઈ રહી હતી. રુંધાતે સ્વરે તે બોલીઃ "ભાઈ મારા.. "

"ના, મા! મારાથી કંઈ છૂપું નથી. હું બધુ જાણુ છુ, બધુ જાણુ છુ."

આખું જગત દેવીને ચકકરભમ્મર ફરતું લાગ્યુ. પવનના એક ઝપાટાથી ટગુમગુ થઈ રહેતો તેનો નિસ્તેજ દીવો બુઝાઈ ગયો. મંગાનો અવાજ અંધારામાં આવ્યોઃ

"મા! મારા બન્ને ભાઇને એકેક પહેરણ આપજે હો! મા! તારા ખોળામા મને સુવાડ. હાશ! હવે કેવી નિગાંત થઈ–મા! મા!"

નિઃસ્તબ્ધ રજનીનુ ઉર બહાર ધબકતુ હતુ

ઈન્જિન ડ્રાયવર

આજે હુસેનનો પ્રાણ અશાન્ત હતો તેણે નો'તુ ધાર્યું કે સાહેબ આવી નિષ્ઠુરતા વાપરશે. અત્યાર સુધીમા ભાગ્યે જ કોઇ દિવસ તેણે વિનાકારણ રજા માગી હતી; એમ છતા આજે સાહેબે ચોખ્ખી ના પાડી પોતાનો એકનો એક પુત્ર મરણપથારીએ છે, તેની સારવાર કરનાર કોઈ નથી, તે છોકરાની મા પણ ગુજરી ગયેલી છે વગેરે અનેક હૃદયભેદક હકીકત તેણે સાહેબને આસુ-ભરેલી આખે સભળાવી; પણ સાહેબનું હૃદય પિગળ્યુ નહિ. હુસેનના મનમાં આજ એ ને એ વાત ઘોળાયા કરતી હતી

હુસેન એક ગરીબ માણસ હતો. વર્ષો ઉપર તે ફાયરમેન તરીકે રેલવેમાં નોકરીએ રહ્યો હતો છેલ્લા એક વર્ષથી તે પોતાની સતત મહેનત અને કાળજીથી ઈન્જિન ડ્રાયવર બની શક્યો હતો પણ એ જ અરસામાં પોતાના બે વર્ષના એકના એક પુત્રને મૂકી તેની પત્ની ગુજરી ગઈ. પત્નીના મરણનો ઘા હુસેન માટે અસહ્ય હતો, પણ ખુદાની મરજી માની તેણે મૂંગે મોઢે એ ઘા ઝીલી છોકરાની કાળજી રાખવા માંડી. પણ તેના દુઃખનો એટલેથી

અન્ત ન આવ્યો આજ પાચ દિવસથી છોકરાને તાવ ઊતર્યો નથી. હુસેને આશા રાખેલી કે સાહેબ રજા આપશે; પણ તે રજા મળી નહિ, અને આજ છોકરાને મરણપથારી પર એકલો મૂકી તેને નોકરી પર ચડવુ પડ્યુ હતુ.

ગાઢ અંધકારના અન્તરમા કાળના અનન્ત મુખમા ધસતી માનવતાની જેમ આગગાડી જઈ રહી હતી. હુસેન ગવર્નર પર હાથ રાખી સામે નજર નાખતો બેઠો હતો. હમેશ કંઇ ને કઇ વાતો કરતો હુસેન આજ તદ્દન શાન્ત છે, એ જોઈ ફાયરમેનોને પણ સહેજ અકળાટ થતો હતો. એકે જરા હિમ્મત કરી કહ્યુ

"હુસેનભાઇ, સેઈફ્ટી વાલ્વ બોલે છે."

"હ" કહી હુસેન નિરુત્તર બની ગયો. ક્યારનો તે એ સેઈફ્ટી વાલ્વનો અવાજ જ સાભળી રહ્યો હતો જાણે તાવથી ધગી રહેલા અનેક બાળકો વેદનાની કારમી ચીસ પાડી રહ્યા હોય એવો તેને એ અવાજમાં ભાસ થતો હતો. મરણપથારી પર તાવથી ફફડતો પોતાનો પુત્ર તેને યાદ આવ્યો તેના સ્મરણમા તે ઊંડો ગરક થઈ જઈ સેઈફ્ટી વાલ્વને ભૂલી ગયો. ફાયરમેનના શબ્દો પણ સાભળ્યા ન સાભળ્યા ત્યા તેનુ ધ્યાન પાછું પોતાના છોકરાની પથારી પાસે જઇ પહોંચ્યુ. જરા વાર પછી સ્ટીમગેજ તરફ નજર કરતા ફાયરમેન બોલ્યો:

"સાહેબ, સ્ટીમ વધી ગઈ છે."

હુસેને સ્ટીમગેજ તરફ નજર નાખી. તે તેને કમ્પી, ધીરે-ધીરે મોટુ બની શૂન્યમા જાણે લીન થઈ જતુ હોય એમ ભાસ્યુ. વોટરગેજમા ઊછળતુ પાણી જોતા જાણે દુઃખના અનેક આસુ આવી ભેગા થઈ ગયા હોય એમ તેને ભાસ થવા માડ્યો સેઈફ્ટી વાલ્વ વધુ ને વધુ જોરમા બોલવા મડ્યો

"હુસેનભાઈ, સ્ટીમ વધી ગઈ છે." ફાયરમૅન ફરીથી હિમ્મત કરી બોલ્યો, અને વધુમા તેણે ઉમેર્યું, "સ્ટીમ છોડું?"

હુસેનને ભાન આવ્યુ કે સ્ટીમ ખૂબ વધી ગઈ છે, અને સેઈફ્ટી વાલ્વ તો ક્યારનો ભયકર અવાજ કરી રહ્યો છે. તેણે તરત જ ફાયરમૅનને સ્ટીમ ઓછી કરવા કહ્યું.

ફરીથી તે વિચારે ચડ્યો. આગગાડી આગળ ધપ્યે જ જતી હતી. ફાયરમૅનો વરાળ છોડવામા અને આગ ઓછી કરવાના કામમાં પડ્યા હુસેન સામે દૂર દૂર સુધી શૂન્ય દૃષ્ટિ નાખતો બેઠો. સિગ્નલની લાલ બત્તી તેણે દૂરથી જોઇ. પણ તેને ખ્યાલ રહ્યો હતો નહિ કે તેણે ગાડી અટકાવવી જોઈએ તેને તો તે લાલ બત્તી જોતા જાણે તાવથી પોતાના બાળકની આખ લાલ અંગારા જેવી બની ગઈ હોય, અને અસહાયતાથી પોતાના પ્રતિ જોઈ રહી હોય એમ લાગ્યુ અપાર વેદના સાથે તે તે બત્તી તરફ જોઈ રહ્યો. અન્તર સપાટાભેર કપાતુ જતું હતું. ઈન્જિન જાણે નિરંકુશ બની પોતાનો સુકાની ગફલતમા રહ્યો છે તેથી જાણે ઘોર અટ્ટહાસ્ય કરી ધસ્યે જતુ હતુ બે ફર્લાંગ, એક ફર્લાંગ, અડધો ફર્લાંગ—હુસેન એકદમ ચમકયો તેને એકાએક ખ્યાલ આવ્યો કે સિગ્નલ આપવામા નથી આવ્યો. તેની છાતી ધ્રૂજી ઊઠી. પાસેના પાટા પર તેણે એક બીજી ગાડી ઉભેલી જોઈ. પોતાનુ બધુ જોર વાપરી તેણે બ્રેક દબાવી, પણ ગાડી અટકે તે પહેલા તો તે બીજા પાટા પર ચડી ગઈ હતી. હુસેનને અંધારાં આવ્યા તેણે એ ભયકર દૃશ્ય નજર સમીપથી ટાળવા આખ મીંચી દીધી. ક્ષણુમા તો એક મોટા ધડાકા સાથે પોતે હતો ન હતો થઈ જશે એમ તેને ખાતરી હતી. પણ તે આપત્તિમાથી તે બચ્યો. માત્ર દસ ફૂટ જ જો સામેના પાટા ઉપરની ગાડી આગળ ઊભી હોત

તો અકસ્માત જરૂર થાત. પણ મૂર્ચ્છા ખાતા કોઈ માનવીની જેમ હુસેનનું ઈન્જિન સામા પાટા પર ધસી જઈ પેલી ગાડીથી પાંચ ફૂટને અન્તરે આવી થંભી ગયુ. અકસ્માત અટક્યો, પણ હુસેનના માથા પરની વિપત્તિ દૂર ન થઈ સ્ટેશન પર તેનો જવાબ લેવાયો. તેને કામ પરથી ઉતારી તેની જગ્યાએ બીજો ડ્રાયવર મૂકવામાં આવ્યો અને ફરજમાં આવી ગભીર બેદરકારીની સજા તેને ખાતા તરફથી કરવી કે અદાલત દ્વારા તેનો ન્યાય કરાવવો, તે માટે ઉપરી અધિકારીનો નિર્ણય ન આવે ત્યાં સુધી તે સ્ટેશનની પોલીસના કબજામા તેને રાખવાનુ ઠર્યું. આ આપત્તિથી હુસેન ગાંડા જેવો થઈ ગયો તેને ખાતરી થઈ ગઇ કે પોતાના પુત્રનું મો જોવા તે હવે નહિ પામે પોતે જો તેની નજીક હોત તો જરૂર કોઈ ને કોઈ ઉપાયે તેને બચાવી શકાત; પણ સાહેબે રજા ન આપી એટલે પોતાના છોકરાને આમ અકાળે મરવાનુ આવ્યું. સાહેબનો વિચાર આવતાં તેના મનમા એક ખ્યાલ આવ્યો: એ સાહેબ જ પોતાના છોકરાનો ખૂની છે! હુસેનનો આખો પ્રાણ સાહેબ પ્રત્યે વૈરથી, તિરસ્કારથી, ઘૃણાથી જાગી ઊઠ્યો. તેણે તેને અનેક શાપ આપ્યા. ખુદા એનો બદલો જરૂર તેને આપશે, એમ તે મનમા ને મનમાં બોલવા મડ્યો. સ્ટેશન પાસેના લોક અપમા આમ હુસેનનું એક અઠવાડિયું વીતી ગયુ તેમાં એને સમાચાર મળ્યા કે તેનો પુત્ર ગુજરી ગયો. હુસેનને એ ઘા અસહ્ય થઈ પડ્યો તેને જીવનમાં હવે કોઈ રસ રહ્યો નહિ.

દસ દિવસ પછી ઉપરી અમલદારનો હુકમ આવ્યો કે હુસેનને એની ગફલત બદલ નોકરીમાથી રજા આપવી એટલી સજા પૂરતી છે. હુસેનના માથા ઉપર એકસાથે અનેક ઘા આવી પડ્યા. જે વડે એને જીવનનો અર્થ લાગતો હતો, જે એની

જીવનદોરીરૂપ હતુ તે બધુ આજે તૂટી ગયું હુસેને પોતાના ઉરમાં કોઈ દિવસ કોઈ અસાધારણ મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવી ન હતી. તે જ્યારે ફાયરમેન હતો ત્યારે પણ તેને પોતાનુ જીવન ભર્યુંભર્યું લાગતું. તેના યૌવનમા તેની પ્રેરણામૂર્તિઓ બે હતીઃ એક આંખોના નૂર જેવી તેની અયેશા અને બીજું તેનું ઈન્જિન. અયેશાની આખમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતા તે કદી થાકતો નહિ ઈન્જિનનું ઘોર સંગીત સાંભળતા તે કદી કંટાળતો નહિ અને પોતાનાં એ બે પ્રિય જીવનસાથીઓમાં જ્યારે અબ્દુલ્લા આવી મળ્યો ત્યારે તો તેને જગત ઉપર સ્વર્ગ જ ઊતર્યુ ભાસ્યુ. પણ એક દિવસ અચાનક અયેશા માંદી પડી ગઈ, અને ખુદાએ તેને તેની પાસેથી છીનવી લીધી હુસેનને એ ઘા અસહ્ય હતો; પણ અબ્દુલ્લા અને ઈન્જિને તેની જિજીવિષાને અખંડિત રાખી એ બેને લીધે પોતાનુ જીવન હેતુપૂર્ણ છે એમ હુસેનને લાગતું પણ આજે એકાએક એ બન્નેએ તેને ત્યજી દીધો, હવે એને માટે જીવનમાં શું રહ્યુ? હુસેનને પોતાની જિંદગી એક ભારરૂપ લાગી. આજ એ કોઇના પણ ઉપયોગનો રહ્યો ન હતો. તેને માટે સહાનુભૂતિનાં આસુ સારનાર કોઇ પણ રહ્યું ન હતું, તેમ જેને 'મારું' કહી શકાય, જેને માટે જીવનમા સર્વ સુખો જતા કરવાનુ મન થાય એવું પણ કોઈ તેને માટે જગતમા રહ્યુ નહિ આ ભીષણ નીરસ જીવન કરતાં તો મોતની નિર્વિકલ્પ સમાધિ અનેકગણી સારી. હુસેન મોતને કાજે ઝંખવા મડ્યો. પણ એકાએક તેના મનમાં એક ચમકારો થયો પોતાના જીવનમાં એક નવો હેતુ આવતો તેને દેખાયો એ હેતુનું ભાન થતાં તેણે મોતનો વિચાર પડતો મૂક્યો. પોતાની આવી અવદશા કરનાર સાહેબને સુખમા મહાલતો મૂકી પોતે આ જગતને છેલ્લી સલામ કેમ કરી શકે? પણ આ ભાવ હુસેનના મનમા તદ્દન નવો હતો. તેણે જીવનભર કોઈનુ અકલ્યાણ

કર્યું ન હતુ, કોઇનું અમગળ ઇચ્છયુ ન હતુ, એટલે આજે સાહેબનું અમગળ ઇચ્છતાં તેનું હૃદય ધ્રૂજ્યું 'હું શા માટે કાજી થઈ બેસું ? ખુદાના કરતા મારામા વધુ ડહાપણ છે શુ ?' એમ તેણે પોતાના મનનુ સમાધાન કરવા માડયુ. પણ અબ્દુલ્લાનું અકાળ કરુણ અવસાન તેને યાદ આવ્યુ દૂરથી વિરહની વેદનાની એક કારમી ચીસ જેવી ઈન્જિનની સિસોટી તેના કાન પર પડી. 'એ સાહેબને સજા તો થવી જ જોઈએ'—હુસેનના મને દૃઢ નિશ્ચય કર્યો

*

સાહેબની મડમે એકબે વખત સાહેબને કહ્યુ હતુ કે કોઇ એક પાગલ જેવો મુસલમાન વારંવાર તેમના બંગલાની આસપાસ આટા માર્યા કરે છે. તેને જોતા તેને બીક લાગતી હતી એથી મડમસાહેબ ઇચ્છતા હતા કે કા તો તેને ત્યાથી હાકી કાઢવો અથવા તો તેને પોલીસને સોપી દેવો. પણ સાહેબે મેમસાહેબની એ વાતને હસી કાઢી હતી એ પાગલ હુસેન શું કરી શકવાનો હતો ? છો ને એ ગમે તેમ આટા માર્યા કરતો. હુસેન સાચે જ શૂન્યમનસ્કની જેમ સાહેબ-ના બગલાની આસપાસ વારવાર આટા માર્યા કરતો. તેના જીવનમા હવે બેત્રણ વસ્તુ જ રહી હતીઃ અબ્દુલ્લાની નાનકડી કબર પાસે જવુ, તેના પર દીવો જલાવવો, તે પર આસુના કુસુમ વેરવા, રેલવે લાઈન સામે બેસી પોતાના ઉરની વાત જાણે કે પોતાના ચિરસાથી ઈન્જિનને સભળાવવા મથવું, અને સાહેબના બંગલાની આસપાસ ફરી પોતાની આગની જ્વાળામા સાહેબના સર્વ સુખ બળીને ભસ્મ થઇ જાય એવી ઇચ્છા સેવવી. અગાઉની તેના મુખ ઉપરની સતોષ અને શાતિની રેખાને બદલે વિષાદ, મ્લાનતા અને ઘૃણાની રેખા પ્રગટી હતી. કવચિત્ કવચિત્ તેની આખમાથી તણખા ઝરતા, અને જાણે તે જગતનો પ્રલય કરી દેશે એમ લાગતું.

એક વખત રાત્રે લગભગ નવેક વાગ્યે તે સાહેબના બંગલાની આસપાસ આંટા મારી રહ્યો હતો. તેના પ્રાણમાં આજ ક્રોધની જ્વાળા ભભૂકતી હતી. અબ્દુલ્લાનો ખૂની પોતાનાથી થોડા જ અન્તરે આરામથી ઊંઘે છે, અને પોતે આમ રસ્તાનો ભિખારી બની રખડે છે, એ વિચારે તેને અશાન્ત બનાવ્યો ખુદા ઉપરની તેની શ્રદ્ધા ડગી. ખુદા છે જ નહિ; અને જો છે તો તેના દિલમાં દયા નથી, એવા બેરહેમ ખુદા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી શું ? હુસેને આજ નિશ્ચય કર્યો કે ખુદા ઉપર ભરોસો રાખીને બેસી રહેવા કરતાં પોતે જ સાહેબનાં કુકૃત્યનો ન્યાય તોળી દેવો તેણે પોતાનુ હૃદય દૃઢ કર્યું. આજ મધરાત પછી તક જોઈ સાહેબને તેના કાળા કર્મોનો બદલો આપવો જ

એટલામાં તેની આંખ ચમકી. સામે સાહેબના બગલામાંથી જાણે ક્રોધની લાલ ભયકર આંખ ઊઘડતી હોય એવો પ્રકાશ દેખાયો જરાવારમા તો ધૂમાડાના ભયકર વાદળોથી વિંટાયેલી અનેક નાગિણી જેવી પ્રચડ જ્વાળાઓ સિત્કાર કરતી, હુંહુંકાર કરતી, આકાશમાં પોતાની અનેક ફેણુ પ્રસારી તાડવ કરવા મડી. પવન પણ ગાડો બની તોફાને ચડયો. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ સર્વ બાજુએ જ્વાળાઓ ફેલાઇ વળી. ઝાડો પણ જાણે સળગી ઊઠયાં. હુસેનના મુખમાંથી આનન્દના ઉદ્‌ગાર નીકળી ગયા " વાહ, ખુદા ! તુ સાચે ન્યાયી છે—રહેમદિલ છે." એવામાં તેને કાને કારમી ચીસ પડી. "હાય, મારો જ્યોર્જ !" હુસેનના મુખ ઉપર એક પાશવી આનંદની લહરી ફેલાઈ ગઈ—અબ્દુલ્લાના ખૂનીનો એકનો એક પુત્ર આજ એ પ્રલયવર્ષિણી નાગિણીઓના કોટિ કોટિ ડંખથી બેભાન બની તેના સરજનહાર પાસે જઇ રહ્યો હતો તેને તેના વૈરની તૃપ્તિ થતી લાગી. ફરીથી તેના કાન ઉપર મડમની હૃદયભેદક ચીસ અથડાઇ: " મારો જ્યોર્જ !" હુસેનના

મુખ ઉપરનો ભાવ તરત પાછો બદલાયો "સેતાન, શરમાતો નથી? ફૂલ જેવુ પેલુ બાળક કરમાઇ રહ્યું છે—અને તુ અહીં રાજી થાય છે? ઇન્સાનના બેટા હુસેન . " એ ભયકર જ્વાળાઓને વીંધી તીરની જેમ, કડકડાટ કરી તૂટી પડતી, અંગારા ઓકતી એ ભીષણ ઇમારતમા કોઇ અદશ્ય થઇ ગયું. એક કારમી ચીસ નાખી મેમ બેભાન થઈ ગઇ થોડા જ સમયમા બેભાન જેવો હુસેન પોતાને ખભે એક ત્રણચાર વર્ષના બાળકને લઇ આવી હાફતો હાફતો 'લ્યો તમારો જ્યોર્જ' એમ સાહેબ પાસે તે છોકરાને મૂકતા બોલ્યો. લોકો બધા છોકરાને વીંટી વળ્યા. મેમને ભાન આવતા તે છોકરાને બાઝી પડી આ બધી ધમાલમા હુસેનનો તો કોઇને ખ્યાલ જ રહ્યો ન હતો. પણ ઉપકારથી ભરાઈ ગયેલુ માતૃહૃદય થોડી વારમા પોકારી ઊઠ્યુ "કયા છે એ હુસેન—મારા જ્યોર્જનો જીવનદાતા? . . એને એની નોકરી પાછી અપાવુ તો યે એનું ઋણ ફીટે એમ નથી . . "

પણ . . પણ હુસેન કયા હતો?

આંખ

બીજે દિવસે સવારે આઠ વાગ્યે તેને ફાસી દેવાવાની હતી. તમારી નિકટમા—માત્ર એક ફૂટના અન્તરે બેઠેલો—એક જુવાન માણસ, તદ્દન સાજો, તદ્દન આરોગ્ય સ્થિતિમા કાલે તો હમેશને માટે આ દુનિયામાથી જતો રહેશે.—ના, તેને હમેશને માટે આ દુનિયામાથી વિદાય કરવામા આવશે એવી જરા તમારા મનમાં કલ્પના કરી જુઓ અને પછી કહો કે કેવા વિચાર, કેવી લાગણી તમારા અન્તરમા ઊઠે છે. આજે આખો દિવસ મને એ ને એ વિચારો જ આવતા હતા. તે જ્યારે વિચારશે કે આ ધરતી ઉપર આજની રાત તેને માટે છેલ્લી છે, સ્નેહના અસંખ્ય નેત્ર' જેવા એ તારાઓ, હૃદયની નાજુક ઊર્મિ જેવા ફૂલો, એ લતાઓ, એ પખીઓ—એ બધુ હવે ફરી જોવાનુ નહિ મળે ત્યારે તેને શું થશે ? આજ આખી રાત તેને કેવા વિચારો આવશે ? બીજે દિવસે સૂરજને ઊગતો જોતાં—આ તેનો છેલ્લો જ સૂર્યોદય છે એમ વિચારતા તેને શું થશે ? સાચે જ, હુ આજ મૃત્યુની—સાક્ષાત્ કૃતાન્ત કાળની—ગૂંગળાવી નાખે એવી પાખ નીચે જ જાણે રુધાઈ રહ્યો હતો.

રોજ તેને સાંજે દોઢ કલાક ફરવા બહાર કાઢવામાં આવતો. તેની સાથે હું પણ ત્યારે ફરતો. ફાંસીખોલી સામેની જગ્યા ફરવા માટે સુંદર હતી. આ ધરતીને છોડી જનાર માણસ ધરતીની મીઠી, નાજુક સ્મૃતિ સાથે લઈ જાય એવી એ જગ્યા હતી. સામે નવનવ લીમડાઓની બે સમાન્તર હાર હતી, અને વચમા સુંદર રસ્તો હતો રસ્તાની બન્ને બાજુએ નાનકડી વાટિકા હતી, તેમા ગુલાબ, મોગરો, ડોલર વગેરે ફૂલોની સમૃદ્ધિ છલકાતી હતી. મૃત્યુના વદન ઉપર પણ આવી નાજુક રેખા માનવી વિકસાવી શકે છે! —પણ ધરતી છોડી જનાર માટે એ નાજુક રેખા વધુ ભયકર ન હોય? જેણે ફાંસીની શોધ કરી હશે તેણે જ કોઈ જુદા વિચારથી એ યોજના ન કરી હોય? કોણ કળી શકશે માનવહેતુઓની અગાધતા!

મને આશા ન હતી કે આજે એ ફરવાનુ પસદ કરે માંડ પદર કલાક માટે તેનુ એ શરીર હતુ. તો હવે તેની કાળજી પણ શી રાખવી? પણ ના, તે તો નિયમિત સમયે બહાર નીકળ્યો. મને જોઈ સહેજ સ્મિત કરતાં તેણે પૂછ્યુ· "કેમ મનુભાઈ, આંટા મારશું કે?"

મેં ગમગીન હૃદયે જવાબ આપ્યો· "હા; તમારી ઇચ્છા હોય તો."

તેણે કહ્યું "નહિ તો ખાધેલુ પચશે કેમ?"

મે કઈ જવાબ ન આપ્યો આ માણસ—કાલ સવારે તો હતો ન હતો થવાનો છે, છતા આજે હજુ 'ખાધેલુ પચશે કેમ?' એવુ કહે છે! તેનું હૃદય કેવું હશે! મને વિચારમા પડેલો જોઈ તે બોલ્યોઃ

"કેમ મનુભાઈ, વિચારમાં પડી ગયા? તમને લાગે છે કે આ શરીરનુ હુ કેવુ ગાંડું જતન કરું છુ!—ખરુ ને? પણ એવું કંઈ જ નથી' શા માટે મોતને આપણે એટલુ બધુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ? તેનો વિચાર કરીએ તો તેનુ અસ્તિત્વ જણાય—પણ તેનો વિચાર જ ન કરીએ તો?"

તેનો આવો અદ્ભુત માનસિક સયમ જોતાં તેની આગળ મારુ મન મને ઘણું નાનુ—ઘણુ સકુચિત, ઘણુ નબળુ લાગ્યુ. મેં તેને ધીરજ આપવા કેટલાક વાક્યો મનમાં ગોઠવી રાખ્યાં હતા તે બધા સરી પડ્યા. મેં કહ્યુઃ

"જેરામભાઈ, તમારી વાત તો સાચી છે સુખદુઃખ કેવળ મન જ સર્જે છે. પણ કહો—મને માફ કરજો, મારે આવો પ્રશ્ન પૂછવો ન જોઈએ, પણ મારાથી રહી શકાતુ નથી—મને કહો કે આજે તમારા મનમા શા વિચાર આવે છે?"

"વિચારને હવે હુ બહુ આવવા દેતો નથી. હા, આજે સવારે જ્યારે કીકી મને મળવા આવી તે વખતે મારું હૃદય લગભગ તૂટી ગયુ માણસ બધું વેઠી શકે છે—માત્ર આ જ તેનાથી ન વેઠાય ઈશ્વરે જોયુ હશે કે માણસ મોતને તો ઠોકરે ઉડાવી શકે છે તેથી જ તેણે આવી સ્નેહની ગાઠ યોજી હશે પણ હવે એ બધુ જવા દો. અત્યારે તો મનમાથી મે એ બધા વિચાર પણ કાઢી નાખ્યા છે કાલનો હવે મારે કંઈ વિચાર નથી કરવાનો એ વિચારે મારા મનમા એક પ્રકારનો આજે ભારે સંતોષ પણ થઈ રહ્યો છે—તમે એ નહિ માનો તમારી જગ્યાએ હુ હોઉં તો હુ પણ નહિ માનુ પણ મનુભાઈ, એ સાવ સાચુ છે એક પ્રભાત, બીજું પ્રભાત, ત્રીજુ, ચોથુ . . . આમ અનેક પ્રભાતો તેમના અનેક પ્રશ્નોના ખોબા ભરી તમારી સામે આવીને ઊભા રહે તેના કરતા હવે

નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં જવાનુ છે એ વિચાર જરૂર સતોષ અપાવે એવો છે."

"પણ હું એ રીતે નથી જોઈ શકતો, જેરામભાઈ. આ સૂરજ કાલે છેલ્લી જ વખત જોવાનો મળશે એમ જો મને કોઈ કહે તો હુ ખરેખર મૂઝાઈ જાઉ."

"શા માટે? કોઈક દિવસ તો એ સ્થિતિ આવવાની જ છે ને? અને ત્યારે કોઈ તમને એવી નોટિસ પણ નથી આપવાનું. આ તો તમે જાણો જ છો કે આ છેલ્લો સૂર્યોદય છે—તો પછી તેને બરોબર તમારા પ્રાણમાં શા માટે નહિ ઉતારી દો? અને એ સૂર્યનો કઈ એકલા દેહ જોડે થોડો જ સબધ છે?"

તેની આવી અદ્દ્ભુત તટસ્થતા જોઈ મારુ મન વધુ મજબૂત બન્યુ ઘણા દિવસથી મને એક મૂંઝવણ થયા કરતી હતી. જેરામ બધી રીતે એક ગભીર સસ્કારી માણુસ હતો. આવા માણુસને ખૂની તરીકે સ્વીકારવા મારું મન ના પાડતું હતુ; પણ તેનો ઇતિહાસ પૂછવાની હું હિમ્મત કરી શક્યો ન હતો પણ આજ તો મને લાગ્યુ કે માત્ર કુતૂહલ નહિ—મારી ઉપર તેનો ઇતિહાસ જાણવાની ફરજ પણ હતી. આવા માણસ જે ભાગ્યે જ ગુસ્સે થાય તે કોઈ દિવસ ખૂન કરે ખરા? અને કરે તો શા માટે? ઘણી વખત નિર્દોષ માણસો ફાસીએ ચડયાની વાત મે સાભળી હતી. એવુ તો કઈ ન હોય?—મેં હિમ્મત ભેગી કરી પૂછ્યુ:

"નાનીખેડથી હરણગામ મારી બદલી થઈ. શારદા, કીકી ને હુ હરણગામ સાથે જ ગયાં માસ્તરોએ અગાઉથી ઘરની બરોબર વ્યવસ્થા કરી હતી એટલે અમને ઠરીઠામ થતા વખત ન લાગ્યો અમે બેચાર દિવસ આમ ત્યા રહ્યા હઈશું તેવામા એક દિવસ નારણ અમારે ઘેર આવ્યો મે તેને અગાઉ કદી પણ જોયો ન હતો, પણ તેને જોતા જ મારા મનમા ન સમજાવી શકાય એવી કોઈ ધૃણા છૂટી. તેની આખમા મને એવુ કઈ લાગ્યું જેથી જુગુપ્સા જ જાગે વિવેક ખાતર મારે તેની સાથે વાત તો કરવી પડે, પણ વારવાર તેની આખ સામેથી હુ મારી નજર ખસેડી લેતો. તેના ગયા પછી શારદાએ સહેજ ફિક્કા વદને મને કહ્યું·

"'આની આખ કેવી ભૂડી છે। જાણે શારી નાખે છે।'

"મને પણ એવું લાગ્યુ હતું, પણ શારદા એ ઉપરથી નકામી હજાર તરંગે ચડશે એમ ધારી મે કહ્યુ.

"'શારદા, તુ તો નાહક ખોટી કલ્પનાઓ જ કર્યા કરે છે કોઈની આખ દેખાવડી હોય, કોઈની કદરૂપી હોય, કોઈની મોટી તો કોઈની નાની, કોઈની તેજસ્વી તો કોઈની ફીકી—પણ તેથી બીજાને શું?—તે થોડી જ બીજાને ઈજા કરી શકે છે?'

"'તે કોણ જાણે પણ મને ખૂબ બીક લાગે છે,' શારદાનુ મો વધુ ને વધુ ફીકુ બન્યે જતું હતુ.

"હુ વહેમી છું એવુ તમે રખે માનતા. ભૂતપ્રેતની વાતો મેં કદી માની ન હતી, તેમ હિપ્નોટિઝમ ને એવી વાતોમા પણ મને વિશ્વાસ ન હતો. એટલે નારણની આંખ સબધી મારા મનમા લાબો વખત સુધી વિચાર કરવાનુ કઈ કારણ રહ્યુ ન હતુ પણ શારદા દિનપ્રતિદિન ઘણી અસ્વસ્થ બનવા લાગી. ઊંઘમા પણ તે ઝબકી પડતી—જાણે પોતાની સામે કોઈ તાકી રહ્યુ છે, એમ

તેને લાગતુ. હુ તેને અનેક રીતે સમજાવતો, પણ કેમે કરી તેને શાન્તિ જ ન વળે.

"એક દિવસ અમે બધા માસ્તરો વાતો કરતા બેઠા હતા. તેવામા આખ સંબધી જ કઈ વાત નીકળી એક માસ્તરે કહ્યુ.

"'દુનિયામા મીઠી નજર ને મેલી નજર—બન્ને પ્રકારની નજર હોય છે, અને તેની જીવન ઉપર અસર થાય છે.'

"બીજા માસ્તરે તેનો પ્રતિકાર કર્યો. તેણે જણાવ્યુ કે 'એ બધા મનનાં ભૂત છે. આખ તે આખ વળી—તે જોવાનું કામ કરે સારુ જુએ, નરસુ જુએ, પણ એથી વિશેષ તે કરી શકે છે એમ માનવુ એ કેવળ મૂર્ખતા છે.'

"પેલા માસ્તરે તરત જ જવાબ આપ્યો· 'ભલે તમે એમ માનો. પણ આ નારણનો જ દાખલો લો. બૈરાં કેમ એનાથી ભડકતાં ફરે છે?'

"એટલે મે વચ્ચે પૂછ્યુ' 'એ નારણ કોણ છે? અને એનાથી બૈરા ડરે છે એવુ તમે કહ્યું એ શું?'

"તેણે જવાબ આપ્યોઃ 'સાહેબ, લોકો એને ડાકણો માને છે તે ખરું હશે કે ખોટુ તે તો રામ જાણે, પણ કહેવાય છે કે અત્યારસુધીમાં એણે લગભગ અડધો ડઝન બૈરાને મારી નાખ્યાં છે. કોઈ નવી રૂપાળી સ્ત્રી આવે કે તરત તેને ત્યા તે જઈ આવે—અને પછી કોણ જાણે શું થાય કે પેલી બાઈ તવાતી-તવાતી છેવટે મરી જાય'

"મારા ઉરમા ધ્રાસ્કો પડચો પણ તરત જ મારી જાત ઉપર મને ચીડ ચડી. હુ ભણેલોગણેલો માણસ આવા વહેમમા કેમ ફસુ?

"આમ છતાં એ ને એ વિચાર મારા મનમા ઘોળાયા કર્યો. શારદાથી એ વાત મેં છાની રાખી, પણ શારદા જાણે રોજ ક્ષીણ બન્યે જતી હોય એમ મને લાગ્યુ આ ગામના હવાપાણી એને માફક નથી આવ્યા, એમ માની મે થોડાક દિવસ તેને હવા-ફેર કરાવવાનો વિચાર કર્યો મે શારદાને એ વાત કરી મારી રજા મંજૂર થઈ આવી એટલે જવાની અમે તૈયારી કરવા માંડી; પણ જે દિવસે અમે ઉપડવાના હતા તેને આગલે દિવસે શારદા ખૂબ જ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ ઘડીઘડી જાણે તે કહેતીઃ 'મને કોઈ બાળે છે—બાળે છે!' તેનું આ દુ.ખ મને અસહ્ય થઈ પડ્યું હું લગભગ વિચારશૂન્ય જેવો બની ગયો. મને ખબર નથી કેમ, પણ હું નારણના ઘર તરફ દોડ્યો તે તેના ઘરના પાછલા ભાગમાં બેસી લીલા વાસની નનામી બાંધી રહ્યો હતો મારા ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ મને એકદમ પેલા માસ્તરોની ચર્ચા યાદ આવી ત્યાર-પછી એવી વાત મેં અનેક વખત સાંભળી હતી તેને એકલાને આમ નનામી બનાવતો જોતા જાણે તે બધી વાત સાચી જ હોય અને પોતાનો કોઈ તાન્ત્રિક પ્રયોગ તે કરી રહ્યો હોય એમ મારી ખાતરી થઈ. એક ક્ષણ જેટલો પણ વિચાર કરવા થોભ્યા વિના હુ તેના પર તૂટી પડ્યો તેણે મારા તરફ જોયુ તે જ આખ—પણ મારુ ઝનૂન માઝા વટાવી ગયુ જાણે તે આખમા શારદાનુ મડદુ ચિતામા બળી રહ્યુ છે એમ મને લાગ્યુ નનામીના વાસ કાપવા માટે પાસે પડેલી છરી તેના હૃદયમા મે ભોકી દીધી પેલી આખ હજુ પણ તેવી જ જુગુપ્સા ઉપજાવતી હતી. તેમા પણ ગાડા બની મે છરી ઘુસાડી દીધી મેં ખૂન કર્યું હતુ તેનું મને ભાન જ ન હતું, ગાડા જેવો હુ ઘેર આવ્યો તો શારદાના પ્રાણહીન ખોળિયા પાસે ફોઈ રડી રહી હતી. પોલીસ મને પકડે તે પહેલાં મને કોઈ કહી ગયુ કે નારણની અગિયાર વર્ષની એકપૂરી છોકરી તેના ખૂનના અડધા

કલાક પહેલાં ગુજરી ગઈ હતી, પણ તેને ન્યાતબહાર મૂકેલો હોવાથી કોઈ તેને ઘેર ફરક્યું ન હોતુ. આ સાંભળતાં મને લાગેલો આઘાત તમે સહેજે કલ્પી શકશો

" ટૂંકમાં મારી આ હકીકત છે. એ ઉપર તમારે જે અભિપ્રાય બાધવો હોય તે બાંધજો. પણ આજે હુ મોત જેવડી મોટી કિંમત આપી રહ્યો છુ છતાં મને એમા સાચુ શુ ને ખોટુ શુ તે નથી સમજાતુ. એ આંખનુ રહસ્ય કોઈ મને સમજાવે તો એક વખત નહિ પણ સાત વખત હુ આવી રીતે ફાંસીએ ચડવા તૈયાર છુ. . ."

આ વાતને આજ વર્ષો થયા છે, પણ પેલી આંખો જાણે હજી પણ જોતી હોય એમ મને લાગે છે. જેરામનો એ ભ્રમ તો ન હોય? અને કદાચ એમ કેમ ન હોય કે એ ભ્રમમા સમાજથી તિરસ્કૃત થયેલા એક દુખી પિતાને જેરામે કમોતે માર્યો હોય? એમ કેમ ન હોય કે નારણની એ આખોમા કદાચ સમાજ-ના આત્માનું જ પ્રતિબિમ્બ હોય—મલિન, ઘૃણાજનક? અને નનામી બાધતો એ બેઠો હતો ત્યારે કેમ જાણ્યુ તેના મનમા તેની એ નાનકડી દીકરી સબધી મૃદુ વિચાર, કૂણી લાગણી ભર્યા ન હોય? . .

તે રાતે મને બિલકુલ ઊંઘ ન આવી. જેરામ તો રાતે પણ તેટલો જ સ્વસ્થ હતો. સવારે તેણે મને પોતાની કોટડીમાથી કહ્યુ

" મનુભાઈ, આજ છેલ્લુ પ્રભાત! કેવુ ખુશનૂમા ખીલ્યુ છે!"

આ માણસનુ હૃદય તે કેવુક હશે! તેણે આગળ ચલાવ્યુ.

" તમને એમ નથી લાગતું મનુભાઈ, કે કદાચ નારણ માટે એ મોત સારામાં સારુ હતું? આ લોકમા તેને માટે શું હવુ?

લોકો તેનાથી દૂર રહેતા—સ્ત્રીઓ તેનો પડછાયો ત્યજતી. તેની પત્ની એક પઠાણ સાથે વર્ષો પહેલાં નાસી ગયેલી તે કદી પાછી આવી ન હતી. એકપૂરી દીકરી પણ તેને છોડી ગઈ હતી—તે અરસામાં એ મોત તેને માટે એક સુખદ નિદ્રા કેમ ન હોય ? અને પેલી આંખ ?—આજ હવે મોતની છાયા હેઠળ મને એક વિચાર અશાન્ત બનાવી મૂકે છે—એમ કેમ ન હોય કે જગતનાં અંધારા સળગાવી તેની પત્નીને તે શોધી રહી હોય ? . . . પણ આ પ્રશ્નોના ઉત્તર હું હવે થોડા જ વખતમાં મેળવી શકીશ એથી મને આજ સંતોષ છે . . . "

એટલામા બહાર પોલીસની સંગીનધારી ટુકડીનાં પગલા સંભળાયાં. જાણે એકસામટી સેંકડો આંખ જેરામની ખોલી તરફ તાકી રહી હોય એમ મને લાગ્યું મારું હૃદય કંપી ઊઠ્યું. . .

એવી આખ તમે કદી નથી જોઈ ? કોણ કહી શકે કે તેમાં પાપ જ ભર્યું છે ? . . અને માણસની આંખે શું નથી કર્યું ? . . .

ગૌરી

પોતાનાં દુર્ભાગ્ય સામે તેણે કદી ફરિયાદ કરી ન હતી. તે દોઢ વર્ષની હતી ત્યારે તેની મા ગુજરી ગઈ સહૃદયી બૈરાંઓએ નિસાસા નાખ્યાઃ "ગરીબ બીચારી ગૌરી!" પણ ગૌરી ન તો પોતાનુ દુર્ભાગ્ય સમજી શકી હતી, ન આડોશીપાડોશીઓની સહાનુ-ભૂતિ. પાચ વર્ષની થતા તો તે રોટલા બનાવતા, થોડુંઘણુ રાંધતાં શીખી ગઈ એક વખત ભરેલી તપેલી ઉતારતા તે સાણસીમાથી લપસી ગઈ, અને તેના હાથ દાઝી ગયા. તે ખોડ જિંદગીભરની રહી ગઇ, પણ ગૌરીએ તે માટે કદી ફરિયાદ કરી નહિ

છોકરાઓ બધાં રમતાં. કન્યાઓ ગોરવનો ઉત્સવ ઉજવતી, ત્યારે ગૌરી માથે રોટલાનુ પોટકુ મૂકી ખેતરમાં જતી ઘરડા બાપને રોટલા ખાતો પોતાના નાનકડા હાથ પર મોઢું ટેકવી તે જોઈ રહેતી તે ખાવાનુ પૂરુ કરી રહે એટલે ભાથાનુ કપડું અને વાડકો લઈ તે પાછી ઘર તરફ વળતી. કોઈક વખતે બાપ કંઈ વાત કરે તો તેના મિતાક્ષરી જવાબ—માત્ર હાનામાં આપતી. વાત કરવાની તેને ટેવ જ પડી ન હતી.

ગૌરી

અગિયાર વર્ષની થતા કોઈ એક છોકરાના ઉપરણા સાથે ગંઠાઈ બાપના ઘરમાથી તે ચાલી નીકળી. મહિના પછી ઘેર આવી ત્યારે જાણે એક હાથ પરની નિશાનીને એકલવાયુ લાગ્યુ હોય, કે જગતમા એકલા રહેવું એ અરસિકતા કે કલાશૂન્યતાની પરિસીમા જેવુ લાગ્યુ હોય—ગમે તેમ હો—ગૌરી પોતાના બીજા હાથ પર પણ એવી નિશાની લઈ આવી હતી એક દહાડો દાળ બળી જતા સાસુએ વહુની સ્મૃતિને હમેશ સતેજ રાખવા બળતુ ઇધણ ત્યા દાબી દીધુ હતું ગૌરીએ તેની પણ કદી કોઇને ફરિયાદ ન કરી.

સાસુની આવી આ ભરીભરી છાયા ગૌરીને નસીબે દસેક વર્ષ રહી તે જતા ગૌરી આનદથી નાચી ઊઠી નહિ. તેને સભારી કોઇકોઇ વખત એકાન્તમા તે આસુ પણ સારતી. દુ:ખને પોતાનું આત્મીય ગણવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હતી.

તેના વરે તેને કદી ભૂસાય નહિ એવા સોળ આપ્યા ને ત્રણ છોકરાં આપ્યા મૂગા મૂગા ગૌરીએ તે બન્નેનો સ્વીકાર કર્યો

ત્રણે છોકરા વારાફરતી માદા રહેતા ગૌરી મૂગીમૂંગી અનેક રાતો તેમને માથે હાથ ફેરવી તેમને ઉધાડવામા, તેમનાં શારીરિક દુ ખને નિવારવામા ગાળતી પાસેના ઓરડામા તેનો વર દારૂના ઘેનમા બડબડાટ કરતો પથારીમા પડી રહેતો કોઈક વખત તાવથી ધગતા છોકરાના માથા ઉપર તે ઠડા પાણીના પોતા મૂકી રહી હોય ત્યારે લથડિયાં ખાતોખાતો તે ગૌરી નિકટ આવતો 'ગ....ગ . .ગૌરી... મ ...મ મારી ગૌ...ઔરી... ' કહી સ્વામી તરીકેની પોતાની રસિકતાનુ (!?) તે પ્રદર્શન કરતો. ફાટેલી આખે—બેબાકળા હૃદયે ગૌરી જોઇ રહેતી. પણ કદી તેણે ફરિયાદ કરી ન હતી

ત્રણમાથી તેના બે છોકરાં ગુજરી ગયા. તેનો આ લોકનો દેવતા દારૂના ઘેનમા એક દિવસ કૂવામા પડી મરી ગયો ગૌરી

અનાથ બની, વિધવા બની. જગતે તેના દુ ખ માટે વિધાતાને કડવો ઠપકો આપ્યો, પણ ગૌરીએ માત્ર આંસુ સાર્યાં.

*

મૂંગા ઉરની વેદના કેવી હશે તે તો અનુભવી જ કહી શકે, પણ ગૌરીએ પોતાના ઉરની વેદના કોઈ આગળ પ્રકટ કરી ન હતી જગતમાં હવે માત્ર તે અને તેનો રમણ અન્યોન્યના આધારરૂપ હતાં. જે થોડીઘણી જમીન તેને માટે તેનો પતિ બાકી રાખી ગયો હતો તેમાથી કટકેકટકો વેચી તે રમણને ભણાવી રહી હતી. રમણ આનંદકલ્લોલ કરતો, રોજરોજ નવા-નવા મનોરથો ઘડતો ખીલી રહ્યો હતો. ગૌરીના વેરાન હૃદયમાં એથી ક્વચિતક્વચિત્ અમીસિંચન થતું. તેને વહાલનો ઉમળકો આવતો, પણ એ સ્નેહપ્રદર્શનથી રમણ શરમાતો હોય એમ તેને લાગતું એટલે જેમ દુઃખને તેણે ઉરમા દબાવી દીધુ હતુ, તેમ એ બધી ઊર્મિઓને પણ તેણે તેટલી જ ઊંડી ડુબાડી દીધી

એક વખત રમણને પરીક્ષા હતી. તેનો મિત્ર તેને બોલાવવા આવ્યો હતો. પરીક્ષાના વિચારમાં ગૌરી છેલ્લા ત્રણચાર દિવસથી ઊંઘી ન હતી. 'છોકરો બીચારો કેટલી બધી મહેનત કરતો હતો! આવું અઘરું તે લોકો શા માટે પૂછતા હશે? અને થોડુંક પૂછી પાસ કરી દેતા હોય તો તેમનું શુ લૂટાઇ જાય?' આવા અનેક વિચારો ગૌરીના મનમા આવ્યા હતા. રમણ દોસ્તદારને આવેલો જોઇ ઉતાવળોઉતાવળો ખાઇને જવા તૈયાર થયો. ગૌરી તેને જતા જોઇ ડરતાડરતા બોલી:

"ભાઈ, તમે બન્ને આટલું શુકનનું દહીં મોમા નાખતા જાઓ તો."

રમણ મો કટાણુ કરી, દોસ્તદારનો હાથ પકડી ગૌરીને કોઇ પણ જાતનો ઉત્તર આપ્યા વિના નિશાળ તરફ ચાલ્યો ગયો.

ઇન્ટર એમ. બી. બી. એસ.ની પરીક્ષા માટે વાચવા રમણ ઘેર આવ્યો હતો ગૌરી હવે ભારે મૂંઝવણમાં આવી પડી મછાને મજૂરી આપી શાકભાજીનો ટોપલો તો તેણે બજારમા પહોચે એવી વ્યવસ્થા કરી. પણ રમણ જાણશે તો ! તેને માઠુ નહિ લાગે ? ઇશ્વરે કેવો છે ! આવા છોકરાને બીચારાને ગરીબને ત્યા શા માટે નાખ્યો હશે ! મછા જોડે ગૌરીએ વ્યવસ્થા કરી કે બપોર સુધી મછાએ ભાગમાં વેચવુ ‘ભાઇ’ને જમાડી બપોર પછી તે પોતાનો ટોપલો સભાળી લેશે.

રમણ તો પોતાની વાચવાની ધૂનમા હતો તેમ ગૌરી પ્રત્યે અપાર પ્રેમ હોવા છતા તેના મનની, હૃદયની કે જીવનની વિગત સમજવાનો તેને કદી ખ્યાલ જ આવતો ન હતો. તે જાણતો હતો કે બાએ બીચારીએ ખૂબ દુ.ખ વેઠ્યું છે પણ એટલો વિચાર માત્ર જ તે દુઃખ પાછળ રહેલી માનસિક વેદના તેને સમજાઇ ન હતી. ગૌરી જોડે કોઇક વખત તે વાત કરવા પણ બેસતો, પણ પાચેક મિનિટમા તે અકળાઇ જતો. તેનુ મન અનેક તરંગે ચઢી જતુ ગૌરીને લાગતુ—છોકરાને બીચારાને આટલુ બધુ વાચવાનુ તે વાતે શું કરે ?—જો કે હકીકત તરીકે ગૌરીની એ માન્યતા સાચી હતી એમ ન હતુ કલાકો સુધી દોસ્તદારો સાથે ગપ્પા મારવાનો તેને અવશ્ય વખત મળી શકતો હતો, પણ ગૌરી એ ગપ્પાને આવશ્યક લેખતી થાકેલુ, વાચીને કટાળી ગયેલુ મગજ એટલો આરામ ન લે તો ગાંડુ ન બને ?

રમણ એક દિવસ બપોર પછી પોતાના એક મિત્ર સાથે બજાર તરફ ફરવા નીકળ્યો ચારેક વાગવા આવ્યા હશે. કાછિયાઓ રાગડા તાણીતાણી ઘરાકોના ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચી રહ્યા હતા એવામા ‘ રીંગણા લ્યો રે, બે પૈસે શેર રીંગણાં . . . ’ એવા

અવાજે રમણ ચમક્યો, દોસ્તદારનો જોરથી હાથ પકડી તે સપાટાભેર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

રાત્રે જમવા બેસતી વખત તેણે ગૌરીને પૂછ્યુઃ "બા, બપોરે તુ ક્યાં જાય છે?"

ગૌરીનુ મોં પડી ગયુ. જાણે તેણે તે સાભળ્યું ન હોય, તેનું ધ્યાન કોઈ બીજી જ વાતમાં હોય તેમ તે બોલીઃ

"ભાઈ, આ તારુ તે કઈ ભણવાનુ છે! તારી પેલી ચોપડી આજ હેઠે પડી ગઈ હતી તે ઉપાડી પાછી મૂકતાં મારા હાથમાં પણ કળતર થઈ આવ્યું."

"હા, તે હશે બા; પણ તુ બપોરે ક્યા જાય છે તે મને કહે"

ગૌરીને ખાતરી થઈ કે રમણને ખબર પડી ગઈ છે, છતાં તે ન જાણતો હોય તો કેવુ સારું! તે ધીમે રહી બોલીઃ

"ભાઈ, મારી હવે શી ચિન્તા? હુ તો હવે ઘરડી થઈ બપોરે ઘરમાં એકલા ન ગમે તે વખત ગાળવા આમતેમ ફરી આવુ."

"બા, તું એમ મને ઉડાવ નહિ" રમણની આંખમા આસુ હતા "આજ મેં તને બજારમા જોઈ. ." તેનાથી વધુ બોલી શકાયું નહિ. પોતાના ઉરનો ઊભરો શમાવી તે બોલ્યોઃ "નહિ—કદી નહિ—બા, તને એ હવે કદી નહિ કરવા દઉં."

ગૌરીને હમેશ રમણનો જે ડર લાગતો તે આજ તે ભૂલી ગઈ. રમણને માથે વહાલભર્યો હાથ ફેરવતા તે બોલી.

"મારો લાડકો કની જો ભાઈ, એમા શું બગડી ગયુ . . "

પણ તે આગળ બોલે તે પહેલા રમણ જાણે બૂમ પાડી ઊઠ્યો· "ના, ના, કદી નહિ—જો કાલે તુ જાય તો . . "

પણ બે દિવસ પછી તે પરીક્ષા આપવા મુંબઈ જવાનો હતો ત્યારે વધુ નહિ તો ગાડીના જ પૈસા ક્યાંથી લાવવા તેનો તેણે

કઈ વિચાર કર્યો હતો? પોતાના નાટક, સિનેમા અને ટેનીસ રેકેટના પૈસા ક્યાંથી આવતા હતા તે કોઈ દિવસ જાણવા તેણે પરવા કરી હતી? . . .

પણ ગૌરીએ કદી પણ ફરિયાદ કરી જ ન હતી.

*

રમણને પરીક્ષાના—છેલ્લી પરીક્ષાના હવે બે જ મહિના બાકી હતા. ગૌરી હવે તો દિવસો અને કલાક ગણી રહી હતી વેદનાથી ભરેલી તેની જીવનહોડી હવે કિનારે પોતાનો બધો બોજો ઠાલવી તેમા સ્વપ્નોના ઝવેરાત લાદી દૂર સુદૂરની સફરે પાછી ઉપડવાની હતી મછા આગળ કદી કદી તે પોતાના ઉરના આગળા ખુલ્લા મૂકી દેતી, અને જગતમા અન્ય કોઈએ ન જોયુ હતુ તેમાં ક્વચિત્ક્વચિત્ એ ભોળી કોળણને ડોકિયા કરવા દેતી. ગૌરી માટે મછાના હૃદયમા અખૂટ સહાનુભૂતિ પ્રગટી હતી રમણની વાત કરતા કરતા તે કહેતીઃ

"ગૌરીકાકી, હવે તો બે મહિના છે, પછી મને પણ તમે સાથે જ લઈ જજો ભાઈને કોઈ નોકરની તો જરૂર પડશે જ ને?"

ગૌરી હસી કહેતી. "મછા, તુ તો ગાંડી છે. હું મારુ ઘર છોડી થોડી જ જવાની છુ! ભાઈને બીચારાને ઓછા લફરા છે કે હુ પાછી ગળે પથરા જેવી વળગુ? બહેન, ઘરડા તો પોતાની ઝૂપડીમા જ રૂડા."

મછા એ સાભળતા મુખ મલકાવી કહેતી. "હુ જાણુ છું ગૌરીકાકી, હુ જાણુ છુ એ બધુ. એમ કહોને કે તમારે મને સાથે નથી લઈ જવી! પણ એમ કંઈ તમને હુ છોડવાની નથી. તમે નહિ માનશો તો ભાભી આવશે તેમને કહીસ કે હુ તો આવવાની જ—મને નહિ લઇ જાવ તો મારા સમ ભાભી"

ગૌરીના મુખની પરઠી કરચલીમાં સ્મિતની રેખાઓ ઊપસી આવતી, અને રંભા પર તે વહાલભરી નજર નાખતી. એક દિવસ આવી રીતે તે બંને વાત કરી રહ્યાં હતાં એવામાં એક ગાડીવાળો કહેતો ગયો:

"ગૌરી, તારો રમણ આવ્યો."

બંને જણ તે સાંભળતાં ચમક્યાં. ગૌરીનું હૃદય ધ્રુજારીથી ધ્રુજી ઊઠ્યું. તેનો કોઈ કાગળ તો હતો નહિ—ને ત્યારે આમ અચાનક કેમ? શું તે માંદો તો ન થઈ ગયો હોય? શું થયું હશે? અરે! રામ!.. રે હરિ! ગૌરીને આંખે અંધારાં આવ્યાં, તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. રંભા ધીરજ દેતી બોલી.

"આમ ગભરાઓ છો શું ગૌરીકાકી? કંઈ એવું હોત તો [illegible] કરેને નહિ? પેલે વરસે આવેલા ને તેમ ભાઈ વાંચવા આવ્યા હશે. જાઓ તમે, હું બાળીનાં આ પિલોડાં વેચીને આવીશ. ગામને પાદર ગાડાંનો રસ બહુ ભાવે છે. તમારાં તો થઈ ગયાં છે, પણ મારી પાસે આ થોડાં રહ્યાં છે તે વેચતાં જાઓ. હું ખબર કહું છું ગૌરી કાકી. ઈશ્વર સૌ રૂડાં વાનાં કરશે ભાઈ વાંચવા જ આવ્યા છે."

ધડકતે હૈયે ગૌરી ઘેર ગઈ. રમણ તેને જોઈ આનંદથી બોલી ઊઠ્યો.

"બા, તબિયત તો સારી છે ને તારી? મેં ભણવાનું છોડી દીધું."

ગૌરીનો જીવ જરા હેઠો પડ્યો. પણ ભણવાનું છોડી દીધું—એ શું?

પણ પ્રશ્ન પૂછવા તે ટેવાઈ જ ન હતી.

*

પરીક્ષાને માડ બે મહિના બાકી રહ્યા હતા. પણ જ્યાં સર્વસ્વને હોમવાની હાકલ થઈ ત્યા એ પરીક્ષાનો શો હિસાબ? અને એવી ગણતરી કરવા જો દરેક બેસે તો પછી થઈ જ રહ્યું ને! રાષ્ટ્રની—માનવજાતની પ્રગતિ જ અટકી પડે ને! રમણે તેથી પોતાના અંત:કરણના અવાજને વફાદાર રહી મો સુધી આવેલો કોળિયો પડતો મૂક્યો હતો અસહકાર કરી તે ઘેર આવ્યો હતો

ગૌરી ધીરેધીરે એ બધુ સમજી. કેટકેટલા વર્ષોનાં સ્વપ્નાઓ—કેટકેટલાં વર્ષની આશાઓ!—પણ તે બધુ ભ્રમ; ભ્રમ!—કેવળ ભ્રમ! એ દાક્તરીને શુ કરવી હતી? લોકને જ્યા પેટપૂરતું અન્ન ન હોય, દેશ જ્યા અનેક બંધનો હેઠળ રિબાઈ રહ્યો હોય ત્યા બીજો વિચાર જ કેમ આવી શકે! મછાને ગૌરી પોતાના ઉરની આ વાત સંભળાવી રહી હતી મછાએ એક ઘરાકને બશેર ચીભડા તોળી આપી, પૈસા ગણી લઈ ગૌરી તરફ જરાક ફરીને કહ્યુ:

"ગૌરીકાકી, લોક કહે છે કે ભાઈએ જરાક ભૂલ તો કરી જ. જરા બે મહિના ધીરજ રાખત તો શું ખાટુમોળુ થઈ જવાનુ હતું?"

"તુ યે હજી એવી જ રહી, મછી," ગૌરી પોતાનું ઘરડુ મુખ જરા ગભીર કરી બોલી: "આ તે કઈ ભણવાનો વખત કહેવાય? ભાઈને જ તુ પૂછી જોજેને મહાત્માજી ને બા ને સરોજિનીદેવી ને એવા બધા આજે કેદમા જઈ બેઠા છે ત્યારે કંઈ ભણવાનો વખત છે!"

"પણ ગૌરીકાકી, તમારે ઘરડેઘડપણ બે દહાડા નિરાતના . . "

તેને અડધેથી જ અટકાવી ગૌરી બોલી: "મછી, નિરાત

જ છે ને ! ભાઈ કુશળ છે ત્યા સુધી બધુ કુશળ જ છે, અને મને હવે દુખે શું છે? તારી સાથે રોજ જો ને વાતમાં ને વાતમાં વખત પણ કેવો જાય છે !"

"તે તો ખરુ, ગૌરીકાકી પણ ભાઈ દવાખાનુ કાઢતે, તમે ઘડી બેઘડી હીંચકા પર બેસતે, વહુ તમારા ખોળા પર બેસવા તમારી સાથે રિસાતે—"

"બહેન, ભાઇને હવે તે બધુ નથી ગમતું ને વાતે ખોટી નથી જ ને? તે કે'છે કે આજુબાજુ જ્યાં લાખો ને કરોડો લોકો ભૂખે મરતા હોય, અનેક રીતે રિબાતા હોય ત્યા માણસને સુખે બેસી રોટલો ખાવો ભાવે જ કેમ? ને તે તો કહે છે 'બા, મ છા ને તુ કબૂલ થાઓ તો આપણા ઘરમાં બહેનોની છાવણી ખોલીએ. આજે તો બહેનો જ બધે મોખરે છે ઉદ્ધાર તેમના જ હાથે થવાનો છે' અને એ ખોટુ છે એમ થોડું જ કહેવાય, મંછા? પણ મને ઘરડેઘડપણ એ જરા નવુનવુ લાગે છે એટલે ગભરાટ થાય છે . ."

"ગૌરીકાકી, બટાકા કેમ આપ્યા?"—એ અવાજે ગૌરીની વાત અડધેથી અટકી. "ઓહો! કોણ મનહરભાઈ, આવોને ભાઈ, આજ ઘણે દહાડે દેખાયા વહુનુ શરીર તો સારુ છે ને?" ગૌરીએ ઘરાક તરફ જોઈ પૂછ્યુ અને જવાબની રાહ જોયા વિના જ ઉમેર્યું. "બટાકા આને શેર છે તાજા જ આવ્યા છે, સરસ છે, કેટલા જોખુ?" એમ કહી ત્રાજવામા બશેરી મૂકી તેણે બટાકા ભરવા માડ્યા. મનહરે તે જોઇ કહ્યું: "કાકી, આજ તો દોઢ શેર જ જોઇએ છે"

"વારુ ભાઇ, ત્યારે દોઢ શેર, લાવો તો તમારી ઝોળી" એમ કહી તેના હાથમાથી ઝોળી લઈ આજુબાજુ નજર નાખી કોઇ ન જુએ તેમ પોતાના સોડિયામાથી પત્રિકાનો એક થોકડો

કાઢી થેલીમા નાખી દઇ ચપ દઇ તે ઉપર બટાકા નાખ્યા. મછા આ જોઈ રહી.

" મનહરભાઈ, જો જો હ, બરાબર જાય, " ગૌરી મનહરને કોથળી આપતા બોલી

" કાકી, શુ બરાબર જાય ? "

સૂચક રીતે ગૌરીએ પોતાની ઘરડી નજરમા એક નવુ જ તેજ પ્રગટાવી મનહર તરફ જોયુ. મનહર સમજ્યો—હસ્યો—બોલ્યો·

" ગૌરીકાકી, તમે ય જબરા છો હો ! " મનહર સપાટાભેર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો ગૌરીએ છુટકારાનો જાણે એક દમ ખેચ્યો. મછા જરા લાડ કરતા બોલીઃ

" ગૌરીકાકી, તમે તો હવે બાર વગાડવાના પકડાયા તો આપણા બન્નેના ભોગ. "

" ગાડી, એમા શું ? બહુ તો આપણને તે લોક લઇ જશે એટલું જ ને. "

" પણ બા, મને તો બીક લાગે મૂવાઓની નજર જ કેવી ! નર્યા જમ જેવા "

" તુ તો અમથી ડરે છે તે બીચારા શું કરી શકવાના હતા ? અરે ! ચચળબહેન, આવો ને ! " એક આધેડ બાઇને પાસેથી જતા ગૌરીએ બૂમ પાડી

" કેમ ગૌરી, હજુ વેગણ વેચાઇ નહિ રહ્યા ? " ચચળે ગૌરી પાસે આવતા પૂછ્યુ

"વેગણ તો વેચાઇ જશે. પણ કાલે તમે કયાં હતા ' તમારો રેટિયો સમારવા રમણ આવ્યો હતો "

" અરે ! ત્યારે તો હું જરા ઠાકોરજીના દર્શને ગઈ'તી આજ મોકલજો ને "

"પણ ચંચળબહેન, આ વાયલ તો કંઇ ઠીક નથી લાગતી; તમે ખાદી કેમ નથી ખરીદતાં?"

"હવે આ ફાટે એટલે બહેન, ખાદી જ પહેરવાની છુ.. "

*

આ ઘટનાને છ મહિના વીતી ગયા છે ગૌરી હવે ઘરમાં એકલી જ છે. રોજ તે બજારમા શાક વેચવા જાય છે, સાજે ઘેરે આવે છે. મૂંગા ઘરમા આંસુ સારી ઊંઘી જાય છે. કોઇક દિવસ અંગ કળતા હોય છે ત્યારે ટોપલો ઊંચકવા જેટલી શક્તિ શરીરમા રહેતી નથી. મૂગે મોઢે તે ઘરમા પડી રહે છે બે વખતની જગ્યાએ એક વખત સૂકો રોટલો ને મીઠાની બે ગાગડી ખાઇ ચલાવી લે છે. મંછા કોક દિવસ આવી જ્યારે આગ્રહ કરે ત્યારે વળી બે વખત જરા મો માડે છે. રાત્રે ઘણી વખત ગામના તળાવ પાસે ચાર રસ્તા આગળ તે જાય છે; તે રસ્તાની વચમા તાજેતરમા એક બાવલુ મૂકાયુ છે. બાવલા નીચે 'શહીદ રમણુલાલ' એવા શબ્દો કોતરાયા છે મૂંગી મૂંગી તે બાવલા પ્રતિ કલાકોના કલાક મીટ માંડી જોઇ રહે છે. તેનો આખો પાલવ ભીંજી ગયો હોય છે તેનો તેને ભાગ્યે જ ખ્યાલ રહે છે...

રમણુસ્મારકફડમાથી અનેક ગરીબ છોકરાઓ ભણે છે ગામગામમા જાહેર પ્રવૃત્તિઓ અર્થે રમણુસ્મારકફાળો ઉઘરાવાય છે. ગામગામમાં તેની છબીઓ લટકે છે કવિઓ તેના પર કવિતા રચે છે. ગૌરી મછા સાથે બજારમા બેસી શાક વેચે છે. શૂન્ય દરિદ્રી ઘરમા પોતાની લાંબી રાત તે મૂગે મુખે વિતાડે છે—કોઇક દિવસ રોટલાના અભાવે અપવાસ કરીને પણ ચલાવી લે છે.

ગૌરીએ કોઈ દિવસ ફરિયાદ કરી જ નથી. ગૌરી કોઈ દિવસ ફરિયાદ કરવાની જ નથી

પ્રતીક

"રમા, ડોક જરા તે બાજુ. . .હં. હં. બસ! અને પોપચાં સહેજ ઢળતાં . .જરાક . . ના, ના, એટલાં બધાં નહિ—"

"જાઓ હું કંઈએ બેસતી નથી," રમાએ ચિડાવાનો ઢોંગ કરતા કહ્યુ. "હુ કંઈ ઢીંગલી થોડી જ છુ તે 'રમા, આમ જો ને તેમ જો રમા, લટ આમ રાખ—ને રમા, નાચ' ને એવુ બધું સાભળી તે પ્રમાણે કર્યા કરુ!"

"મે વળી તને નાચવાનુ ક્યારે કહ્યુ, રમા?" સુરેશથી આ અસત્ય કથન ન સહેવાયુ.

"તે નાચવાનું આથી વળી જુદું હશે, કેમ?"

સુરેશને બાલ્યમા તેની માતા કમળાએ રામાયણની કથા અપાર રસ સાથે સભળાવેલી. તે કથા સાંભળતા રામાયણના પાત્રો સુરેશના મનમાં જીવન્ત બની ગયાં હતા તેમા પણ સીતાની મૂર્તિ તો તેની દષ્ટિ સમક્ષ એટલી સજીવ હતી કે ભાગ્યે જ એવો કોઈ દિવસ ઊગતો જ્યારે જાગતાં પહેલી સ્મૃતિ તેને સીતાની ન થઈ હોય, તેમ ભાગ્યે જ કોઈ એવી રાત જતી જ્યારે ઊંઘતા તેના

મન સમક્ષ છેલ્લો વિચાર, છેલ્લુ ચિત્ર એ પ્રતિમા ન હોય. નિશાળમા જ્યારે તે ચિત્રો દોરવાનું શીખવા મડ્યો ત્યારે તેને સીતાની એ પ્રતિમા ચીતરવાનુ મન થતું; પણ તે તેની કાચી રેખામા કેવી રીતે ઊતરે? પોતાની બધી અભિલાષાઓમા, તેના સર્વ વિચારોમા તેની આ મહત્ત્વાકાક્ષા પ્રધાનપદે હતી એ જ એક ઇચ્છાને લીધે તેણે પોતાની બધી શક્તિ એક પ્રતિભાસપન્ન ચિત્રકાર થવા પાછળ યોજી અવશ્ય, સુરેશની શકિત અસાધારણ હતી. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ તેના ચિત્રો દ્વારા તે શિષ્ટ સમાજમાં જાણીતો થયો હતો પોતાની આ મહત્તા, આ કીર્તિ જેને આભારી હતી તે પોતાની પ્રેમાળ માતાને સુરેશ પોતાનાં બધા સ્વપ્ન કહેતો. એક વખત તેણે તેને કહ્યુ.

"બા, યાદ છે સીતાજી વાલ્મીકિના આશ્રમમાથી પાછા આવ્યા અને ધરતીમાં કેમ સમાયા તેનુ જે તેં હૃદયભેદક વર્ણન કર્યું હતુ તે? મને તે પ્રસગનુ ચિત્ર દોરવાની ખૂબ ઇચ્છા થાય છે સીતાજીના મુખ ઉપરનુ તે વખતનુ અપાર સૌજન્ય, અખૂટ પ્રેમ, અને જાણે આખા બ્રહ્માડને રડાવે એવી વિષાદની ઘેરી છાયા, એ બધુ એક દિવસ મારે પીછીમાં ઉતારવુ છે. તેમ સ્વયવર-પ્રસંગના સીતાજી તો મને ડગલેપગલે યાદ આવે છે તેમના મુખ ઉપરનો મુગ્ધ ભાવ, તેમના નેત્રોમાથી નીતરતી નિર્દોષતા, શુચિતા અને પ્રેમની દિવ્ય જ્યોત એના તો મને ક્ષણેક્ષણે સ્વપ્નમાં આવે છે સૌથી પહેલાં મારે એ ચિત્ર ચીતરવું છે."

કમળા સુરેશની આ અભિલાષા રસપૂર્વક સાભળી રહેતી, અને પછી તેની ઉપર હેતભરી નજર નાખતા ધીમે રહીને કહેતીઃ

"આજ સુધી તો કોઈ સીતાજીને ચીતરી નથી શક્યુ, સુરુ. પણ તેથી એવુ નથી કે તેમને કોઈ ચીતરી જ ન શકે. પણ તારે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે બ્રહ્માએ જગત સર્જ્યું ત્યારે પ્રેમ,

પવિત્રતા, સહૃદયતા, સ્વાર્પણ, સૌજન્ય, સત્ય અને સૌન્દર્યની તેણે જે પરિસીમા કલ્પી હશે તેના જીવન્ત પ્રતીકરૂપ સીતાજી હતાં તેમને વાણીમા કાં તો એક વાલ્મીકિ ઉતારી શકે કે તુલસીદાસજી. રેખામાં ઉતારવા તો તારે એ બન્નેના જેવા થવુ પડશે અને તેમના જેવા થવું હોય તો તારે તેમના જેવુ હૃદય રાખવુ પડશે. વાલ્મીકિજીને રામાયણ લખવાની પ્રેરણા કેવી રીતે થઈ તે તો તને યાદ છે ને?"

સુરેશે હકારમાં માથું હલાવ્યુ.

"તો તારે પણ તેવા થવું પડશે એકલી મહત્ત્વાકાક્ષા સેવ્યે કંઈ ન વળે, તેને માટે યોગ્યતા પણ મેળવવી પડે આપણા શાસ્ત્રોમા જે ઉગ્ર તપની વાતો આવે છે તે એ યોગ્યતા માટેના જ પ્રયાસ તે માટે કોઈએ ગ્રંસાર છોડી જંગલમાં નાસી જવાનું નથી હોતુ. સસાર અને જંગલ એ બધા તો મનનાં રમકડા છે, નહિ તો જંગલમાં રહેનાર દરેક જણ કેમ યોગી નથી હોતુ? અને સુરુ, તને તારી માના કરતાં વધુ સારી રીતે બીજુ કોણ ઓળખે?"

સુરેશને પોતાની માની આ બધી લાબી લાબી વાત અર્થ-વિનાની લાગી પોતે એક ચિત્ર સર્જવાની વાત કરી તેમા આ બધાનો શો મેળ? પણ સુરેશને કમળા પ્રત્યે અપાર વહાલ અને પૂજ્યભાવ હતો, એટલે રસ ન પડવા છતા તે તેની વાત સાંભળ્યે જતો હતો.

કમળાએ આગળ ચલાવ્યું. "સુરુ, તને યાદ છે પેલી તારી ઈન્ટરની પરીક્ષાવાળી વાત? તને આશા હતી કે તું પહેલો આવીશ; પણ મહેશને તારા કરતા વધુ ગુણ મળ્યા તે પહેલો આવ્યો, અને તું બીજો ત્યારે તે મને શું કહેલુ? તે કહેલું ને કે મહેશે લાંચ આપી કારકુનોને ફોડી પેપર આગળથી મેળવ્યા હતા? ભાઈ, સીતાજીને એમ ન ચીતરાય"

સુરેશ અકળાયોઃ "બા, તે શું તુ મને ખોટો ઠેરવે છે? અને આમ શીદ આળ ચડાવે છે?"

ખોટો નથી ઠરાવતી, ભાઈ. દુનિયા બધી કદાચ તને ખોટો ઠરાવે, પણ તારી મા તને કદી પણ ખોટો કહે ખરી? અને જો તારી મા જ તારો કઈ દોષ કાઢે તો સુરુ, વિચારી જોજે કે માના હૃદયમા એ દોષ બતાવતા કેવી વેદના થતી હશે. તારામા એટલું ન હોત તો તારી એકેએક મહત્ત્વાકાક્ષા માટે હું પણ આશાની મોટી-મોટી ઈમારત બાધત અને નિશ્ચિંત રહેત. મહેશ તારો હમેશનો મિત્ર, તમે બન્ને સાથે હરોફરો, સાથે વાચો, સાથે રમો. પણ તારો નબર ઊતર્યો એટલે તેને માટે આવુ કહેતા તને વિચાર પણ ન આવ્યો!"

સુરેશ હવે ચિડાયો. ગુસ્સામા તે પોતાનો દોષ જોવા અસમર્થ હતો. મહેશે લાચ આપી પેપર અગાઉથી મેળવ્યા હતા એમ સિદ્ધ કરવા તેની પાસે એકે પુરાવો ન હતો, તેમ સુરેશ વિના બીજા કોઈને મોઢેથી એ વાત નીકળી પણ ન હતી, પણ પોતાની મા જ તેને આમ ખોટો ઠેરવે એ અસહ્ય થઈ પડ્યુ. જો બીજું કોઈ તેને એવું કહેત તો તેની સાથે લઢ્યા વિના તે રહેત નહિ તે કમળા ઉપર ખરેખર ચિડાયો તેણે ગુસ્સામાં કહ્યુઃ

"તું તારે ગમે તે કહે. સીતાજીને જ્યારે ચીતરી બતાવીશ ત્યારે તારી ખાતરી થશે કે હું બડાશ નથી મારતો. બાકી, મહેશે કારકુનને ફોડેલો એ એક વાર નહિ પણ સત્તર વાર ખરુ, ખરું ને ખરું—" આમ તે આવેગમાં બોલ્યો તો ખરો, પણ તેનુ મુખ પડી ગયું.

સુરેશમા આ જ એક મોટી ત્રુટિ હતી, બીજી બધી રીતે તે સકલગુણસપન્ન હતો. પણ તેની આ ત્રુટિ ચદ્રના કલકની જેમ તેની માના હૃદયમા ખટકતી તેણે પોતાના માતૃહૃદયને અનેક

રીતે તેની સમક્ષ ખાલી કરી તેની એ ત્રુટિ બતાવવા પ્રયત્ન કરેલા. પણ પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિના નિયમે સુરેશ નિશ્ચય કર્યા છતા અજાણતા લપસી પડતો, પણ કમળા નિરાશ થઈ ન હતી. તેની એક બહેનપણીની પુત્રી રમાનો અભ્યાસ થોડા વખતમાં પૂરો થવાનો હતો. રમાના અણુઅણુમાં એક હિંદુ કન્યાનુ સૌજન્ય નીતરતું હતુ તેની માતા એક સંસ્કારી અને સહૃદય બાઈ હતી. રમામાં તેના એ ઉચ્ચ સસ્કાર અને સહૃદયતા ઊતર્યા હતા. તે ઉછાછળી ન હતી, તેમ સાથે પડદા હેઠળ કચરાઈ રહેલી જૂના જમાનાની 'ગરીબ અબળા' જેવી પણ ન હતી. વિનોદ, તોફાન વગેરેમાં તે પાછી પડે એમ ન હતી, પણ તે બધાંનુ તે પ્રદર્શન કરતી નહિ, કે સૌ કોઈને તેનો લાભ ન આપતી પોતાના ભાઈ સાથે કે બહેનપણીઓ સાથે કે ખાસ મિત્રો સાથે હોય ત્યારે તે અનેક વખત તોફાનમા આગળપડતો ભાગ લેતી, અને બધાને હફાવતી, પણ સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓમા તે અત્યત ગભીર લેખાતી, અને તેની સાથે વાત કરવાની અનેકને ઊર્મિ થતી, પણ કોઇ તેની નિકટ જવાની હિંમત કરી શકતું નહિ. તેની ગૌરવયુક્ત મુખકાન્તિથી સૌ કોઈ અંજાતું, તેની હાજરીમાં વધુપડતી છૂટ લેવાની કોઇની હિમ્મત ન ચાલતી. છતા સહુ કોઈને તેને માટે અપાર સદ્ભાવ થતો. સુરેશની માને થતુ કે રમા સુરેશના જીવનની સુકાની બને તો જે ખડક ઉપર તેની જીવનનાવ અથડાવાની તેને ભીતિ લાગ્યા કરતી હતી, તે ખડક આગળથી તે તેને કુશળતાપૂર્વક અવસ્ય હકારી લઈ જઈ શકે. એક દિવસ તેણે સુરેશને પૂછ્યુ

"સુરુ, કાન્તામાસીને ત્યાં કોઈ વખત જાય છે કે?"

"હા, બા, ગઈ કાલે જ રમાએ અમને બેત્રણ જણને નિમંત્ર્યા હતા."

"કેમ ?"

"તેને મારા ચિત્રો પોતાના ભાઈ અને બીજા મિત્રોને બતાવવાની ઇચ્છા હતી."

"રમાને હવે કેટલુ બાકી રહ્યું ?"

"હજુ બે વર્ષ. મારા કરતા તે એક વર્ષ પાછળ છે."

સુરેશ જરા વાર ચૂપ રહી બોલ્યોઃ "બા, એક વાત કહું ? તુ પાછી તારું પુરાણ ખોલવા માડશે—જો તેમ હોય તો પહેલેથી જ માડી વાળું."

કમળા હસી. તેણે હેતભર્યા અવાજે કહ્યુ "ના, ના, સુરુ; તું નાહક ગભરાય છે. મારું એ પુરાણ તને ન ગમતું હોય તો મારી પાસે થોડુ જ ફાજલ પડયુ છે ? જા, તને અભયવચન આપુ છું."

સુરેશથી હસ્યા વિના નહિ રહેવાયુ તેણે જરા ગભીર બની કહ્યું "પેલી વાત તને યાદ છે તે—સીતાજીના ચિત્રવાળી ? જ્યારે જ્યારે હુ રમાને જોઉ છુ ત્યારે ત્યારે મારી એ અભિલાષા જાગ્રત થાય છે તને નથી લાગતુ બા, કે રમાની એકેએક રેખામાથી સીતાજીની નિર્મલ પ્રતિભા નીતરે છે ?"

"એ બધુ હુ શુ જાણુ ભાઈ ? મારામા થોડી જ કલાની દૃષ્ટિ છે ? હુ તો બહુ તો રામાયણ વાચુ, મહાભારત વાંચુ કે યોગવાસિષ્ટના શુષ્ક પાના ઉથલાવુ પણ કલામા હુ શું સમજુ ?"

"પણ હું તને ક્યા કલાની વાત પૂછુ છું ? હુ તો તારો અભિપ્રાય માગું છુ કે રમાની રેખામા જો તુ સીતાજીની રેખા કલ્પે તો તેમાથી સીતાજીનુ નિર્મલ સૌન્દર્ય ઊપસે કે નહિ ?"

"એ અભિપ્રાય માટે પણ કલાની દૃષ્ટિ જોઈએ અને પેલે દિવસે તુ શું કહેતો હતો—સૌન્દર્ય સાપેક્ષ છે કે એવુ કઇ, ખરું

ને? મને તે કંઈ ન સમજાય હું તો માત્ર એટલું જાણું કે ઘણી વખત એકની એક વસ્તુ જુદાજુદા માણસને જુદીજુદી ભાસે."

"એટલે તું એમ કહે છે કે મારી માન્યતા ખોટી છે?"

"એવું હું ક્યાં કહું છું? પણ એ વાત જવા દે તું તારી જ વાત આગળ ચલાવ ને."

"મને એમ થાય છે બા, કે રમા જો પ્રતીક તરીકે બેસે તો હું જરૂર સીતાજીનું ચિત્ર ચીતરી શકું પણ એ કહેવાય કેમ? તું કાન્તામાસીને કે રમાને નહિ પૂછે?"

"એના કરતાં, સુરુ, માન કે હું કાન્તામાસીને વિવાહનું જ કહેણ મોકલાવું તો?"

સુરેશનું મુખ લજ્જાથી લાલ બન્યું તે ક્ષણભર નીચે જોઇ ગયો પછી શરમાતોશરમાતો બોલ્યો

"તે તું જાણે બા."

"અરે વાહ! આટલો બધો કહ્યાગરો ક્યારનો થઈ ગયો! પેલે દિવસે તો કહેતો હતો કે છોકરાછોકરીના લગ્નનો માબાપ વિચાર કરે એના જેવી મૂર્ખતા બીજી કોઇ નથી, અને આજે બધું મારી ઉપર છોડી દે છે!"

"તું તો બા, જાણે વેરભાવ મારી મા બની છે," સુરેશ લાડ કરતા બોલ્યો. તેને કમળા પ્રત્યે ઊછળી રહેલ અપાર વહાલને કોઈક રીતે વ્યક્ત કરવું હતું, પણ શબ્દો મળતા ન હતા. તેણે આગળ ચલાવ્યું "હું જાણું ને કે તને કંઇ ને કંઈ ભૂલ કાઢવાની ન મળે તો ચેન જ ન પડે"

કમળા હસી પડી. તેણે કહ્યું "પણ સુરુ, તું પૂરો વિચાર કરી લે પાછળથી મને દોષ દે તે ન પરવડે. તને ગમતું હોય તો કહેણ મોકલું પણ પરણ્યા પછી તારે સુધરવું પડશે, હો—"

તે પ્રસંગે મહેશે તેને ઉમર ખય્યામની રૂબાઇયતની એક અતિ સુંદર સચિત્ર આવૃત્તિ ભેટ આપી હતી, તેમાં તેણે લખ્યું હતું:

'રમાબહેનને તેમની એકવીસમી જન્મતિથિએ ગત જીવનના ધન્ય સંસ્મરણુની સુખદ અનુભૂતિસહ સપ્રેમ ભેટ

મહેશ'

સુરેશ આ વાંચતાં અકળાયો, તેને ચીડ ચડી. પણ રમાને તે દિવસે માત્ર એટલી એક જ ભેટ મળી ન હતી. તેના બીજા મિત્રો અને બહેનપણીઓ તરફથી પણ જુદી જુદી અનેક ભેટો મળી હતી. એકમા લખ્યું હતું:

'To Ramabehn in token of those happy dreams with a hope that they become a blissful reality during the days of golden light to come

The Past is pleasant, is not the Future pleasanter still?

With many a happy return of the day,

Vinu*'

સુરેશ આ બધું વાચતા મનમાં ને મનમા બળવા મડ્યો આ બધાને આમ પોતાની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાનો શો અધિકાર? પણ તે કઈ થોડો જ તેમને કહી શકે કે તમે કોઇ ભેટ ન મોકલશો?

---

* રમાબહેનને પેલા સુખદ સ્વપ્નોના સંસ્મરણમા, તે કનકજ્યોતિભર્યાં ભાવિ સુદિનોમાં સાચા પડે એ શુભેચ્છા સહ.

ભૂતકાળ મધુર છે—ભાવિ એથી મધુરતર નથી શું?

शत जीव शरद વિનુ

તેમ રમાને પણ કેમ કહેવાય? વારવાર તેને આ વિચારો હેરાન કરવા મડ્યા અનેક વખત તેણે પોતાનુ માનીતું ચિત્ર સર્જવા પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેની પેલી ચિરપરિચિત પ્રાણપ્રિય રેખાઓનાં તેને દર્શન જ ન થાય, અને તે ચિત્ર પડતુ મૂકતો એક દિવસ રમા જરા સારી રીતે સજ્જ થઈ બહાર જવા નીકળી. સુરેશે પૂછ્યુઃ

"ક્યાં ચાલી રમા?"

"તેની તમારે શી પચાત?"

"કેમ હુ પૂછું પણ નહિ?"

"હુ ક્યા તમને પૂછુ છુ?"

"તે તને કોણ અટકાવે છે?"

"ભલે તમે ન અટકાવો, પણ હું તમને પૂછતા અટકાવતી હોઉ તો?"

"તો તારી ઇચ્છા."

રમા હસી પડી સુરેશના સુંવાળા વાળ સાથે રમત કરતાં કરતાં તેણે કહ્યુંઃ

"આજથી અમારા ગરબાની 'પ્રેક્ટિસ' શરૂ થવાની છે. હું સેક્રેટરી થઈ છુ તે તો તમે ક્યાથી જ જાણો?"

"એમ?"

"હા, અને હુ વિનુભાઇનો પેલો 'કોઇ લ્યો સોણાના ફૂલ'-વાળો ગરબો ગવડાવવાની છુ."

સુરેશ મનમા મનમા બોલ્યો "બીજો કોઈ ન મળ્યો તે આ જ, અને તે પણ વિનુનો!" પણ તે શું કહી શકે? વિનુ રમાનો મિત્ર હતો તેમની મૈત્રી એવી ગાઢ હતી કે કૉલેજમાં અનેક વખત ગપ્પા પણ ઊડ્યા હતા કે તે બન્ન પરણવાના છે. સુરેશને કાને પણ આ વાત આવેલી, અને વિનુના સદ્‌ભાગ્યની

તેને અદેખાઈ થતી પણ હવે તો રમા પરણી હતી. શા માટે વિનુએ તેના જીવનમા હવે આટલો બધો રસ લેવો જોઈએ? તેમ શા માટે રમાએ પણ તેનામા કે તેનાં કાવ્યોમા આટલો બધો રસ રાખવો જોઇએ? શું તેને ન્હાનાલાલનો કોઇ સુંદર રાસ ન મળ્યો તે વિનુનો રાસ તેણે પસદ કર્યો? અને એ રાસમા બળ્યુ પણ શું છે!... પણ તેનુ મન આ એકદમ ન સ્વીકારી શક્યું. વિનુનો એ રાસ ખૂબ લોકપ્રિય થયો હતો અનેક સાક્ષરોએ પણ તેના ઉપર સુદર રસભરી સમાલોચના કરી હતી આખા સાહિત્યજગતે તેને ઉમળકાભેર વધાવ્યો હતો તે વસ્તુ એકદમ સુરેશ ભૂલી ન શક્યો, પણ તેના મને પાછી દલીલ કરી' "એમા શું? બે મિત્રોને કહી મૂક્યુ હોય તો તે ગાડા ભરીભરીને વખાણ કરે, અને દુનિયાનો તો રિવાજ છે કે બોલે તેનાં બોર વેચાય; ગમે તેમ હો, પણ રમા એ રાસ ગાય એ ઠીક તો નથી જ" રમા સુરેશના મુખ ઉપરથી તેનો ભાવ સમજી ગઇ. સહેજ વિષાદયુક્ત સ્મિત કરી તે ચાલી ગઇ

*

સુરેશે પોતાના જીવનસ્વપ્નને સિદ્ધ કરવા અનેક પ્રયત્ન કર્યા; પણ પેલી રેખાઓ કેમે કરીને તે રમાના મુખ ઉપર જોઇ શકતો નહિ આથી તે અકળાતો, અસ્વસ્થ બનતો; પણ તેથી મૂંઝવણ થોડી જ દૂર થાય? એક દિવસ એ મૂંઝવણમા તેને મોડે સુધી ઊંઘ ન આવી. વિચારોથી તે થાકીને લોથપોથ જેવો થઈ ગયો આખ સહેજ મળતા તે એક સ્વપ્નમા પડ્યો: કોઇ સુંદર તળાવને આરે ખીલતા પ્રભાતની ખુશનુમા લહરી અનુભવતો તે ઊભો હતો સામે તેણે એક અત્યત સુંદર નાજુક કમળ વિકસતું જોયું. આવુ કમળ પોતે તો શું પણ જગત ઉત્પન્ન થયું ત્યારથી

અત્યાર સુધીમા બીજા કોઈએ પણ જોયું હશે કે કેમ તેની તેને શંકા થઈ. આકાશમા સૂરજની કોર નીકળી, સૂરજનુ મુખ આનદથી પ્રફુલ્લિત હતુ કમળને તેણે સ્નેહાર્દ્ર સ્મિતે વધાવ્યુ. સૂરજને જોતા કમળ જાણે હર્ષથી ગાંડુ બન્યુ, બન્નેએ પ્રેમનુ તારામૈત્રક રચ્યુ! કમળ આનદથી જાણે નાચવા મડયું સૂરજ જાણે સ્નેહની જ્યોત વર્ષાવવા મડ્યો એવામાં એક આછી પવનલહરી નાચતી કૂદતી આવી

"કેમ કમલિની રાણી! જાગ્યા?"

કમલિનીએ મુખ મલકાવ્યુ

પેલી લહરીએ તેની સાથે રમત કરવા માંડી "તમે હવે અમારો શેના ભાવ પૂછો? હવે યાદે શેના કરો?" એમ કહી તેણે તેના મુખ ઉપર એક આછી ટપલી લગાવી.

કમલિની મીઠુ હસી. "હુ તો કઈયે ભૂલુ એવી નથી. તમે બધા મને ભૂલી જાઓ એવા છો"

"ખોટી વાત, ખોટી વાત," કહેતો એક ભમરો કમલિનીના ઉરમાથી ગણગણતો નીકળ્યો, સૂરજનુ મુખ જરા ઉગ્ર બન્યુ ભમરાએ આગળ ચલાવ્યુ

"આખી રાત અંધારામા પુરાઈ રહ્યો તેનુ જાણે કઈ નહિ, તે પેલા ભાઈસાહેબે જરાક ડોકિયુ કર્યું એટલે જાણે દુનિયામા હવે બીજુ કોઈ છે જ નહિ તેમ તેના તરફ જ ગાડી બની જોયા કરે. અમારી હવે તને પરવા પણ શી, કમલિની રાણી?"

"જો એવુ ખોટુ બોલીએ તો પાપ લાગે," ભમરાને જરા લાડ લડાવતા કમલિની બોલી "હુ તો તમને કોઈને યે ભૂલતી નથી, ભૂલવાની નથી આખી રાત કેદમા પુરાઇ રહ્યો તે હુ કઇ ભૂલુ? તેનો બદલો તો ક્યાથી આપુ, પણ લે મારા અનન્ત સ્વપ્ન જેવી આ થોડીક સુવાસ—તીવ્ર નથી, કોમળ છે—મારા હૃદય જેવી"

ભમરો ગૂં ગૂં કરી આનંદથી કમલિનીની આસપાસ નૃત્ય કરવા મંડ્યો.

સૂરજ વધુ ઉગ્ર બન્યો, તેનાં ઉગ્ર કિરણોને આંખને આંજી દેતા અટકાવવા કમલિની વારંવાર આમતેમ જોવા મંડી. એવામાં થોડેક દૂરથી એક સારસે ટહુકો કર્યો:

" કમલિનીબહેન, ક્યારનો હું અહીં ઊભો છું, પણ તમે શેનાં જુઓ? હા, ભાઇ, હવે સૂરજદેવ મળ્યા એટલે કોણ અમારો ભાવ પૂછે!"

કમલિની હસી પડી. " તમે બધા કેવા થઇ ગયા છો! સૂરજદેવ મળ્યા એટલે હું ગાંડી જરૂર બનું, પણ તમે બધા મારા છો તે કંઈ થોડા જ તેથી બીજાના થવાના છો? "

સુરેશને લાગ્યું કે સૂરજ જાણે વધુ ઉગ્ર બન્યો, આકાશમાંથી જાણે અગ્નિકણ વર્ષવા લાગ્યા, અને કમલિનીનું મુખ જાણે કરમાતું હોય એમ લાગ્યું એકાએક તે ચમક્યો તે કરમાતા કમલિનીના વદનમાં આ શું? રમાના મુખની ગમગીન વિષાદયુક્ત રેખાઓ! તે જાગી ઊઠ્યો સ્વપ્નું કેમે કરીને તેના મન આગળથી ખસે નહિ. તેને અકળામણ થવા લાગી પેલી રેખાઓ કેમ તે જોઈ શકતો ન હતો તે જાણે તેને સમજાતું હોય, પોતાની ઝેરી ઈર્ષ્યાભરી દૃષ્ટિએ જાણે તેણે રમાના વદનને કરમાવી નાખ્યું હોય, અને એમ કરી કોઈ અત્યંત પવિત્ર વસ્તુનું તેણે ખૂન કર્યું હોય એમ તેને લાગ્યું તેને કમળાના શબ્દો યાદ આવ્યા: " ભાઈ, સીતાને ચીતરવા તો વાલ્મીકિનું હૃદય જોઈએ. " સીતાને ચીતરવાની વાત તો બાજુએ રહી—પોતાની સીતાને તેણે કરમાવી નાખી હતી તેનું શું? પોતાની જાત પ્રત્યે તેને ઘૃણા છૂટી. રમાના વિશાળ ઉદાર હૃદય આગળ અત્યંત ક્ષુદ્ર, હીન જેવો પોતાની જાતને તે જોવા મંડ્યો પેલું કરમાઈ જતું કમળ તેને યાદ

આવ્યું. શું પોતાની રમાને તે કરમાઈ જતી નહિ અટકાવી શકે? હજુ મોડું થયું ન હતું. શા માટે તે તેના મિત્રોની અદેખાઈ કરે? શું રમા તેને પરણી એટલે પોતાના મિત્રોને ભૂલી જાય? તેનુ હૃદય દુઃખભારથી દબાઇ ગયુ. રમાના ઉદાર હૃદયમાં ડૂબી જઈ તેની માફી માગવા તે તલસી ઊઠચો. સીતાને ચીતરવા નહિ પણ સીતાને સાચવવા—વાલ્મીકિનું હૃદય મેળવવા—તેણે દઢ સંકલ્પ કર્યો. તે ઊઠચો. પાસેના પલગમાં રમા સૂતી હતી પશ્ચાત્તાપના આંસુથી ધોવાઈ નિર્મળ થયેલ વદન જેવુ શરદનુ નિરભ્ર, સ્વચ્છ આકાશ શોભતુ હતું. બારીમાથી ચદ્રનો મૃદુ શીતળ પ્રકાશ આવતો હતો સુરેશે મચ્છરદાની આઘી કરી ચદ્રનુ તેજ રમાના શાન્ત, નિર્મળ, સ્નિગ્ધ, સ્મિતભર્યા વદન ઉપર પડતુ હતુ સુરેશના અંગેઅંગમા હર્ષની એક પ્રચંડ લહરી ઊઠી જે રેખા તેણે ગુમાવી હતી તે કેવી શુચિસ્મિત કરતી રમાના વદન ઉપર વિકસી રહી હતી! ગાડો બની તે રમાના નિર્દોષ મુખને નિરખી રહ્યો. તેના વદન તરફ તે નમ્યો. ચદ્રનુ તેજ આખા ખડમા જાણે લહેરવા લાગ્યુ સુરેશને જાણે કોઈ સુમધુર કંઠે ગાઈ રહ્યુ હોય એવો ભાસ થયો:

'કોઇ લ્યો સોણાના ફૂલ!'